

A KULTURA REGÉNYTÁRA

ROMAIN ROLLAND

JEAN CHRISTOPHE PÁRISBAN

*** * ***

A PIACI VÁSÁR

**FORDITOTTA
RÓZSA GÉZA**

1919

KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. BUDAPEST

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-253-6 (online)
MEK-17624

A SZERZŐ PÁRBESZÉDE ÁRNYÁVAL.

Én: Nyilvánvaló, hogy fogadást kötöttél, Christophe! Arra vállalkoztál, hogy rám zudítod az egész világ haragját!

Christophe: Ne add a meglepettet. Az első pillanattól kezdve tudtad, hová vezetlek.

Én: Te tulságosan sok dolgot kritizálsz. Ellenségeidet felbőszíted, barátaidat zavarba hozod. Ha egy jobb fajta házban valami nincs rendjén, nem tudod, hogy a jóízűt azt kívánja, hogy erről ne beszéljünk?

Christophe: De hát tehetek én róla? Nincs izlésem.

Én: Tudom: valóságos indiánus vagy. Te ügyetlen! Még utóbb kikürtölik rólad, hogy ellensége vagy mindenkinek. A te hazádban már abba a hirbe keveredtél, hogy antinémet vagy. Az enyémben meg az a hirted lesz majd, hogy antifrancia, vagy ami még súlyosabb, hogy antiszemita vagy. Vigyázz. Ne beszélj a zsidókról... Sokkal több jót tettek veled, semhogy rosszat mondhatnál róluk...

Christophe: Miért ne mondanám el róluk mindazt a jót s mindazt a rosszat, amit felőlük gondolok?

Én: Te főképpen a rosszat mondod el.

Christophe: A jó majd ezután következik. Vajjon őket jobban kell kimélni, mint a keresztényeket? Ha jól kimérem nekik, ez csak azt jelenti, hogy megérdemlik ezt a fáradságot. Tartozom nekik avval, hogy az első hellyel tisztelem meg őket, ha már elfoglalták itt Nyugaton, ahol a fény kialvóban van, no meg azért is, mert egynéhány közülök halállal fenyegeti civilizációnkát. De viszont az sem titok előttem, hogy vannak köztük olyanok is, akiket tettben és gondolatban gazdag értékeinkhez számíthatunk. Tudom, hogy van még nagyság fajukban. Tudom, hogy ezrével van köztük olyan, akikben megvan az önfeláldozás minden hatalma, minden gögös önzetlenség, a jobbnak minden vágya és szeretete, a fáradhatatlan tetterő, a homályban kifejtett szívós szorgalom. Tudom, hogy van bennük egy Istenség. És éppen ezért haragszom azokra, akik megtagadták, akik valami lealázó sikerért és silány boldogságért elárulják népük rendeltetését. Ellenünk harcolni annyi, mint népük pártjára állani ő ellenük, mint ahogy Franciaországot védelmezem, mikor támadom a romlott franciákat.

Én: Fiam, te abba ártod magad, amihez nincs közöd. Jusson eszedbe Sganarelle felesége, aki azt akarja, hogy elpáholják. »A fa és a kéreg közé...« Izrael ügyei nem tartoznak mireánk. Ami pedig Franciaország ügyeit illeti, Franciaország olyan, mint Martine, aki engedi, hogy elverjék, de nem türi, hogy mondják is neki, hogy elverték.

Christophe: Pedig hát meg kell neki mondani az igazságot, annál inkább, minél jobban szeretjük. Ki fogja neki megmondani, ha nem én? Te bizony, nem. Titeket mindannyiatokat egymáshoz láncolnak a társadalmi összeköttetések, tekintetek, aggályoskodások. Én ment vagyok e kötelékektől, én nem a ti társadalmatokból való vagyok. Sohasem vettem részt semmiféle klikkettekben, semmiféle perpatvarotokban. Engem semmi se kényszerít arra, hogy veletek egy nótát fujjak, vagy hallgatástok bűnrészese legyek.

Én: Te idegen vagy.

Christophe: Igen, azt fogják mondani, ugy-e bár, hogy egy német zenésznek nincs joga rólatok ítélkezni és hogy nem érthet meg benneteket? Ám jó, lehet, hogy tévedek. De legalább el fogom nektek mondani, mit gondolnak rólatok bizonyos idegen nagyságok, kiket úgy ismersz, mint én - a legnagyobbak halott és élő barátaink közt. Ha tévednek is, annyi fáradságot

megérdemelnek tőlünk, hogy megismerjétek gondolataikat; hasznosok lehet belőlük. Ez még mindig többet ér, mintha elhittetek magatokkal, amint egyre teszitek, hogy mindenki csodál benneteket, vagy, ha váltakozva: csodáljátok, vagy befektetitek magatokat. Mi haszna, ha időszakos rohamaitokban, kikiabáljátok, - amint ez már divat nálatok - hogy ti vagytok a világ legnagyobb népe és azután azt, hogy a latin fajok hanyatlása gyógyíthatatlan; hogy minden nagy eszme Franciaországból jön és utána azt, hogy már csak arra vagytok jók, hogy mulattassátok Európát. Arról van szó, hogy ne hunyjatok szemet a baj fölött, mely emészt benneteket és hogy ne sujtson le, hanem ellenkezőleg, lelkesítsen föl annak a csatának az átérzése, melyet fajotok életéért és becsületéért kell vívnotok. Aki átérezte, hogy ennek a nemzetnek a lelke, bár halálra van marcangolva, meghalni nem akar, annak lehet is, kell is merészen meztelenre vetköztetnie bűneit és félszégeit, hogy harcoljon ellenük - főképpen azok ellen, akik kihasználják gyengéit és élnek belőle.

Én: Ne nyulj Franciaországhoz, még azért se, hogy megvédelmezd. Ez fölháborítja a derék embereket.

Christophe: A derék embereket - no persze - a derék embereket, akiknek fáj, hogy nem mondják mindenre, mily szép és jó; fáj, hogy annyi szomorú és rut dolog mutatnak nekik! Őket is kihasználják, de ők nem akarják ezt beismerni. Annyira fáj nekik, megállapítani a bajt másoknál, hogy inkább jobb szeretnek ők maguk áldozatok lenni. Azt akarják, hogy legalább egyszer naponta, kijelentsék előttük, hogy a lehető legjobb valamennyi nemzet közt az övék s náluk a lehető legjobban mennek a dolgok - meg azt, hogy »... óh Franciaország! az első te maradsz...« Ennek utána a jó lelkek megnyugodva szépen tovább alszanak - és a többiek tovább végzik a maguk dolgát... Derék, kitűnő emberek! Fájdalmat okoztam nekik... Még jóval többet is fogok nekik okozni. Bocsánatot kérek tőlük... De ha nem akarják, hogy az ember segítse őket az elnyomóik ellen, gondolják meg legalább azt, hogy vannak mások is, akik épp úgy el vannak nyomva, mint ők s nincs bennük az övékéhez hasonló beletörődés, se pedig az övékével egyenlő hatalma az önáltatásnak; mások, akiket maga ez a beletörődés, ennek az önáltatásnak a hatalma kiszolgáltat elnyomóiknak. Óh, hogy szenvednek ezek! Emlékezzél csak vissza! Mennyit szenvedtünk! S velünk együtt oly sokan mások, mikor láttuk, mint sűrűsödik körülöttünk nap-nap után, mint lesz nyomasztóbb a légkör, mint lesz romlott a művészet, cinikus és erkölcstelen a politika, s az ernyedő gondolat hogy hanyatlak az enyészet sodrába és megelégedett nevetéssel... Mi is ott voltunk, szorosán egymásba fogózva, a rémülettől el-elfuló lélekzettel! Ah! Kemény éveket töltöttünk együtt. A mi mestereinknek sejtelmük sincs azokról a halálos gyötrelmekről, melyekben a mi lelkünk az ő árnyékukban vergődött! Mi ellenállottunk. Mi megmenekültünk. És mi ne mentenők meg a többieket? Mi elnézzük, hogy vonaglanak ők is ugyanazokban a fájdalmakban, anélkül, hogy kezünket kinyujtanók feljük! Nem, az ő sorsuk s a mienk össze van kapcsolva. Ezren és ezren vannak Franciaországban, kik azt gondolják, a mit én fennhangon kimondok. Tudatában vagyok annak, hogy érettük beszélnek. Nemsokára róluk fogok beszélni. Alig várom, hogy megmutassam az igazi Franciaországot, az elnyomott Franciaországot, az elmélyedő Franciaországot: keresztényeket, zsidókat, minden hittől, minden vértől szabad lelkeket. De ezekhez csak úgy lehet eljutni, ha rést vágunk azok soraiba, akik a ház kapuját őrzik. Óh, bárcsak le tudná rázni a szép fogoly nemtörődömségét és ledönthetné börtöne falait! Nem ismeri erejét és ellenfeleinek közepszerűségét.

Én: Igazad van, lelkem. De bármit cselekszel is, óvakodj a gyűlölettől.

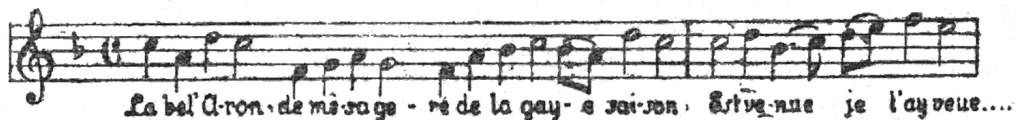
Christophe: Bennem nincs semmi gyűlölet. Még ha a leggonoszabb emberekre gondolok is, jól tudom, hogy emberek, akik éppen úgy szenvednek, mint mi s akik egy napon meghalnak. De harcolnom kell ellenük.

Én: Küzdeni annyi, mint rosszat tenni, még ha jót akarunk is. Az a fájdalom, amit esetleg egyetlen élő lénynek okozhatunk, fölér-e avval a jóval, amivel ezeket a szép bálványokat: »a művészetet« vagy »az emberiséget« reméljük megajándékozni?

Christophe: Ha így gondolkozol, mondj le a művészetről, mondj le önmagadról...

Én: Nem, ne hagyj el! Mi lenne belőlem, nélküled? De mikor fog elkövetkezni a béke?

Christophe: Majd ha kivivod. Nemsokára. Nemsokára... Nézd, a fejünk fölött száll már a tavasz fecskéje.

Christophe: Ne álmodozzál, add a kezed, jer.

Én: Hisz ugy is kell, hogy kövessék téged, én árnyam.

Christophe: Vajjon melyikünk a másiknak az árnya?

Én: Hogy megnőttél! Nem ismerek rád.

Christophe: A nap nyugovóra száll.

Én: Mikor még gyermek voltál, jobban szerettelek.

Christophe: Menjünk! Ugy is csak néhány órányi napunk van még.

1908. március.

R. R.

A PIACI VÁSÁR

Rendetlenség a rendben. Lompos és bizalmaskodó vasuti hivatalnokok. Utasok, kik tiltakoznak a rendszabályok ellen, miközben alávetik magukat azoknak. Christophe Franciaországban volt.

Miután kielégítette a vámhivatal kíváncsiaskodását, újra felült a párisi vonatra. Az éjszaka eltakarta az eső áztatta szántóföldeket. A nyers fényben világító pályaudvarok mellett még keményebben ütött el a sötétségbe temetkezett, végtelenbe nyuló róna szomorúsága. A szembejövő vonatok, melyek mind sűrűbb egymásutánban bukkantak elő, áthasogatták a levegőt füttyeikkel s meg-megrázták a zsibbadtan szendergő utasokat. Közeledtek Párishoz.

Christophe már egy órával az érkezés előtt elkészült a leszállásra: kalapját rányomta a fejére; a tolvajoktól való félelmében, akikről azt hallotta, hogy Páris tele van velük, nyakig begombolkozott; tizszer is fölkelt s visszaült helyére; tizszer is leemelte kofferjét a hálóból a padra s a padról fel a hálóba, boszantva szomszédait, akiknek - mint aféle ügyetlen ember - mindannyiszor nekiütődött.

A vonat, mikor berobogott a pályaudvarba, teljes sötétségben hirtelen megállt. Christophe arccal nekiesett az üvegtábláknak s látni próbált - de hiába. Majd utitársai felé fordult, egy tekintetért esedezve, mely megengedné, hogy beszélgetést kezdjen, hogy megkérdezze, hol álltak meg. De azok szundikáltak, vagy mogorva és bosszankodó arccal alvást színleltek; egyik se mozdult, hogy a megállás okát tudakolja. Ez a tétlenség meglepte Christophe-ot: ezek az érdes és megdermedt emberek oly kevésbé hasonlítottak a franciákhoz, aminőknek ő képzelte őket! Végre is, csüggedten, leült a kofferjére s a vonat minden zökkenésétől dülöngve, ő is elbóbiskolt, míg az ajtók nyitogatásának zaja föl nem ébresztette. Páris! Szomszédai le is szálltak már.

Taszigáltatva és taszigálva a kijárat felé ment, félrelökve a hordárokat, kik ajánlkoztak, hogy elviszik a podgyászát. Gyanakodó volt, mint egy paraszt, azt gondolta, mindenki meg akarja lopni. Vállára emelte drága kofferjét s ment a maga útján, nem törődve az emberek megjegyzéseivel, akik közt utat tört magának. Végre kikerült Páris ragadós kövezetére.

Sokkal jobban foglalkoztatta a podgyásza, a szállás, melyet választani készült s a kocsik torlódása, amibe belekeveredett, semhogy arra gondolt volna, hogy nézzen is valamit.

Első dolga az volt, hogy hozzálasson szobát keresni. Szállodákban nem volt hiány: a pályaudvart minden oldalról ostromgyűrűként övezték; nevük gázbetükben világított. Christophe azt nézte, amelyik valamennyi közt a legkevésbé ragyogó: erszényéhez mérve egyik sem tetszett neki elég alázatosnak. Végre egy mellékutcában meglátott egy piszkos vendégfogadót, a földszinten kurta korcsmával. A címe ez volt: Hotel de la Civilisation. Egy asztalnál ingujjban egy testes ember pipázott, mikor meglátta Christophe-ot, eléje sietett. Semmit se értett meg Christophe jargonjából; de az első szempillantással megállapította róla, hogy egy félszeg és gyerekes német, aki nem engedi, hogy elvegye a csomagját s kinlódik, hogy valami lehetetlen nyelven társalgást kezdjen vele. Kellemetlen szagu lépcsőn fölvezette egy levegőtlen szobába, mely falak közé zárt udvarra nyílt. Nem mulasztotta el dicsérni a szálló csöndességét, hogy oda semmiféle külső zaj be nem jut; és jó magas árat szabott a szobának. Christophe, aki nem értette meg jól, nem tudta, minők Párisban az életviszonyok és sajgó háttal cipelte terhét, mindent elfogadott; alig várta már, hogy egyedül lehessen. De alig maradt magára, a piszoktól összerázódott; és hogy át ne engedje magát a szomorúságnak, mely felgyülemlett benne, sietett ki az utcára, miután fejét belemártotta a poros vízbe, melyet a bőre zsirosnak érzett.

Erőlködve igyekezett, hogy mit se lásson, mit se szagoljon s így megszabaduljon az utálkozástól.

Lement az utcára. Az októberi köd sűrű és csipős volt; Párisnak az a megülledett szaga érzett rajta, melyben a város nehéz lehellete összekeveredett a külvárosi gyárak kigőzölgéseivel. A gázlámpák világa reszketett, mint a gyertyaláng, mely ki akar aludni. A félhomályban embercsoportok hömpölyögtek szembeömlő hullámokban. A kocsik keresztezték egymást, összeütköztek, eltorlaszolták az utat, megakasztva a közlekedést, mint egy gát. A lovak megmegcsuszamlottak a jeges sáron. A kocsisok káromkodásai, a közuti vasutak tülkei és csengői agybódító zsvajt csináltak. Ez a lárma, ez a nyüzsgés, ez a szag ránehezedett Christophe fejére és szívére. Egy pillanatra megállt, nyomban kezdték őt előrelökni azok, akik mögötte jöttek s az áramlat tovasodorta. Végigment a boulevard de Strasbourg-on, nem látva semmit se, félszegen mindegyre beleütődve a járókelőkbe. Reggel óta nem evett. A kávéházaktól, melyek lépten nyomon a szemébe ötlöttek, félt és undorodott, a tömeg miatt, mely bennük összeverődött. Megszólított egy rendőrt. De oly lassan találta meg a szavakat, hogy ez sokalta még azt a fáradságot is, hogy végig hallgassa s a mondat közepén, vállát vonva, hátat fordított neki. Gépiesen újra járni kezdett. Egy bolt előtt emberek álltak. Mint ezek, ő is gépiesen megállt. Arckép és képeskártya kereskedés volt: a képek leányokat ábrázoltak ingre vetkezve, vagy ing nélkül; képes ujságok trágár tréfákat találtak ki. Gyermekek, fiatal asszonyok nyugodtan nézegették. Egy sovány, vöröshaju leány, meglátván Christophe-ot szemlélődésbe merülve, ajánlatokat tett neki. Christophe ránézett, mint aki nem érti. A lány belékarolt bárgyu mosollyal. Christophe lerázta a kart, mely szorongatta s pirulva a haragtól, eltávozott. Dalcsarnok dalcsarnokot követett; kapuikon komédiásokat ábrázoló groteszk falragaszok parádéztek. A tömeg mind sűrűbbé vált.

Christophe-ot meglepte a züllött alakok, gyanus csavargók, lealjasodott koldusok, undorító szagu, kimázolt képű utcai lányok nagy száma. Ugy érezte, hogy megdermed. A fáradság, a gyengeség és a borzasztó utálat, mely mind erősebben fojtogatta, elszédítették. Összeszorította a fogait s tovább ment szaporább léptekkel. Minél közelebb ért a Szajnához, annál nagyobb lett a köd. A kocsik gabalyodása itt már kibogozhatatlan volt. Egy ló elcsuszott s a leánykára esett; a kocsis ütötte-verte, hogy föltápáskodjon; a szerencsétlen állat, a hámszijekaktól fojtogatva, vergődött és siralmasan újra lezuhant, megmerevedve, mint egy holttetem. Christophenál ez az utszéli látvány volt az a vízcsepp, melytől a lélek kicsordul. E nyomoruságos lény vonaglászai a közömbös tekintetek előtt olyan aggasztóan éreztették vele sok ezer lény közepette saját semmiségét; az idegenkedés ettől az emberi nyájtól, ettől a mocskos légkörtől, ettől az ellenséges erkölcsi világtól, melyet egy óra óta igyekezett elfojtani, olyan erőszakosan rohanta meg, hogy fuldoklott. A zokogás rohama tört ki rajta. A járókelők elcsodálkozva nézték ezt a nagy legényt, fájdalomtól eltorzult arcával. Ment, ment, könnyei végigcsorogtak az arcán, nem törődött avval, hogy letörölje őket. Az emberek meg-megálltak egy pillanatra, hogy szemükkel kövessék, és ha Christophe képes lett volna olvasni ennek a tömegnek a lelkében, mely ellenségesnek tetszett neki, talán egyeseknél láthatott volna - persze vegyítve egy kis párisi gunnyal, mely az eléje táruló s minden naiv fájdalomban ott rejlő nevetségesség ellen szokott megnyilatkozni - testvéri részvétet is. De semmit se látott már: szemei vakok voltak a könnyeitől.

Egy térre vetődött, valami nagy szökőkút mellé. Ott megfürösztötte a kezeit, bemártotta az arcát. Egy kis ujságárus fiu kíváncsian nézte, mit csinál s incselkedő, de nem rosszindulatu megjegyzéseket tett rá; és fölemelte a kalapját, melyet leejtett. A víz jeges hidege fölélénkitette Christophe-ot. Összeszedte magát. Megindult visszafelé, amerre jött s úgy igyekezett, hogy sehova se nézzen; az evésre se gondolt már. Ugy érezte, hogy képtelen volna bárkivel is szóba állni; egy semmiség elég lett volna, hogy megnyissa könnyei forrását. Ki volt merülve. Eltévészttette az utat, találomra ide-oda bolyongott, egyszer csak - éppen, mikor már azt

kezdte hinni, hogy végleg eltévedt - azon vette magát észre, hogy a lakása előtt áll; még a nevét is elfelejtette annak az utcának, ahová beköltözött.

Hazatért gyalázatos lakásába. Étlen-szomjan, sajgó szemmel, görnyedező, roskadozó szívvvel és testtel lerogyott egy székre, szobája egyik sarkában; ott maradt két óra hosszat, úgy, hogy moccanni se birt. Végre kiszakította magát ebből az érzéketlenségből s lefeküdt. Lázás elbágyadásba merült, amelyből minden percben avval a képzelődéssel ébredt föl, hogy órákat aludt át. A szoba fojtogatta; egész teste tüzelt; borzasztó szomjas volt; esztelen lázálomképek gyötörték, melyek akkor se eresztették ki karmaik közül, mikor szemeit nyitva tartotta; éles szorongások úgy hasogatták, mint a késvágás. Éjfél tájban fölébredt; oly irgalmatlan kétségbeesés fogta el, hogy üvölni tudott volna; az ágytakarót a szájába tömte, hogy meg ne hallják; úgy érezte, hogy megőrült. Leült az ágyára s lámpát gyújtott. Folyt rajta az izzadság. Fölkelt, kinyitotta a kofferjét, hogy zsebkendőt vegyen ki belőle. Keze egy vén bibliára tévedt, melyet anyja dugott a fehérneműje közé. Ez a Biblia a nagyapjáé volt s a nagyapjának az apjáé. A családfők a könyv végén egy fehér lapra beleírták a nevüket s életük fontosabb dátumait: a születéseket, házasságokat és elhalálozásokat. A nagyapa ceruzával följegyezte, az ő vastag betűivel, azoknak a napoknak dátumait, amikor az egyes fejezeteket olvasta s újra elolvasta; a könyv tele volt megsárgult papirdarabokkal, amelyekre az öreg fölírta naiv elméjének. Christophe ezt a Bibliát egy deszkán tartotta, az ágya fölött; gyakran forgatta, hosszú, álmatlan éjszakáin; inkább társalgott vele, semmint olvasta. A beszélgető társa volt halála órájáig, mint ahogy az volt az apjának is. A család gyászainak és örömeinek egy százada támadt fel ebből a könyvből. Ha vele volt, Christophe nem érezte oly nagyon, hogy egyedül van. Felnyitotta a legkomorabb lapokon:

«Az ember élete a földön örökös háborúság és napjai olyanok, mint egy zsoldos napjai.

Mikor lefekszem, azt mondom: mikor fogok fölkelni? S mikor fölkeltem, türelmetlenül várom az estét s éjszakáig eltölt a fájdalom.

Mikor azt mondom: agyam meg fog vigasztalni, a pihenés el fogja altatni panaszomat - akkor te álmokkal rémítesz engem s látomásokkal zaklatsz...

Meddig fogsz még engem nem kimélni? Nem adsz-e egy kis nyugságot, hogy fel tudjak lélekezni? Vétkeztem-e? Mit tettem neked, óh emberek őrzője?

Minden egyre megy: Isten épp úgy szomorítja az igazszívűt, mint a gonoszokat...

Ám öljön meg engem! Én nem szünök meg remélni benne...»

A köznapias lelkek nem tudják megérteni, hogy egy szerencsétlennek minő jótétemény ez a határtalan szomorúság. Minden nagyság jó s a fájdalom tetőpontja felér a felszabadulással. Ami gyógyíthatatlanul veri, sujtja, pusztítja a lelket, az a fájdalom és az öröm középszerüsége, az önző és kicsinyes szenvedés, melynek nincs ereje, hogy félrelökje az elvesztett élvezetet és titokban kész egy új élvezetért minden lealacsonyodásra. Christophe-ot felélénkítette az a zord fuvalom, mely a vén könyvből kiáradt: a Sinai hegynek, a hatalmas tenger tágas magánosságainak fuvalma elsöpörte a miazmákat. Mikor újra kinyitotta a szemeit, már nappalodott. Még tisztábban látta, hogy a szobája milyen gyalázatos: érezte a nyomorúságát és az elhagyatottságát; de szembe nézett velük. A csüggedtség eltűnt; csak férfias mélabu maradt vele. Ismételte Jób szavait:

Még ha Isten meg is ölne, akkor se szünnék meg benne remélni...

Fölkelt és megkezdte a tusát, nyugalommal.

*

Még aznap reggel elhatározta, hogy megteszi az első lépéseket. Csak két személyt ismert Párisban, két hazájabeli fiatal embert: régi barátját, Diener Ottót, ki egyik nagybátyjának, egy posztókereskedőnek üzlettársa volt a Mail városnegyedben és egy kis mainzi zsidót, Sylvain Kohnt, akiről annyit tudott, hogy segéd egy nagy könyvkereskedő cégnél, melynek a címét nem tudta.

Benső barátságban volt Dienerrel, ugy tizenégy, vagy tizenöt éves korában. Aféle gyermekbarátság volt ez nála, aminő megelőzi itt a szerelmet s amely már szerelem. Ezt a kövér, félénk, peckes modoru sihedert vonzotta Christophe szilaj függetlensége; erőlködött, hogy utánozza őt nevetséges módon; ez bosszantotta Christophe-ot és hízelt neki. Akkoriban olyan terveket csináltak, melyek fölforgatják majd a világot. Később Diener kereskedelmi művelődés céljából utazásokat tett és azóta nem látták egymást; de Christophe hébe-hóba hallott felőle hirt a földieitől, akikkel Diener fenntartotta a rendes összeköttetést.

Ami Sylvain Kohnt illeti, az ő érintkezése Christophe-al más természetű volt. Mint apró fickók ismerkedtek meg egymással, az iskolában, ahol a kis majom néhány csinnnyel megtréfálta Christophe-ot, aki viszont elagyabugyálta, mikor látta a csapdát, melybe beleesett. Kohn nem védekezett; hagyta, hogy meghempergesse s beledörgölje arcát a porba s nyafogott; de aztán nyomban ujrakezdte, fáradhatatlan rosszindulattal, addig a napig, amikor megszeppent, mert Christophe komolyan avval fenyegette, hogy megöli.

Christophe jókedvűen ment el hazulról. Utközben betért egy kávéházba, hogy megreggelizzen. Hiusága ellenére kényszerítette magát, hogy egyetlen alkalmat se mulasszon el, mikor franciául beszélhet. Mivel - talán évekig - Párisban kell élnie, a lehető leggyorsabban alkalmazkodnia kellett az életviszonyokhoz s legyőznie idegenkedéseit. Megfogadta, hogy nem hederit a pincérre, ki csufolkodó arccal hallgatta zagyvalék beszédjét, bár emiatt kegyetlenül szenvedett és csüggedés nélkül, sulyos nehezen építgette föl idomtalan mondatait, melyeket szivós kitarással addig ismételt, amíg megértették.

Elindult, hogy fölkeresi Dienert. Szokása szerint, mikor egy gondolatot vett a fejébe, semmit se látott maga körül. Ezen az első sétán Páris egy régi és rosszul gondozott város benyomását tette rá. Christophe megszokta volt az új német császárságnak azokat a nagyon régi s egyben nagyon fiatal városait, amelyekben egy új erő gőgjének föltámadása érzik; kellemetlenül lepték meg a felturt utcák, a sáros kocsijárók, az emberek taszigálása, a kocsik rendetlensége, a százfajta és alaku járóművek, lovaktól vont tisztes omnibuszok, gőzzel hajtott, villamos és mindenféle rendszerű közuti kocsik, elárusító bódék a gyalogjárókon, falovakkal, vagy inkább szörnyetegekkel és sárkányokkal keringő körhinták a császárkabátos urak szobraitól tulzsufolt tereken és a jó Ég tudja micsoda szennyes nyüzsgés, mintha a város középkori volna még, az általános szavazati jog áldásait élvezné s régi, csavargó koldusra emlékeztető külsejétől nem tudna szabadulni. A városi köd aprószemű, átható esővé változott. Sok üzletben égett a gáz, jóllehet tiz óra elmúlt már.

Christophe elérkezett - persze úgy, hogy előbb elbolyongott a place des Victoires-al szomszédos utcák utvesztőjében - ahhoz a rue de la Banque-i áruházhoz, amelyet keresett. Mikor belépett, úgy tetszett neki, hogy a hosszú és homályos bolthelyiség hátsó részében Diener több alkalmazott közt csomagokat rakosgat. De egy kicsit rövidlátó volt és nem bizott a szemeiben, bár azoknak ösztönös sejtése ritkán csalta meg. Miután Christophe megmondta a nevét a segédnek, aki fogadta, nagy lett a sürgés-forgás a helyiség mélyében a dolgozó emberek közt. Előzetes tanácskozás után egy fiatal ember kivált a csoportból s németül ezt mondta:

- Diener ur elment.

- Elment? Hosszu időre?

- Azt hiszem. Éppen az imént ment el.

Christophe egy pillanatig gondolkodott; aztán így szólt:

- Jól van, várni fogok.

Az alkalmazott meglepődve sietett hozzátenni:

- Lehet, hogy két, vagy három órán belül nem jön vissza.

- Oh! az nem tesz semmit! - felelte Christophe szelid nyugalommal. - Nincs itt Párisban semmi dolgom. Ha éppen kell, akár egész nap is várhatok.

A fiatal ember álmélkodva nézett rá, azt hitte, tréfál. De Christophe már nem is gondolt rá. Nyugodtan leült egy sarokba, hátat fordítva az utcának; és úgy látszott, készen arra, hogy ott tanyázzon.

A segéd visszament a bolt hátulsó részébe és társaival sugdosott; komikus megütközéssel azon tanakodtak, hogyan tudnák a tolakodót szép szerrel eltávolítani.

Néhány percnyi bizonytalanság után kinyílt az iroda ajtaja s megjelent Diener ur. Vörös és széles ábrázata volt, lilaszínű sebforradásból kimarjult arca és álla, szőke bajusza, laposra nyírt, oldalt elválasztott haja, arany csiptetőt, ingmellén arany gombokat s kövér ujjain gyűrűket viselt. A kalapját és esernyőjét a kezében tartotta. Fesztelen testtartással és arckifejezéssel lépett Christophe-hez. Christophe, ki elmélázva ült székén, hirtelen meglepődéssel ugrott talpra. Megragadta Diener kezeit és lármás nyájassággal kiáltott fel, ami az alkalmazottakat suttyomban nevetni és Dienert pirulni készítette. A méltóságos személyiségnek megvoltak az okai, hogy ne akarja Christophe-al megújítani a hajdani érintkezést s megfogadta, hogy már az első találkozás percétől kezdve, felsőbbeséges modorával kellő távolságban fogja őt tartani. De alig került újra Christophe tekintete elé, jelenlétében újra kis fiúnak érezte magát s emiatt dühös volt és szégyelte magát. Szaporán dadogta.

- A dolgozószobámban... Ott nyugodtabban beszélhetünk.

Christophe fölismerte ebben Diener szokásos elővigyázatosságát.

De a dolgozószobában, melynek ajtaját gondosan betette, Diener nem serénykedett széket kínálni neki. Állva maradt és sulyos ügyetlenséggel magyarázta:

- Nagyon örülök. Éppen el akartam menni. Azt hitték, már elmentem. De valóban el kell mennem... Csak egy percig maradhatok. Sürgős találkozóm van.

Christophe tisztán látta, hogy az alkalmazott s Diener, hogy kitegye a szűrét, az imént hazugságban összejátszottak.

A vér a fejébe szállt, de uralkodott magán s szárazan ezt mondta.

- Az én ügyem nem sürgős.

Diener meghökkent. Ez a fesztelenség föllázította:

- Hogyne volna sürgős! Olyan ügy...

Christophe a szeme közé nézett:

- Nem.

A kövér fiu lesütötte a szemét. Gyűlölte Christophe-ot, hogy oly gyávának érzi magát ő előtte. S bosszusan hebegett valamit. Christophe félbeszakította.

- Tehát arról van szó... Tudod...

(Ez a tegezés sértette Diener, aki már az első szóktól kezdve, hiába igyekezett maga és Christophe közé az »Ön« sorompóját felállítani.)

- Tudod, hogy miért vagyok itt?

- Igen, tudom! - mondta Diener.

(Azoktól, akikkel levelezett, értesült Christophe szökéséről s az üldözésekről, melyeket ellene indítottak.)

- Akkor - kezdte újra Christophe - tudod, hogy nem mulatságból vagyok itt. Menekülnöm kellett. Semmim sincs. És élnem kell.

Diener várta, hogy kéréssel fordul hozzá. S kérését vegyes érzéssel fogadta: elégtétellel - (mert alkalma nyílt visszaszereznie Christophe-on felsőbbtségét) és zavarral - mert nem merte éreztetni vele ezt a felsőbbtséget úgy, ahogy szeretne volna.)

- Ah - szólt fontoskodva - ez bizony bosszantó, nagyon bosszantó. Az élet nehéz itt. Minden drága. Óriásiak a költségeink. És ez a sok alkalmazott...

Christophe megvetően szakította félbe:

- Nem kérek tőled pénzt.

Diener kizökölt a nyugalmából. Christophe tovább beszélt:

- Jó üzleteket csinálsz? Van-e nagy vevőközönséged?

- Van, van, hála Isten, megjárja! - mondta óvatosan Diener. (Bizalmatlan volt.)

Christophe dühös pillantást vetett rá s újra kezdte:

- Van-e sok ismerősöd a német kolóniában?

- Van.

- No hát akkor, beszélj ott rólam. Azok ott bizonyára zenekedvelők. Gyerekeik is vannak. Leckéket fogok nekik adni.

Diener olyan arcot vágott, mint aki zavarban van.

- Mi az megint? - mondta Christophe. - Talán bizony kétségbe vonod, hogy elég a tudásom ehhez a mesterséghez?

Mintha ő tenne szivességet, úgy kérte azt. Diener, aki soha semmit se tett volna Christophe-ért, ha csak azért az örömért nem, hogy lekötelezettjének érezheti, el volt tökéelve, hogy az ujját se mozdítja meg érdekében.

- Ezerszer többet tudsz annál, ami kell. Csakhogy...

- Nohát, akkor?

- Hát nehéz dolog ez, nagyon nehéz, a viszonyaid miatt.

- A viszonyaim miatt?

- Igen... Szó, ami szó, a te ügyed, az a pör... Ha kitudódnék... Rám nézve nehéz dolog ez. Sokat árthat nekem.

Megállt, mert látta, hogy Christophe arca eltorzul a haragtól és sietve tette hozzá:

- Nem is rólam van szó. Magam miatt nem félek... Ah! ha magam volnék! De hát, tudod, a nagybácsim. Az üzlet az övé, nélküle én semmit se tehetek...

Mindjobban elrémülve Christophe arcától s a robbanástól, mely kitörni készült, így szólt nagy szaporán - (alapjában véve nem volt rossz, a fősvényesség s a hiuság viaskodtak benne; szerette volna lekötelezni Christophe-ot, de csekély költséggel):

- Akarsz ötven frankot?

Christophe karmazsinszinüvé vált. Egészen közel ment Dienerhez, úgy, hogy ennek sietve hátrálnia kellett az ajtóig, amelyet kinyitott, készen arra, hogy behív valakit. De Christophe beérte avval, hogy közel értette hozzá lángbaborult fejét.

- Disznó! - vetette oda harsogó hangon.

Félrelökte őt az utból s ment kifelé a hivatalnokok közt. S utálatában köpött egyet a küszöbön.

*

Nagy léptekkel ment az utcán. Részeg volt a haragtól. Az eső kijózanította. Nem is tudta: hová megy tulajdonképpen. Nem ismert senkit. Egy könyvkereskedés előtt megállt, hogy gondolkozzék s nézegette, anélkül, hogy látta volna, a kirakatban a könyveket. Az egyiknek címlapján szeme megakadt a kiadónak nevéén. Azon tünődött, hogy miért? Pár pillanat múlva eszébe jutott, hogy annak a cégnek a neve, amelyben Sylvain Kohn alkalmazott volt. Följegyezte a címét... De hát volna is ennek célja? Hiszen bizonyos, hogy nem fog odamenni... És ugyan miért is menne? Ha az a rongyos Diener, aki barátja volt, így fogadta, mit várhat egy ripóktól, akivel kiméretlenül bánt s aki föltétlenül gyűlöli őt? Hiábavaló megalázkodás volna. Vére föllázadt. De a veleszületett pesszimizmus, mely talán keresztény neveltetéséből marad meg benne, arra ösztökélte, hogy a legvégsőkig próbára tegye az emberek aljasságát.

- Nekem nem szabad teketóriáznom. Mielőtt megdöglének, át kell esnem minden kísérleten.

Egy hang a belsejében hozzátette:

- Azért se fogok megdögleni.

Ujra emlékébe véste a címet s elment Kohn-hoz. El volt szánva, hogy az első szemtelen szóra ökölrel megy a fejének.

A könyvkiadó háza a Madeleine negyedben volt. Christophe fölment az egyik első emeleti szalonba s kérdezősködött Sylvain Kohn után. Egy libériás alkalmazott azt felelte neki, hogy »nem ismeri.« Christophe elcsodálkozva, azt hitte, hogy rosszul ejtette ki a nevét és ismételte a kérdést; de az alkalmazott, miután figyelmesen meghallgatta, kijelentette, hogy ilyen nevű ur nincs a cégnél. Christophe, egészen megzavarodva, mentegetőzött s éppen távozni készült, mikor egy folyosó hátsó részében kinyílt az ajtó s magát Kohnt pillantotta meg, aki egy hölgyet kísért ki. Annak a sértésnek a hatása alatt, melyet csak az imént szenvedett el Diener-től, hajlandó volt e pillanatban azt hinni, hogy mindenki csufot üz belőle. Első gondolata az volt, hogy Kohn meglátta őt, mikor belépett s azt izentette az inassal, hogy nincs az irodában. Fuldoklott ettől a szeméretlenségtől. Méltatlankodva kifelé indult, mikor hallotta, hogy nevén szólítják. Kohn éles szemével messziről fölismerte s mosollyal az ajkán, kitért karokkal, a tulzott öröm minden jelével sietett feléje.

Sylvain Kohn kistermetű volt, zömök, arca amerikai módra, egészen csupaszra beretvált, arcbőre tulságosan vörös, haja tulságosan fekete, széles, tömzsi képén szétmáltak a vonások, szemei aprók, fürkészők és ráncosak voltak, a szája kissé félreállt, mosolya nehézkes és rosszindulatu volt. Öltözetén meglátszott a keresett elegancia, mellyel leplezni akarta termete hibáit, magas vállát és csipőinek a szélességét. Csak ezek a testi fogyatkozások gyötörték hiuságát; szives örömet eltűrte volna, hogy három rugást kapjon a hátsó felébe, ha ezért két-három hüvelyket nyerhetett volna és nyulánkabb termetet. Más egyebet tekintve, minden-

képpen önelégült volt; azt hitte magáról, hogy ellenállhatatlan. S ami igazán sok, tényleg az volt. Ez a kis német zsidó, ez a tuskó, a párisi elegáns világ krónikása és ítélőmestere lett.

Izetlen, bonyolultan tulfinomult krónikákat irt a nagyvilági életről.

Ő volt a szép francia stílus, a francia elegancia, a francia lovagiasság, a francia esprit bajnoka. Régence, vörös sarok, Lauzun.

Kicsufolták, de evvel nem hiúsították meg sikereit. Azok, akik azt mondják, hogy Párisban a nevetségesség öl, nem ismerik Párist; vannak emberek, akik nem hogy bele nem halnak, hanem élnek belőle; a nevetségesség mindenhez elvezet: a dicsőséghez és a jó szerencséhez, még a szerelemben is. Sylvain Kohn alig győzte már összeszámlálni a vallomásokat, melyeket frankfurti marivandage-ainak mindennap köszönhetett.

Nehézkes hanghordozással, fejhangon beszélt.

- Ah! ez aztán a meglepetés! - kiáltotta vidáman, megszorongatta Christophe kezét hurkás, rövidujju kezeiben, melyek úgy tűntek föl, mintha kissé szűk bőrbe lettek volna begyömészölve. Nem tudta magát rászáni arra, hogy elengedje Christophe kezét. Azt lehetett volna hinni, hogy legjobb barátjával került össze. Christophe, akit ez zavarba hozott, azon tűnődött, vajjon nem üz-e belőle gunyt? De Kohn nem gunyolódott. Vagy ha volt is szavaiban guny, nem több, mint máskor. Kohn sokkal értelmesebb volt, semhogy haragot tartson. Jó ideje már, hogy elfelejtette, mily rosszul bánt vele Christophe és ha emlékezett volna is rá, egyáltalán nem törődött volna vele. El volt ragadtatva, hogy alkalmat nyitott egy volt pajtása előtt új hivatala jelentőségében és párisi modora előkelőségében bemutatkozni. Nem hazudott, mikor meglepetését hangoztatta; ha valamire még csak legtávolabbi gondolataiban se számított, úgy az bizonyára Christophe látogatása volt és habár éleslátása előre tudta is, hogy Christophe valami cél érdekében jött hozzá, kész volt a legjobb hajlandósággal fogadni őt, már csak azért is, mert látogatása a hatalma iránt nyilvánított tisztelet volt.

- Hazulról jön? Hogy van a mama? - kérdezte olyan bizalmaskodással, mely máskor sértette volna Christophe-ot, de most, ebben az idegen városban, jól esett neki.

- De hogy van az - kérdezte Christophe, egy kissé gyanakodva még - hogy az imént azt felelték nekem, hogy Kohn ur nincsen itt?

- Kohn ur nincsen itt, mondta Sylvain Kohn nevetve. Már nem Kohn-nak hívják. Nevem Hamilton.

Majd félbeszakította beszédjét.

- Bocsánat! - szólt.

S odalépett egy hölgyhöz, aki éppen elment mellettük, kezét szorított vele s arcát mosolyokra fintorította. Aztán visszajött. Megmagyarázta, hogy a hölgy író, aki tüzes gyönyört árasztó regényeiről híres. A modern Sapho ruhaderekát ibolyaszín kitüntetés díszítette, dusan dagadó idomai voltak, bemázolt és örvendező arca körül égőszőke haja; kérkedő modorban beszélt, férfias hangon, a franc-comtoisbeliek kiejtésével.

Kohn újra elkezdte kérdezgetni Christophe-ot. Tudakozódott szülőföldjük valamennyi ismerőséről, értesítést kért erről is, arról is, hogy mi lett belőlük, bizonyos kacérsággal fitogtatva azt, hogy emlékezik mindenkire. Christophe feledni kezdte ellenszenvét; háladatos nyájassággal felelgetett, egész tömegét adta a részleteknek, amelyek Kohnt teljesen hidegen hagyták s amelyeket újra meg újra félbeszakított.

- Bocsánat! - mondta ismét.

S odalépett egy másik női látogatóhoz, hogy üdvözlje.

- Ejnye! - kérdezte Christophe - hát csak nők irnak Franciaországban?

Kohn fölnevetett s szenvelgön így szólt:

- Franciaország - nő, kedvesem. Ha fel akarja magát küzdeni, vegye hasznukat.

Christophe nem hallgatta meg ezt a magyarázatot s folytatta a maga fejtegetéseit. Kohn, hogy véget vessen nekik, ezt kérdezte:

- De hogy az ördögbe került ide?

- Ahá! - gondolta Christophe. - Eddig nem tudott semmit. Azért volt olyan szeretetreméltó. Ha majd tudni fogja: miért jöttem, minden meg fog változni.

Rátarti büszkeséggel beszélte el mindazt, ami a lehető legrosszabb fényt vethette rá: verekedését a katonákkal, az ellene indított hajszákat és szökését hazájából.

Kohn csak úgy dülöngött neveltében.

- Brávó! - kiabálta, bravó! Pompás história!

Melegen megszorította a kezét. Gyönyörúsége telt minden fricskában, amit a hatóságok kaptak és ez annál inkább érdekelte, mert ismerte a történet hőseit: a dolognak egész komikus volta világosan tünt fel előtte.

- Nézze csak! - folytatta. - Tizenkét óra elmúlt. Örvendeztessen meg avval, hogy velem ebédel.

Christophe hálásan fogadta a meghívást.

- Derék ember, határozottan az! - gondolta magában. - Tévedtem.

Együtt távoztak. Utközben Christophe előhozakodott a kérelmével:

- Most már látja, milyen a helyzetem. Azért jöttem ide, hogy munkát keressek, zeneleckéket, addig is, míg nevemet megismerik. Ajánlhatna-e engem?

- Hát hogyne! - mondta Kohn. - Akinek csak akarja. Én itt mindenkit ismerek. Teljesen a szolgálatára állok.

Boldog volt, hogy fitogtathatja, mekkora hitele van.

Christophe ömlengve hálálkodott. Ugy érezte, hogy szívéről nagy teher esett le.

Az ebédnél olyan étvágyal falt, mint aki két nap óta egy harapást se nyelt. Szalvétáját a nyaka köré kötötte s késsel evett. Kohn-Hamilton borzasztóan megütközött falánkságán és pórias modorán. Nem kevésbé sértette őt az a csekély figyelem, amelyet asztaltársa az ő hengegéseivel szemben tanusított. El akarta őt szédíteni fényes ismeretségeinek s szerencsés szerelmi kalandjainak meséivel, de mindez kárbaveszett fáradság volt: Christophe nem hallgatta meg, teketória nélkül félbeszakította. Nyelve megoldódott; kezdett bizalmaskodó lenni. A szíve csak úgy duzzadt a hálától s Kohnt halálra untatta avval, hogy ártatlanul előadta neki a jövőre vonatkozó terveit. Különösen avval böszítette fel nagyon, hogy egyre-másra átnyult az asztal fölött és áradozva szorongatta a kezét. Ingerültségét még betetőzte, hogy német szokás szerint, kocintani akart vele s inni, érzelmes szavakkal, azokért, akik távol vannak és Rhein apóért. Kohn már látta, rémülködve, azt a pillanatot, mikor énekelni kezd. A szomszéd asztaloknál gunyosan nézték őket. Kohn sürgős elfoglaltságát használva fel ürügyül, fölkel. Christophe beléje kapaszkodott; azt akarta tudni, mikor kaphatna tőle ajánlólevelet, mikor jelentkezhetne valakinél s mikor kezdhethet meg a leckeadást.

- Foglalkozni fogok a dologgal. Még ma este! - ígérte Kohn. - Azonnal szóba hozom. Nyugodt lehet.

Christophe sürgette.

- Mikor kaphatok választ?

- Holnap... Holnap... vagy holnapután.

- Nagyon jó. Holnap újra eljövök.

- Nem, nem! - mondta sietve Kohn. - Majd értesíteni fogom. Ne fáradjon.

- Óh, az nekem nem fáradtság. Ellenkezőleg! Most még úgy sincs semmi más dolgom Párisban, nem igaz?

- Az ördögbe is! - gondolta Kohn. - Nem! - kezdte újra fennhangon - inkább majd irni fogok önnek. Ezekben a napokban nem találna itt. Adja csak ide a lakása címét.

Christophe lediktálta neki.

- Igy. Pompás. Majd írok Önnek holnap.

- Holnap?

- Holnap. Számíthat rá.

Kiszabadította a kezét Christophe szorongatásaiból s elillant.

- Pfüh! Ez aztán a kullancs!

Az irodában figyelmeztette az inast, hogy ha «a német» keresi, mondja, hogy elment. Tíz perccel később már el is felejtette őt.

Christophe visszatért odvába. Egészen el volt érzékenyülve.

- Derék fiu! Jó fiu! - gondolta magában. - Milyen igazságtalan voltam iránta. És nem is haragszik rám.

Furdalta a lelkiismeret; azon járt az esze, hogy megírja Kohn-nak, mennyire fáj neki, hogy a multakban olyan rossz véleménye volt róla s bocsánatot kér tőle azért, hogy igazságtalanul bánt vele. De könnyebben ment nála egy partitúrának, mint egy levélnek a megírása és miután tizszer is káromkodva szidta a szálloda tintáját és tollát, elvesztette türelmét s az egészet a pokolba küldte.

A nap hátralévő része lassan telt, de Christophe-ot annyira kifárasztotta rossz éjszakája és a délelőtti lőtás-futás, hogy a székén elbóbiskolt. Ernyedtségéből csak estefelé serkent föl, hogy lefeküdjék s megszakitás nélkül tizenkét órát aludt egyhuzamban.

*

Másnap már nyolc órakor elkezdte várni a megígért választ.

Nem kételkedett Kohn pontosságában. Nem mozdult ki hazulról, avval biztatva magát, hogy Kohn talán benéz a szállodába, mielőtt a hivatalába megy.

Hogy végig otthon maradhasson, déltájban fölhozatta az ebédjét a földszinti kurta korcsmából. Aztán ismét várakozott, biztosan számítva arra, hogy Kohn ebéd után a vendéglőből beszél hozzá.

Föl-alá járkált szobájában, leült, újra elkezdett föl-alá sétálni, kinyitogatta az ajtót, mikor a lépcsőn fölfelé menők lépteit hallotta. Egyáltalában nem kívánczolt Párisban sétálgatni, hogy elaltassa türelmetlenségét.

Lefeküdt az ágyra. Gondolata szüntelen vissza-visszaszállt öreg édes anyjához, ki e percben szintén rá gondolt - az egyetlenre, aki rá gondolt. Véghetetlen gyengédséget érzett iránta s lelki-furdalást, hogy elhagyta. De nem irt neki. Várakozott, amíg tudathatja vele, milyen állást talált.

Mélységes szerelmük ellenére, sem az egyiknek, sem a másiknak nem jutott volna eszébe a levélírás, csak azért, hogy egyszerűen azt írják, hogy szeretik egymást; a levél arra való, hogy meghatározott dolgokról számoljon be. Az ágyon fekvé, kezeit a feje alatt összekulcsolva, ábrándozott. Jóllehet szobája távol esett az utcától, Páris dübörgése betöltötte a csendet; a ház regett. Ujra eljött az éjszaka, anélkül, hogy levelet kapott volna.

S újra kezdődött egy nap, hasonló az előtte valóhoz.

A harmadik napon Christophe, akit ez az önkéntes bezárkózás kezdett felbőszíteni, rászánta magát, hogy elmegy hazulról. De Páristól az első este óta ösztönszerű idegenkedést érzett. Nem óhajtott semmit se látni: nem bántotta a kíváncsiság; sokkal jobban foglalkoztatta a saját élete, semhogy öröme telt volna abban, hogy a másokét szemlélje; és a múlt emlékei, egy város nevezetes épületei iránt közömbös maradt. S valóban, alig járt künn egy kis ideig, máris unatkozott és bár föltette magában, hogy egy hét leforgása előtt nem keresi föl Kohnt, egy iramodással beállított hozzá.

Az inas, akinek Kohn kiadta a jelszót, azt mondta, hogy Hamilton ur üzleti ügyekben elutazott Párisból. Csapásként hatott ez Christophe-ra. Dadogva megkérdezte, mikor jön vissza Hamilton ur. Az alkalmazott, találomra, ezt felelte:

- Ugy tiz nap mulva.

Christophe megdöbbenve ment vissza a lakására s a következő napokon otthon gubbasztott. Képtelen volt újra hozzáfogni a munkához. Rémmülettel vette észre, hogy megtakarított vagyunkája - az a kevéske pénz, amit anyja küldött neki gondosan bekötve egy zsebken-dőbe - a kofferja fenekén rohamosan fogyatkozott.

Szigoru életrendnek vetette magát alá. Csak este ment le vacsorázni a földszinti korcsmába, ahol a törzsvendégeknek mihamar ösmerős lett a »Porosz«, vagy a »Savanyu Káposzta« néven. Kinos erőfeszítések árán irt két-három levelet francia zenészeknek, akiknek nevét homályosan ismerte. Az egyik közülök már tiz évvel azelőtt meghalt. Arra kérte őket, hogy legyenek szivesek őt fogadni. A helyesírás fura volt és a stílust olyan hosszú inverziók és szertartásos szólásmódok fűszerezték, aminők a németben szokásosak. Az episztolát így címezte: »A Francia Akadémia palotájában.« Az egyetlen, aki elolvasta, jót mulatott rajta barátaival.

Egy hét mulva Christophe újra elment a könyvkereskedésbe. Ezuttal a véletlen segített neki. A küszöbön találkozott Sylvain Kohn-al, aki éppen kifelé indult. Kohn elfintoritotta az arcát, mikor látta, hogy meg van csipve; de Christophe annyira örvendezett, hogy ezt nem vette észre. Boszantó szokásához hiven ismét megragadta a kezét, s egész vidáman kérdezte:

- Uton volt? Kellemes volt az utazás?

Kohn rábólintott, de zord arckifejezését nem enyhítette.

Christophe tovább beszélt:

- Hisz tudja, mi végett jöttem... Megmondták, ugy-e bár?... Nos hát, mi ujság? Beszélt rólam? Mit feleltek?

Kohn mind jobban és jobban elfanyalodott. Christophe meglepődött erőltetett viselkedésén; ez már egészen más ember volt.

- Beszéltem Önről - mondta Kohn - de semmit se tudok; nem volt időm. Utolsó találkozásunk óta nagyon el voltam foglalva. A fejem bubja se látszott ki a sok munkából. Nem is tudom, hogy készülök el vele. Össze kell roskadnom. Még az lesz a vége, hogy belebetegszem.

- Talán nem jól érzi magát? - kérdezte Christophe nyugtalan gondoskodással.

Kohn csufolkodó pillantást vetett rá s ezt felelte:

- Rosszul vagyok. Néhány nap óta, nem tudom, de valami bajom van. Érzem, hogy beteg vagyok s nagyon szenvedek.

- Ah! Istenem! - mondta Christophe, megfogva a karját. - A fődolog, hogy nagyon vigyázzon magára. Pihennie kell. Mennyire sajnálom, hogy még evvel a fáradsággal is terhére voltam. De hát miért is nem mondta? S tulajdonképpen mit érez?

Olyan komolyan vette a rossz kifogásokat, hogy Kohnt, akinek szelid kacaghatnékja támadt, s aki igyekezett ezt lehetőleg palástolni, lefegyverezte ez a nevetséges szendeség. A guny a zsidóknak oly kedves élvezet - (és ebben a tekintetben zsidó nagyon sok párisi keresztény) - hogy különleges elnézéssel vannak a tolakodók, sőt ellenségeik iránt is, ha alkalmat adnak nekik, hogy rovásukra gunyolódjanak. Kohnt is meghatotta az az érdeklődés, amit Christophe személye iránt tanusított. Hajlandóságot érzett, hogy szivességet tegyen neki.

- Egy jó eszmém támadt! - mondta. - Elvállalna-e zeneművek kiadása körül fölmerülő munkákat, addig is, míg leckéi lesznek?

Christophe mohón sietett elfogadni.

- Megvan már, ami éppen Önnek való! - mondta Kohn. - Benső ismeretségben vagyok egy nagy zeneműkiadó cég egyik főnökével, Daniel Hecht-el. Be fogom Önt neki mutatni; majd meglátja, miféle munkát kaphat ott. Én persze, tudja, mit se értek ehhez. De ő igazi zenész. Nem lesz nehéz megérteniök egymást.

A következő napra találkozót adtak. Kohn nem bánta, hogy szivességet téve Christophe-nak, egyben le is rázhatja őt a nyakáról.

*

Másnap Christophe elment Kohnért a hivatalába. Kohn tanácsára magával hozta néhány szerzeményét, hogy bemutassa őket Hechtnek. A zeneműkereskedőt üzletében találták, az Opera mellett. Mikor beléptek, Hecht nem hagyta magát háborgatni; Kohn kézfogására hidegen odanyujtotta a két ujját, nem viszonzta Christophe szertartásos köszöntését és Kohn kérésére átment velük egy szomszéd szobába. Nem mondta nekik, hogy foglaljanak helyet. Szemét a falra szegezve, háttal a fütetlen kandallónak támaszkodott.

Daniel Hecht a negyvenes felé járt, magas, hideg, rendes öltözetű ember volt, nagyon kifejezetten föníciai típus, megjelenése értelmes és kellemetlen, arca mogorva, szőre fekete, asszíriai királyszakálla hosszú volt és négyszög alakúra vágott. Szembe majd soha nem nézett s beszédmódja fagyos és brutális volt, mely úgy sujtott le, mint a szidalmazás, még akkor is, ha jónapot kívánt. Ez a szemtelen modor inkább látszólagos volt, mint valódi. Kétségkívül benne volt ez a lekicsinylés a jellemében; de még inkább abból származott, ami gépies és erőltetett volt benne. Az efajta zsidók nem ritkák s velük szemben nem éppen enyhe a vélemény: kihívónak bélyegzi ezt a hasogató merevséget, mely gyakran valamely gyógyíthatlan testi és lelki félszedségből származik.

Sylvain Kohn, a szenvelgett tréfálkozás hangján, tulzott magasztalásokkal mutatta be pártfogoltját. Christophe, ki a fogadtatástól megzavarodott, kalapjával és kézírataival kezében ideoda himbálta magát. Miután Kohn előadta a mondanivalóját, Hecht, aki eddig úgy tett, mintha

nem is sejtette volna Christophe ottlétét, fejét lenézően feléje fordította s anélkül, hogy rá nézett volna, így szólt:

- Krafft... Christophe Krafft... Ezt a nevet sohase hallottam.

Christophe úgy fogadta ezt a kijelentést, mint ökölcsapást a melle közepébe. A pir előntötte az arcát.

- Majd fogja még hallani! - felelte haraggal.

Hecht meg se rebbentette a szemét s folytatta rendületlenül, mintha Christophe nem is léteznék.

- Krafft... Nem. Nem ismerem.

Azok közé az emberek közé tartozott, akiknél már az is rossz osztályzatot jelent, ha ők valakit nem ismernek.

Aztán németül folytatta:

- És Ön a Rhein-Landból való? Csodálatos, mennyi ember van ott, aki zenébe ártja magát! Azt hiszem, egy sincs köztük, aki magát zenésznek ne mondaná.

Élcet akart mondani és nem valami szemtelen megjegyzést, de Christophe másképpen vette föl. Visszavágott volna, ha Kohn meg nem előzi.

- Ah! bocsánat, bocsánat - mondta Hecht-nek - de rólam el kell ismernie, hogy én semmit se értek hozzá?

- Ez dicséretére válik! - felelte Hecht.

- Ha ahhoz, hogy valaki tessék önnek, az kell, hogy ne legyen zenész - mondta szárazon Christophe - akkor sajnálom, engem nem használhat.

Hecht, a fejét még mindig oldalvást fordítva, ugyanolyan közömbösen, mint az elébb, újra kezdte:

- Vannak már zeneszerzeményei? Mit irt eddig? Persze, dalokat?

- Dalokat, szimfóniákat, szimfonikus költeményeket, vonós négyeseket, suite-ket zongorára, szinpadi zenét - mondta Christophe nekitüzesedve.

- Sokat irnak Németországban - mondta lekicsinylő udvariassággal Hecht.

Annál inkább bizalmatlan volt az ujon érkezett iránt, mivel annyi művet irt s ő, Daniel Hecht, nem ismerte őket.

- No hát - mondta - lehet, hogy adhatok Önnek valami munkát, mivel Hamilton barátom ajánlja Önt. Éppen most egy gyűjtemény jelenik meg nálam, *Az Ifjuság Könyvtára* s ebben kiadok néhány könnyű zongoradarabot. Át tudná nekem írni Schumann Carneval-ját leegyszerűsítve, hat és nyolc kézre.

Christophe föl pattant:

- S ilyen munkát ajánl Ön nekem, nekem?

Ez a naiv »nekem« mulattatta Kohnt; de Hecht sértődött arcot vágott:

- Nem értem, mi az, amin Ön ennyire elcsudálkozik. Ez nem olyan könnyű munka. S ha Ön tulkönnyűnek találja, annál jobb. Ön azt mondja, hogy jó zenész. Én hiszek Önnek. De, utóvégre is, én nem ismerem Önt.

S magában ezt gondolta:

- Ha az ember hitelt adna ennek a sok fickónak, lepipálnák ezek még Johannes Brahmsot is.

Christophe nem felelt - (megfogadta, hogy elfojtja felindulásait) - a fejébe nyomta a kalapját s megindult az ajtó felé. Kohn nevetve visszatartotta.

- Várjon, várjon csak! - mondta.

És Hecht felé fordulva:

- Éppen elhozta néhány darabját, hogy fogalmat alkothasson magának.

- Ah! - mondta Hecht boszankodva. - No hát, hadd lássuk.

Christophe szó nélkül átnyújtotta a kéziratokat. Hecht, hanyagul, rájuk vetette a szemét.

- Mi ez? Suite zongorára... (Olvasva) *Egy nap...* Ah! mindig csak programzene!

Látszólagos közömbössége ellenére nagy figyelemmel olvasta. Kitűnő zenész volt, értette a mesterségét, különben azon túl aztán semmit se látott; az első pár ütem után teljesen tisztán érezte, hogy kivel van dolga. Miközben a művet olvasta, lenéző arckifejezéssel hallgatott, nagyon meglepte a tehetség, melyet benne fölfedezett; de gögös természete, Christophe modora és sértett hiusága nem engedte, hogy eláruljon valamit. Végigment rajta, csendben, nem ejtve el egy hangjegyet se:

- Igen - mondta végre, pártfogói hangon - elég jól van megírva.

Heves bírálat kevésbé sértette volna Christophe-ot.

- Semmi szükségem sincs arra, hogy ezt mondják nekem - jegyezte meg magából kikelve.

- Én pedig azt gondoltam - mondta Hecht - hogy azért mutatja nekem ezt a darabot, mert tudni akarja, mit tartok róla.

- Egyáltalán nem.

- Akkor hát - szólt Hecht csipősen - nem értem, mi járatban jött hozzám.

- Az hozott ide, hogy munkát kérjek Öntől, semmi más.

- Mást nem adhatok most Önnek, csak amit az imént mondtam. S még ebben sem vagyok biztos. Azt mondtam, hogy lehetséges.

- Egy olyan zenészt, mint Ön? - mondta Hecht sértőn gunyos hangon. - Zenészek, akik, ha a legkevesebbet mondom, vannak olyan jók, mint Ön, nem tartották ezt a foglalkozást méltóságukon alul valónak. Egyesek, akiket meg tudnék nevezni s akik jól ismertek ma Párisban, hálásak voltak ezért irántam.

- Persze, afféle csepürágó kóklerek! - fakadt ki Christophe. (Ismerte már a francia nyelv bizonyos finomságait) - Ön csalódik, ha azt hiszi, hogy efajta emberrel van dolga. Azt hiszi talán, hogy imponál nekem avval, ha nem néz az arcomba s foghegyről beszél velem? Még a köszönésemet se kegyeskedett viszonzni, mikor beléptem... De hát mi Ön, hogy így bánik velem? Legalább zenész Ön? Irt valaha valamit? S Ön akar tanítani engem, hogyan kell írni, engem, akinek élete a zeneszerzés! És Ön semmi jobbat nem ajánlhat nekem, miután elolvasta a szerzeményemet, mint azt, hogy heréljek ki nagy zenészeket, s bepiszkoljam a munkáikat, hogy kis lányok táncolhassanak rá! Erre jók lesznek az Ön párisi zeneszerzői, ha ugyan elég gyávák ahhoz, hogy eltűrik Öntől a megleckéztetést! Ami engem illet, én megdöglök inkább!

Lehetetlen volt a zuhatagot megállítani.

Hecht, fagyosan, ezt mondta:

- Ahogy tetszik.

Christophe kiment, becsapva az ajtókat.

Hecht vállat vont s Sylvain Kohnnak, aki nevetett, ezt mondta:

- Majd visszajön ő is, mint a többiek.

Alapjában becsülte őt. Elég értelmes volt ahhoz, hogy megérezze nemcsak a műveknek, hanem az embereknek az értékét is. Christophe szidalmazó heveskedése alatt meg tudta látni az erőt, melyről tudta, hogy ritkaság - a művészek világában még nagyobb, mint másutt. De hiúsága megcsöknyösödött: semmi áron se lett volna hajlandó elismerni, hogy hibázott. Lojális szükségét érezte annak, hogy Christophe-nak igazságot szolgáltatson, de képtelen volt ezt megtenni, hacsak Christophe meg nem alázkodik előtte. Várta, hogy Christophe újra beállít hozzá: szomoru skepticizmusa és az emberekről szerzett tapasztalatai megismertették vele azt a lealacsonyodást, amire az akaratokat elkerülhetetlenül belekényszeríti a nyomorúság.

*

Christophe hazament. A harag helyébe jött a levertség. Ugy érezte, hogy el van veszve. A gyöngye támogatás, amelyre számított, összedőlt. Bizonyos volt abban, hogy nemcsak Hechtet, hanem Kohnt is, aki bemutatta, halálos ellenségévé tette. Egy ellenséges városban a tökéletes elhagyatottság. Dieneren és Kohnon kívül senkit se ismert. Barátnője, Corinne, a szép színésznő, akivel Németországban összebarátkozott, nem volt Párisban; még művészi köruton volt a külföldön, Amerikában, még pedig ezuttal a saját zsebére; mert híres lett; az ujságok harsány híreket közöltek utazásáról. Hányszor tette föl magában Christophe, hogy ha Párisban lesz, fölkutatja a kis francia nevelőnőt, akinek, bár anélkül, hogy akarta volna, mégis csak miatta kellett a helyét odahagynia! De most, hogy Párisban volt, kiderült, hogy csak egyet felejtett el: a nevét. Lehetetlen volt reá emlékeznie. Csak a keresztnéve maradt az eszében: Antoniette. Különben, még ha emlékezett is volna rá, módjában lett volna-e megtalálni egy szegény nevelőnőt, ebben az emberi hangyabolyban!

A lehető leggyorsabban biztosítania kellett annyit, amiből megélhetett. Öt frankja maradt. Undorodva bár, de mégis rászánta magát, hogy megkérdezi a szállásadójától, a kövér korcsmárostól, vajjon nem ismer-e a városnegyedben olyanokat, akiknek zongoraleckéket adhatna. A házigazda, aki már eleve is csak közepes becslésre méltatta az olyan embert, aki napjában csak egyszer étkezik és németül beszél, a tisztelet utolsó maradékát is megvonta tőle, mikor megtudta, hogy csak zenész. A régi fajból való francia volt, akiknél a zene naplopó mesterség. S csufolódva szólt:

- Zongoraleckét?... Nem ismerem. Tud zongorázni? Gratulálok! Mégis csak furcsa, hogy vannak, akik kedvtelésből erre a mesterségre adják magukat! Rám minden zene olyan hatást tesz, mint az eső, mikor esik... Ejnye bizony, talán megtanithatna engem. Mondják csak, kérem, mit szólnak hozzá? - kiáltotta, odafordulva a munkásokhoz, akik iddogáltak.

Azok zajosan nevettek.

- Csinos kis mesterség - mondta az egyik. - Nem piszkit. Meg aztán tetszik a hölgyeknek.

Christophe rosszul értette meg a francia beszédet s még rosszabbul a csipkelődést: keresgélte a szavakat; nem tudta, haragudjon-e.

A korcsmáros felesége megsajnálta:

- Ugyan, ugyan, Philippe, légy komolyabb egy kicsit! - mondta a férjének.

- Talán akadna mégis valaki - folytatta Christophe-hoz fordulva - aki magának való volna.

- Ki volna az? - kérdezte a férj.

- A kis Granet lány. Hisz tudod, vettek neki zongorát.

- Ah! azok a hencegők! Igaz.

Megmondták Christophe-nak, hogy a mészáros lányára gondolnak: a szülei kisasszonyt akarnak belőle csinálni; talán beleegyeznének abba, hogy a lányuk zongoraleckéket vegyen, ha másért nem, csak hogy beszéljenek róla. A fogadós felesége megigérte, hogy utána jár a dolognak.

Másnap azt mondta Christophe-nak, hogy a mészárosné látni szeretné. Elment hozzá. A kasszánál találta, állati tetemek közt.

Szép asszony volt, viruló arcszinü, édeskés mosolyu, ki méltóságos arcot vett föl, mikor megtudta, hogy miért keresik. Azonnal rátért a pénzkérdésre, és sietve tette hozzá, hogy sokat áldozni nem akar, mert a zongorázás kellemes ugyan, de nem szükséges: egy óráért ötven centime-ot kínált Christophe-nak. Ennek utána, bizalmatlankodó arccal, azt kérdezte tőle, hogy legalább jól ért-e a zenéhez.

Ugy látszott, hogy megnyugodott s nyájásabb is lett, mikor Christophe azt mondta, hogy nemcsak ért hozzá, hanem komponál is: ez hizelgett a hiuságának; elhatározta, hogy a városnegyedben el fogja hirdetni, hogy a leánya egy zeneszerzőtől vesz zongoraleckéket.

Másnap Christophe, ott látva magát egy széken a zongora mellett - szörnyü hangszer volt, alkalmi vétel, olyan hangokat adott, mint egy gitár - a kis mészárosleánnyal, akinek rövid és vastag ujjai ide-oda bukdácsoltak a billentyükön, aki képtelen volt két hangot egymástól megkülönböztetni - aki rángatózott az unalomtól, aki már az első percekben az arcába ásitott - tudva azt, hogy végig kell szenvednie az anya felügyeletét és társalgását, eszméit a zenéről s a zenei nevelésről - oly nyomorultnak, oly nyomorultan megalázottnak érezte magát, hogy már annyi ereje se volt, hogy méltatlankodjon. Teljesen lesújtva tért vissza a lakására; voltak esték, mikor nem tudott ebédelni. Ha néhány hét leteltével idáig esett, vajjon később meddig fog még sülyedni? Mit használt neki, hogy fellázadt Hecht ajánlata ellen? Amit elfogadott, az még megalázóbb volt.

Egy este a szobájában megeredtek a könnyei; kétségbeesetten térdre vetette magát az ágya előtt, imádkozott... Kihez imádkozott? Kihez imádkozhatott? Istenben nem hitt, azt hitte, hogy nincs Isten... De kellett imádkoznia, ki kellett magát imádkoznia. Csak a középszerű emberek nem imádkoznak soha. Ők nem ismerik azt az érzést, mely az erős embereket arra kényszeríti, hogy néha-néha visszavonuljanak szentélyeikbe. Otthagyva a napi megaláztatásokat, szive zsongó csöndjében Christophe érezte Örökkévalójának, az Ő Istenének jelenlétét. A nyomoruságos élet hullámai alatta kavartak, anélkül, hogy fölcsaptak volna hozzá. Az ő Istene s ez élet közt volt-e valami közösség? A világnak pusztításra acsarkodó minden fájdalom szétzuzódott az ő sziklafalán. Christophe hallotta ereinek lüktetését, mint egy belső tengert s egy hangot, mely ezt ismételte:

- Örökkévaló... Vagyok... Vagyok...

Jól ismerte ezt a hangot: mindig hallotta, amióta csak vissza tudott emlékezni. Megesett vele, hogy megfélekedezett róla; gyakran hónapok is elteltek, hogy nem ébredt benne tudatra hatalmas és egyhangu ritmusa; de tudta, hogy ott van, hogy nem szünik soha, hasonlatosan a tengerhez, mely zug az éjszakákon. Ebben a zenében feltalálta a nyugalmat és tetterőt, melyeket belőle merített, valahányszor belémártotta magát. Megenyhülve kelt föl. Nem, legalább az az egy bizonyos, hogy abban a súlyos életben, melyet él, nincs semmi olyan, amiért

szégyenkeznie kellene; pirulás nélkül eheti kenyerét; azok piruljanak, akik ezen az áron vétetik meg vele. Türelem! Türelem! Majd eljön még az idő!

De másnap újra elfogta a türelmetlenség; és minden erőfeszítése ellenére egy leckén végre is kitört belőle a düh a hülye barom ellen, aki ráadásul szemtelen is volt, aki csufolta a kiejtését s majmos rosszindulattal éppen az ellenkezőjét csinálta annak, amit mondott neki.

Christophe haragos kiabálásaira a hölgyike orditozni kezdett. A lány elrémült és méltatlankodott, hogy egy ember, akit megfizetnek, merészel vele tiszteletlenül bánni. Elkezdett kiáltozni, hogy ütik-verik őt. (Christophe elég keményen megrázta a karját). Az anya behohant, mint egy furia, a lányát csókokkal, Christophe-ot szidalmakkal borította el.

A mézárós, aki szintén beállított, kijelentette, hogy nem türi, hogy egy rongy porosz hozzányuljon a leányához. Christophe, a haragtól elfakulva, szégyenkezve s félve attól, hogy a férfit, az asszonyt és a leányt meg találja fojtani, a zápor közben elmenekült.

Házigazdáinak, akik látták, hogy magából kikelve jön haza, nem volt nehéz ráterelni a beszédet arra, hogy mi történt vele. Rosszindulatuk a szomszédok iránt örömet lelt a történetben. Ám este már az egész városrész azt híresztelte, hogy a német egy otromba fráter, aki veri a gyermekeket.

*

Christophe újabb lépéseket tett néhány zeneműkereskedőnél, de eredmény nélkül. Nem találta nagyon barátságosnak a franciákat; és hebehurgya ide-oda kapkodásukon elszörnyülködött. Az a benyomása volt, hogy anarchikus társadalmukat zsarnoki és büszke bürokrácia igazgatja.

Egy este, mikor a boulevardokon ögyelgett, erőfeszítéseinek hiábavalóságán kétségbeesve, megpillantotta Sylvain Kohnt, aki szembe jött vele. Abban a meggyőződésben, hogy haragban vannak egymással, félrefordította a szemeit s megpróbálta észrevétlenül elhaladni mellette.

De Kohn megszólította:

- Ugyan mi lett Önnel ama híres nap óta? - kérdezte nevetve. - El akartam menni Önhöz; de nincs meg már lakásának a címe... Teringettét, kedvesem, nem is tudtam, mi lakozik Önben. Fellépése eposzi volt.

Christophe ránézett, meglepetten s kissé szégyenkezve:

- Nem neheztel rám?

- Neheztelni Önre? Micsoda gondolat!

Eszeágában se volt haragudni, sőt örvendett, hogy Christophe Hechtet olyan alaposan megcibálta: abban a pár percben gyönyörűséget élt. Teljesen közömbös volt neki, hogy Hechtnek vagy Christophe-nak van-e igaza; az embereket csak abból a szempontból ítélte meg, a mulatság mekkora mértékét tudják neki nyújtani; és Christophe-ban a magas komikumnak olyan forrását fedezte föl, amelyből biztos hasznot remélhetett.

- Miért nem látogatott meg? - folytatta. - Vártam Önt. Mit csinál ma este? Velem jön ebédelni. Többé már el nem eresztem. Magunk közt leszünk: néhány művész, kik kéthetenként egyszer összejövünk. Meg kell ismernie ezt a világot. Jöjjön. Be fogom Önt mutatni.

Christophe hiába szabadkozott az öltözetével. Sylvain Kohn elvitte magával.

A nagy boulevard-ok egyik vendéglőjébe mentek, föl az első emeletre.

Christophe azon vette magát észre, hogy vagy harminc fiatal ember társaságába került, kik huszonöt-harmincöt évesek lehettek s élénken vitatkoztak. Kohn úgy mutatta be, mint aki mostanában szökött meg Németország börtöneiből. Az ifjak semmi figyelmet se fordítottak

rá, még csak abba se hagyták szenvedélyes vitájukat, amelybe Kohn, alighogy közibök érkezett, hanyatt-homlok belémerült.

Christophe ettől a válogatott társaságtól bátorságát veszítve, hallgatott és csupa fül volt. Mivel nehezen tudott lépést tartani a szaporán pergő francia beszéddel, nem sikerült megértenie, mily nagy művészi érdekekről folyt a vitakozás. Hiába figyelt, csak ilyen szavakat hámozott ki, mint »trust«, »megkaparintás«, »árhanyatlás«, »a bevétel összege«, összekeverve ilyenekkel, mint »a művészet méltósága«, »az író jogai.« Végre rájött, hogy üzleti ügyekről volt szó. Egy csomó szerző, akik, úgy látszik, egy üzleti társasághoz tartoztak, fölháborodott azokon a kísérleteken, amelyek egy évvel versenyezni készülő társaság alapítása érdekében történtek s ilyenformán ezen a piacon az ő monopoliumukat veszélyeztették. Néhány társuknak árulása, kik előnyösnek találták, hogy teljes felszereléssel, átpártoljanak az ellenlábás céghez, a düh rohamait váltotta ki belőlük. Nem kevesebbet emlegettek, mint »fejvesztést«. Züllöttek... Árulók... Meg kell bélyegezni őket!... Eladták magukat...

Mások viszont nem az élőkön akadtak fenn; a holtak ellen keltek ki, akiknek díjazatlan kéziratok eltorlaszolták a piacot. Musset összes műveinek kiadási joga éppen akkor lett szabaddá és úgy látszik, tulontul vásárolták. Éppen ezért nyomatékos támogatást követeltek az államtól, súlyos adók kivetését a múlt remekműveire, hogy ily módon meggátoltassék azoknak leszállított áron való terjesztése, amit ők a jelenkor művészeinek cikkeivel szemben lovgiatlan konkurenciának nyilvánítottak.

Közbe meg-megszakították egymás beszédét, hogy meghallgassák, milyen összegre rugott a múlt estén egyik vagy másik szindarabnak a bevétele. Valamennyien lobogó hévvel beszéltek a drámai művészet egyik veteránjának szerencséjéről, aki híres volt úgy az ó-, mint az újvilágban - akit lenéztek, de még sokkal jobban irigyeltek.

A szerzők vagyonáról a műbírálokéra tértek át. Beszélgettek azokról az összegekről, amelyeket egyik ismert író társuk vett föl - (tisztá rágalom, kétségkívül?) - az egyik boulevard színház minden egyes bemutató előadásáért, hogy jól írjon róla. Tisztességes ember volt: az alkut, ha megkötötte, meg is tartotta becsületesen; de nagy művésze - ahogy ők adták elő a dolgot - abban állt, hogy olyan magasztalásokat irt a darabról, amelyek a lehető leggyorsabban megbuktatták s ilyenformán elérte, hogy gyakrabban voltak bemutató előadások. Az elbeszélésen (vagy az elszámoláson) nevettek, de nem csodálkoztak.

S mindezt keresztül-kasul szeltek nagy szavak; »költészet«, »l'art pour l'art«. A nagy garasok zörgésében ez így hangzott: »művészet pénzért.« És Christophe megbotráncozott ezeken a lócsiszár-erkölcsökön, melyek egy idő óta elharapóztak a francia irodalomban. Mivel pénz-kérdésekhez semmit se értett, lemondott arról, hogy a vitát figyelemmel kíséresse, mikor végre irodalomról vagy legalább is íróemberekről kezdtek beszélni. Victor Hugó nevét hallván említeni, Christophe hegyezni kezdte a fülét.

Azt kellett megállapítani, hogy Victor Hugó fölszarvazott férj volt-e? Hosszasan vitakoztak Sainte-Beuve és Madame Hugó szerelmi viszonyán. Ennek utána Georges Sand szeretőiről beszéltek s arról, hogy külön-külön mindegyiknek mik voltak az érdemei. Az e korbéli irodalmi műbírálatnak ez volt egyik főfoglalkozása; miután mindent fölfedeztek már a nagy emberek házában, kifürkészték a faliszekrényeket, kiürítették a fiókokat, rátértek a hálófülkék átkutatására. Monsieur de Lauzun helyzete, mikor hason feküdt a király és Montespan asszony ágya alatt, azok közül való volt, melyeket a történet és az igazság kultuszának a kedvéért a műbírálat különösen kedvelt: - (ebben a korban, amint tudjuk, mindenki az igazság kultuszát ápolta) - Christophe asztaltársai ugyancsak kimutatták, hogy az igazság megszállta őket; az igaznak ebben a keresésében őket semmiféle részlet ki nem fárasztotta. Kiterjesztették ezt a kutatást a mának valamint a multnak a művészetére; és legismertebb kortársaik közül egynéháynak a magánéletét a pontosságuk ugyanazzal a szenvedélyével elemezték.

Érdekelte őket az, hogy ismerjék olyan jeleneteknek legaprólékosabb részleteit, amelyek rendszerint tanuk nélkül szoktak lejátszódni. Azt kellett hinni, hogy az érdekelték voltak az elsők, akik hódolatból az igazság iránt a közönséget pontos tudósításokkal látták el.

Christophe, kinek zavara nőttön-nőtt, megpróbált a szomszédaival más valamiről beszélni. De egyik se foglalkozott vele. Kezdték ugyan néhány tétova kérdést intézni hozzá Németországról - olyan kérdéseket, melyek, nagy csodálkozására föltárták előtte azt a majdnem teljes tudatlanságot, melyben ezek az előkelő és művelteknek látszó emberek leledzettek, mesterségüknek: az irodalomnak és művészetnek Párison kívül eső dolgaiban. Legfeljebb hallomásból ismertek néhány nagy nevet. Hauptmann, Sudermann, Liebermann, David, Johann és Richard Strauss-t s ezeket is kerülgették, nehogy valami kellemetlen tévedéssel elárulják magukat. Különben is csak udvariasságból s nem kíváncsiságból kérdezősködtek Christophe-tól: ennek nyoma se volt náluk; alig ügyeltek arra, amit felelt nekik; alig várták, hogy rátérjenek újra azokra a párisi kérdésekre, melyekben az asztalnál ülő többi társaik gyönyörűségüket lelték.

Christophe nagy félénken megkísérelte, hogy zenéről beszéljen. Ezeknek az irodalmároknak egyike se volt zenész. Alapjában a zenét alsóbbrendű művészetnek tekintették. De e művészet növekvő sikere, néhány év óta, titkos bosszúságot okozott nekik és mivel divatban volt, színlették, hogy érdekli őket. Különösen nagy hühót csaptak egy új operával, amelytől nem sok hija volt, hogy nem kezdték a zenét, vagy legalább is a zene új korszakát számítani. Ennek az operának a szerzője, egy párisi, akinek nevét Christophe most hallotta első ízben, egyesek szerint tabula rasat csinált, eltörölte mindazt, ami előtte volt, a zenét minden elemében megújította, ujratereemtette.

Christophe föl pattant. Hiszen leghőbb vágya éppen az volt, hogy higgyen a lángészben. De micsoda vágású lángész az, aki egy csapásra megsemmisítette a multat!... Az áldóját! Helyre legény ez, hogy a csudába tudta ezt megcsinálni? Magyarázatot kért. A többiek, akik ugyancsak zavarba jöttek volna, ha magyarázatot kellett volna adniok s akik torkig voltak Christophe-al, azt mondták neki, forduljon a klikk zenészéhez, a nagy zenekritikushoz, Théophile Goujardhoz, aki rögtön elkezdett neki hetedekről és nyolcadokról beszélni. Christophe rálépett vele erre a területre. Goujard értette a zenét, olyasformán, mint Sganarelle a latint.

- Ön nem ért latinul?

- Nem.

- (Rajongással) Cabricias, arci thuram, catalamus, singulariter,... bonus, bona bonum.

Egy olyan emberrel kerülvén össze, aki értett latinul, óvatosan behuzódott az esztétika bozótjába. Ebből a vihatatlan fedezékből elkezdte lövöldözni Beethovent, Wagnert és a klasszikus művészetet, akiknek a dolgáról itt szó sem volt; de Franciaországban nem lehet egy művészt dicsérni anélkül, hogy áldozatul máglyára ne dobnák neki mindazokat, akik nem olyanok, mint ő. Hirdette egy új művészet uralmának eljövételét, mely el fogja taposni a mult konvencióit. Beszélt arról a zenei nyelvről, melyet a párisi zene Kolumbusz Kristófja nemrégiben fedezett föl és amely teljesen eltörölte a klasszikusok nyelvét, holt nyelvet csinált belőle.

Christophe, fenntartván véleményét az újító lángelméről, akinek műveit látni óhajtotta elébb, hogy bárminő módon nyilatkozhat róluk, akarata ellenére bizalmatlanságot érzett e zenei Baal iránt, akinek a zenét a maga egészében feláldozták. Megbotránkozott, mikor hallotta, hogyan beszélnek a mesterekről és nem jutott eszébe, hogy hajdan, Németországban, ő maga is mondott hasonlókát s egyebeket is. Ő, aki a művészetben, odahaza, forradalmárnak tartotta magát, ő, aki másokat megbotránkoztatott ítéleteinek vakmerőségével és nyers őszinteségével - Franciaországban már az első szavaknál úgy érezte, hogy lelkében konzervatív lett.

Vitatkozni akart s elkövette azt az izléstelenséget, hogy belement a vitába, de nem úgy, mint a jónevelésű ember, aki fölveti az érveket, ám nem bizonyítja be őket, hanem mint a céhbeli, előszedi a pontos tényeket s az embert ledorongolja velük. Nem átallotta technikai fejtegetésekbe bocsátkozni; és hangját, vita közben, olyan magasságokba eresztette föl, hogy az előkelő társaság már fülsértőnek s egyben nevetségesnek találta érveit, meg a hevességet is, amellyel azokért sikra szállt. A kritikus sietett egy ugynevezett »szellemes ötlettel« véget vetni a henye vitatkozásnak, amelyben Christophe kezdett álmélkodva rájönni arra, hogy az, akivel vitázik, semmit se tud arról, amiről beszél. Ekkor immár megállapodott véleményük volt a pedáns és ósdi németről; s zenéjét, anélkül, hogy ismerték volna, silánynak ítélték. De ennek a husz-harminc csufolkodó szemű, a nevetségeset gyorsan meglátó fiatal embernek figyelme ráterelődött erre a bizarr egyénre, aki félszeg és erőszakos mozdulatokkal hadonázva rázta óriási kezekben végződő sovány karjait s aki túléles hangon, kiabálva meresztette ki dühösen villogó szeméit. Sylvain Kohn vállalkozott arra, hogy barátai előtt egy mókában utánozni fogja Christophe-ot.

A társalgás végleg elfordult az irodalomtól, hogy a nőkre térjen át. Tulajdonképpen ugyanannak a tárgynak két arca volt ez: mert irodalmukban egyébről se volt szó, csak asszonyokról s asszonyaikban irodalomról, annyira hozzá voltak ragadva a nők az irodalmi dolgokhoz és személyekhez.

Szóba került egy tisztességes, a párisi társaságban jól ismert uri nő, aki nemrégiben a szeretőjével a saját leányát vétette nőül, hogy annál jobban megtarthassa magának. Christophe feszengett a székén s vigyázatlanul utálatra fitorította el az arcát. Kohn észrevette ezt s könnyökével meglökve szomszédját, azt a megjegyzést tette, hogy a tárgy - úgy látszik - érdekli a németet s kétségkívül ég a vágytól, hogy avval az uri nővel megismerkedjék. Christophe elpirult, dadogott, végre haragosan azt mondta, hogy az ilyen nőket meg kellene korbácsolni. Ezt a kijelentést homeroszi kacagás fogadta és Sylvain Kohn, fuvolázó hangon, tiltakozott, hogy egy nőt nem szabadna megütni, még virággal sem stb. stb. (Párisban ő volt a szerelem lovagja.) Christophe azt felelte hogy az ilyenfajta nő nem több, nem kevesebb, mint egy szuka s a fajtalanokodó kutyák ellen csak egy orvosság van: a korbács. A társaság zajosan méltatlankodott. Christophe erre azt mondta, hogy lovagiasságuk képmutatás s hogy mindig azok beszélnek a legtöbbet a nők tiszteletéről, akik legkevésbé tisztelik őket s kikelt a botrányos elbeszélések ellen. Szavaira az volt az ellenvetés, hogy ebben nincs semmiféle botrány, csak nagyon is természetes valami és valamennyien megegyeztek abban, hogy a történet hősnője nemcsak bájos nő, hanem a Nő par excellence.

A német kifakadt ez ellen. Sylvain Kohn furfangosan azt kérdezte tőle, vajjon milyen is a nő, aminőnek ő képzeli. Christophe érezte ugyan, hogy céltáblának akarják állítani, de azért belement a vitába, erőszakossága és meggyőződése belesodorta. S elkezdte kifejteni ezeknek a csufondáros párisiaknak, mik az eszméi a szerelemről. Nem találta a szavakat, nehézkesen kereste őket, aztán végre kihalászott az emlékezetéből lehetetlen kifejezéseket, irdatlan nagy szólamokat, melyeken a hallgatóság jól mulatott és nem jött zavarba, csodálatosan komoly maradt s megható nembánomsággal tűrte, hogy kinevetik, mert lehetetlen volt nem látnia, hogy szemtelen módon gunyt üznek belőle. Végezetül belegabalyodott egy mondatba, nem tudott belőle kievickélni, rávágott az öklével az asztalra s elhallgatott.

Megpróbálták újra belerántani a vitába; de Christophe összeráncolta a szemöldökét, meg se moccant, az asztalra könyökölt, szégyenkezve és ingerülten. Az ebéd végéig összeszorította a fogait s csak akkor nyitotta szét a száját, mikor enni vagy inni akart. Rengeteg sokat ivott, nem úgy, mint ezek a franciák, akik alig nyultak a borukhoz. Szomszédja alattomban egyre bátorította s teletöltötte a poharát, melyet Christophe - mire se gondolva - ki-kiürített. De jóllehet nem volt hozzászokva a lakmározáshoz és italozáshoz s különösen nem a nélkülö-

zéseknek néhány hete után, melyeken mostanában esett át, jól tartotta magát s nem nyújtotta azt a neveltséges látványt, melyet a többiek reméltek. Csak az történt, hogy magába mélyedt; már nem ügyeltek rá: azt gondolták, hogy a bortól elszundított. Azonkívül, hogy nehezére esett figyelni a francia társalgás menetét, az is fárasztotta, hogy egyéb, mint irodalom, nem jött itt szóba: színészek, írók, kiadók, kulissza- vagy irodalmi hálószoza-pletykák - úgy látszott, ezekre zsugorodott itt össze a világ. Mindezeknek az új alakoknak s a szavak e lármájának közepette, sehogyse tudott magában akár egy arcot, akár egy gondolatot megrögzíteni. Rövidlátó, tétova és elmélyedő szemei lassan körüljárták az asztalt, rá-rávetődtek az emberekre, de mintha nem látták volna őket. Pedig jobban látta őket, mint bárki más, de öneki magának erről nem volt öntudata. Tekintete nem olyan volt, mint ezeké a párisiaké, s ezeké a zsidóké, mely behabzsol - mint a madár kitátott csőre - ici-pici parányi tárgyfoszlányokat s azokat egy szempillantás alatt darabokra csipegeti. Ő hosszan, csendben felszivta magába a lényeket, mint egy szivacs s magával vitte őket. Ugy tetszett neki, hogy semmit se látott, hogy semmire sem emlékszik. Csak később, hosszabb idő, órák, gyakran napok múltán, mikor egyedül volt s magába tekintett, vette észre, hogy mindent bekebelezett.

De a jelen pillanatban olybá vették, mint egy otromba németet, aki telezabálja magát és semmi másra nincs gondja, csak hogy egyetlen kortyot, egyetlen harapást el ne mulasszon. És semmi se volt neki világos, csak az az egy, hogy mikor az asztaltársak egymást a nevükön szólították, ő a részegek állhatatosságával egyre azt kérdezgette magától, vajjon e franciák közül miért van annyinak idegen neve: flamand, német, zsidó, levantei, anglo-hispano-amerikai...

Nem vette észre, hogy fölkeltek az asztaltól. Egyedül ő maradt ülve s elálmodozott a rajnai dombokról, a nagy erdőkről, a megművelt szántóföldekről, a víz partján elterülő rétekről, öreg édes anyjáról. Néhányan az asztaltársak közül beszélgettek még, állva, a terem tulsó sarkában. Nagyrészüket eltávozott már. Végre ő is eltökélte magát és fölkel és senkire se nézve, elindult a kalapjáért meg a köpenyéért, melyek a bejárat mellett a fogason lógtak. Miután fölöltözött, kifelé tartott, anélkül, hogy jóestét mondott volna és ekkor egy félig kitárt ajtónyíláson át megpillantott a szomszéd szobában egy tárgyat, mely megbüvölte: egy zongorát. Több hete volt már, hogy nem nyult hangszerhez. Belépett, szerelmesen cirógatta a billentyűket, leült s kalappal a fején, köpennyel a hátán, elkezdett játszani. Tökéletesen elfelejtette, hogy hol van. Nem vette észre, hogy ketten belopóztak a szobába, hogy meghallgassák.

Az egyik Sylvain Kohn volt, bolondja a zenének - a jó Ég tudja miért, mert semmit se értett hozzá s éppen úgy szerette a rosszat, mint a jót. A másik a zenekritikus volt, Théophile Goujart. Az ő esete egyszerűbb volt, ő sem nem értette, sem nem szerette a zenét; de azért ez nem gátolta őt abban, hogy beszéljen róla. Ellenkezőleg: nincsenek szabadabb elmék, mint azok, akik nem értik azt, amiről beszélnek: mert rájuk nézve közömbös, hogy ezt, vagy azt mondják róla.

Théophile Goujart természetes, szélesvállu és izmos ember volt; fekete szakállt viselt, vastag hajkarikák csavarodtak a homlokára, melyet nagy, kifejezéstelen ráncok redőztek, rosszul leszabdalt ábrázata olyan volt, mintha durván, fából faragták volna ki, a karjai s a lábszárai rövidkeek voltak, a melle hájas: olyasfajta, mint egy fakereskedő, vagy egy auvergne-i targoncás. A modora közönséges volt s a beszédje pöffeszkedő. A zeneművészetbe a politikán át jutott: ebben az időben, Franciaországban a beérkezés egyetlen eszköze a politika volt. Odakapcsolta magát egy megyéjebeli miniszter szerencséjéhez, akiről kiderítette, hogy félig-meddig atyafia, vagy szövetségese - a gyógyszerésze fattyujának valami fia. - A miniszterek nem örökéletűek. Mikor már úgy látszott, hogy amaz elsülyedni készül, Théophile Goujart elhagyta a hajót, miután elébb magával vitte mindazt, amit elvihetett, nevezetesen a kitüntetések; mert szerette a dicsőséget. Megunván a politikát, amiben egy idő óta, a gazdája, sőt a saját számlá-

jára is, kezdett néhány kemény vágást kapni, olyan foglalkozás után nézett, amely egyrészt megvédi a viharoktól, másrészt módot nyújt arra, hogy másokat bosszantson, anélkül, hogy őt bosszantanák. Mi sem lehetett ajánlatosabb, mint a kritika. Az egyik nagy párisi ujságnál éppen akkor üresedett meg a zenekritikus állás. Azt a fiatal, tehetséges zeneszerzőt, aki e helyet betöltötte, elbocsátották, mert nem tágitott attól, hogy a művekről és a szerzőkről azt mondja, amit gondolt róluk. Goujart sohasem foglalkozott zenével és semmit se tudott; habozás nélkül őt választották. Megelégtették a hozzáértő embereket; Goujart-nál legalább nem kellett semmitől se félni; ő nem tulajdonított a véleményeinek nevetséges fontosságot; az igazgatóság parancsainak mindig alávetette magát, eltűrte zaklatásait és elcsusztatta reklámjait. Hogy nem volt zenész, azt csak másodsorban vették tekintetbe. Goujart hamarosan megszerezte a nélkülözhetetlen tudást. A módja egyszerű volt: abban állt, hogy a hangversenyeken zenészek, vagy ha lehetséges volt, zeneszerzők szomszédságába ült s kihozta belőlük, hogy mint vélekednek azokról a művekről, amelyeket előadnak. A tanonckodás néhány hónapjának letelte után a mesterség el van sajátítva: a madárfiók repülhetett. Szó ami szó, ez a madár nem volt sas s csak a jó Isten a megmondhatója, micsoda ostobaságokat hullatott el Goujart a lapjában, tekintéllyel. Ahol mit lehetett, meghallgatott és elolvasott, mindent összegyűjtött nehéz agyvelejében s arcátlanul ő akart másokat tanítani; nagy-képüsködő, szójátékokkal felcifrázott és kötekedő szórszálhasogatásokkal teletűzdelt stílusban irt; az eszejárása olyan volt, mint egy óradijas tanaré. Nagy ritkán, hébe-hóba, kegyetlenül vissza-visszavágtak neki; ilyenkor a halottat mimelte s ovakodott attól, hogy válaszoljon. Közönséges és otrombán agyafurt perszóna volt, a körülményekhez képest szemtelen és sekélyes. A kedves mesterek előtt, akik hivatalos állás, vagy dicsőség birtokában voltak, hajlongott; (ez volt nála az egyetlen eszköz, amellyel biztosan tudta értékelni a zenei érdemet.) A többiekkel lenézően bánt, a kiéhezetteket pedig kizsákmányolta. Nem volt ostoba ember.

A megszerzett tekintély és hirneve ellenére, legbenső mélyében tudta, hogy a zenéhez, semmit se ért és annak is tudatában volt, hogy Christophe nagyon jól ért hozzá. Neki persze nem mondta ezt; de Christophe tekintélyét elismerte. És most hallgatta Christophe-ot, amint játszott; és elmélyedve figyelő arckifejezéssel erőlködött, hogy megértse; semmire se gondolt, minden homályos volt neki a hangjegyeknek ebben a ködében és mint műértő bólogatott, helyesléseit Sylvain Kohn hunyorgatásai szerint nyilvánította, ki csak nehezen birt nyugton maradni.

Végre Christophe, kinek öntudata lassankint kezdett felbukkanni a bor és a zene gőzeiből, halványan megsejtette azt a némajátékot, mely a háta mögött lejátszódott; s hátrafordulva, meglátta a két műkedvelőt. Ezek nyomban rárohantak s erősen szorongatták a kezét, - Sylvain Kohn azt csipogta, hogy úgy játszott, mint egy Isten, Goujart tudori ábrázattal bizonykodott, hogy a balkeze Rubinsteiné s a jobb keze Paderewski-é - (ha ugyan nem az ellenkezője áll ennek.) - Mindaketten közös megegyezéssel kijelentették, hogy egy ilyen tehetség nem maradhat véka alá rejtve s kötelezték magukat, hogy biztosítják érvényesülését.

Jóelőre mindaketten úgy számítottak, hogy az ő révén nyerhető minden tiszteletet és hasznot maguknak foglalják le.

*

Sylvain Kohn mindjárt másnap reggel meghívta Christophe-ot, hogy jöjjön el hozzá, szeretetreméltóan rendelkezésére bocsátván kitűnő zongoráját, melyet semmire se használt. Christophe, ki majd meghalt, halálosan epedt egy kis belső zene után, nem kérte magát, elfogadta a meghívást, is élt is vele egy bizonyos ideig.

Az első estéken minden jól ment. Christophe egészen boldog volt, hogy játszhatik és Sylvain Kohn tüntető tapintatossággal engedte, hogy Christophe békességben élvezze boldogságát. Ő maga is őszintén örvendett ennek. Bizarr tünemény volt nála - ilyet különben mindenki meg-

figyelhet - hogy ő, aki se zenész, se művész nem volt, kinek szive egészen ki volt száradva s minden költészet, minden mély jóság hijján volt, érzékei által foglya volt azoknak a zenéknek, melyeket nem értett, de a melyekből a gyönyör ereje áradt beléje. Sajnos, nem tudott hallgatni. Dagályos felkiáltásokkal kísérte a zenét, mint egy snob a hangversenyen, vagy pedig nevetségesen bizarr megjegyzéseket tett. Ilyenkor Christophe ráütött a zongorára, s kijelentette, hogy így tovább nem tud játszani. Kohn egy ideig hallgatást erőltetett magára; de a természetén nem birt uralkodni: nyomban újra elkezdett vijjogni, nyögdécselni, füttyörészni, dudolni, dörömbölni, a hangszereket utánozni. S mikor a darabnak vége volt, megdőglött volna, ha nem közölheti Christophe-al bárgyu megjegyzéseit.

Különös keveréke volt a német érzélgősségnek, a párisi csufolkodásnak és az önhittségnek, ami tisztára az ő tulajdona volt. Majd mesterkéltségekkel és negédeskedő ítéletekkel állt elő, majd különcködő összehasonlításokkal, vagy pedig illetlenségekkel, trágárságokkal, esztelenségekkel és szellemi bukfencekkel. Hogy Beethoven dicsérje, sikamlóságokat és buja érzékiséget látott benne. Komor gondolatokban elegáns enyelgést talált. A Cisz-moll vonósnégyes szeretetreméltóan rátartinak tetszett neki. A Kilencedik Szimfónia fenséges adagioja Cherubinire emlékeztette. A C-moll Szimfóniának három bevezető akkordja után rendesen ezt kiáltotta: »Ne tessék belépni! Van benn valaki.« Csodálta a Heldenleben csatáját, mert véleménye szerint föl lehet benne ismerni egy automobil dübörgését. S a zenedarabok magyarázatára mindig képekkel hozakodott elő, gyerekes, oda nem illő képekkel. Az ember azon tűnődött, hogyan szerethette a zenét? Pedig szerette; bizonyos lapoknál, melyeket a legfurábbban értett, könnyek gyűltek a szemébe. De miután meghatotta őt Wagnernek egyik jelenete, lekalimpálta a zongorán Offenbach egyik galopját, vagy egy kintornáktól is lecsépelte dalcsarnoki kuplét dudorászott, miután elhangzott az Óda az örömhöz. Ilyenkor Christophe föl pattant és üvöltött haragjában.

De nem az volt a legrosszabb, mikor Sylvain Kohn esztelen volt, hanem mikor mély és finom dolgokat akart mondani, mikor tüntetni akart Christophe szemeláttára, mikor nem Sylvain Kohn beszélt, hanem Hamilton. Mikor ilyesmi történt, Christophe dárdaaként szegezte rá gyűlölettel telt tekintetét s legázolta hidegen szidalmazó szavakkal, melyek sértették Hamilton hiúságát; a zenei összejövetelek gyakran összeveszéssel végződtek. De Kohn már másnap elfelejtette a történeteket és Christophe, kit lelkiismerete bántott erőszakossága miatt, kényszerítette magát, hogy ismét elmenjen hozzá.

Mindez semmi se lett volna, ha Kohn meg tudta volna állni, hogy vendégeket hívjon, hogy hallgassák meg Christophe-ot. Neki el kellett dicsekednie a zenészével. Az első alkalommal, mikor Christophe ott talált Kohn-nál három-négy kis zsidót és Kohn szeretőjét - egy nagy, bemeszelt képű leányt, ki ostoba volt, mint egy fazék, bárgyu szójátékokat mondogatott, s arról beszélt, hogy mit evett, de aki zenésznek képzelte magát, mert minden este a Variété egyik revue-jében a combjait mutogatta - Christophe fanyar képet vágott. A második alkalommal egész kereken kijelentette Sylvain Kohn-nak, hogy többé nem fog nála játszani. Sylvain Kohn égre-földre esküdözött, hogy többé senkit se hiv már ezután.

De azért titokban mégis megtette s vendégeit a szomszéd szobában helyezte el. Persze Christophe észrevette: dühösen eltávozott s ezentul nem is jött vissza.

Ám azért Kohn-nal, aki bemutatta kozmopolita családoknál s leckéket szerzett neki, kiméletesen kellett bánnia.

*

Néhány nappal ezután meg Théophile Goujart kereste föl az odujában Christophe-ot. Nem mutatta, mintha megütközéssel látná, hogy olyan rossz lakása van. Ellenkezőleg, elragadóan kedves volt. Ezt mondta neki:

- Ugy gondoltam, öröme telnék abban, ha hébe-hóba egy kis zenét hallana s mivel nekem mindenhoza szabadjegyem van, eljöttem, hogy elvigyem magammal.

Christophe el volt ragadtatva. A figyelmet finomnak találta s áradozva köszönte meg. Goujart egészen elütő volt attól, aminek az első estén látta. Kettesben vele nem volt felsőbbbségesen lekicsinylő; jó fiu volt, félénk, művelődni vágyó. Csak mikor másokkal került össze, viselkedett nyomban nagyzóló módon s beszélt metsző hangon. Különben művelődési vágyát mindig a gyakorlatiasság jellemezte. Ami nem volt aktuális, az nem érdekelte. Most éppen azt akarta megtudni, vajjon mi a véleménye Christophe-nak egy partitúráról, melyet beküldtek neki s amely nagy zavarba hozta volna, ha be kellett volna róla számolnia, mert alig-alig hogy olvasni tudta a hangjegyeket.

Elmentek együtt egy szimfonikus hangversenyre. A bejárat közös volt egy music-hall-al. Szűk, tekervényes folyosón egy terembe jutott az ember, melyből nem lehetett kiszabadulni; a levegő fullasztó volt; a székek egymásra zsufoltak és keskenyek; a közönség egy része állt s eltorlaszolta az összes kijáratokat: - a francia kényelmetlenség.

Egy ember, akit - úgy látszott - gyógyíthatatlan unalom gyötör, vágatva dirigálta Beethoven egyik szimfóniáját, mintha sürgős volna neki, hogy mielőbb kész legyen vele. A szomszéd dalszarnokból egy hastánc dallamfoszlányai jöttek át s keveredtek össze az Eroica gyászindulójával. A közönség ezalatt folyton gyülekezett, helyezkedett s messzelátón látcsövezte egymást. Alig végezte el az érkezést, már kezdte a távozást. Christophe agyának minden erejét megfeszítette, hogy kövesse a mű fonalát és erővel teljes iparkodásokkal odáig vitte, hogy élvezetet talált benne, - (mert a zenekar ügyes volt és Christophe hosszú óta nem jutott zenéhez) mikor Goujart karon fogta s a hangverseny közepén ezt mondta neki:

- És most, indulunk. Egy másik hangversenyre megyünk.

Christophe összeráncolta a szemöldökét; de nem felelt semmit s követte vezetőjét. Átvágtak Páris fele részén. Megérkeztek egy másik terembe, melynek istállószaga volt s ahol, más órákban, látványos, tündéri és népies darabokat játszottak; - (a zene, Párisban, olyan, mint azok a szegény munkások, akik ketten állnak össze, hogy egy lakást béreljenek: mikor az egyik lelép az ágyról, a másik bebujik a még egészen meleg takaró alá.) Persze, levegő nincs; XIV. Lajos óta a franciák azt tartják, hogy a levegő egészségtelen s a színházak egészségügye, épp úgy, mint hajdanában Versailles-é, úgy áll, hogy nem lehet bennük lélekezni. Egy nemes aggastyán, állatszelistói mozdulatokkal, rászabadított a közönségre egy felvonást Wagnerből; a szerencsétlen fenevad - a felvonás - azokhoz az állatsereglet-beli oroszánokhoz hasonlított, amelyek meg vannak rökönyödve attól, hogy a rivalda lámpái elé kerültek s amelyekbe korbáccsal kell beleverni a visszaemlékezést, hogy ők tulajdonképpen oroszánok. Kövér képmutató és kis verébagyú nőcskék előtt zajlottak le ezek a mutatványok, akik mosollyal az ajkukon nézelődtek. Miután az oroszán s az állatszelistó is tisztelgett s mindakettőt megjutalmazta a közönség dörömbölése, Goujart nagyratörő vággyal el akarta vinni Christophe-ot egy harmadik hangversenyre. De most már Christophe odaszoritotta a kezeit a zsöllye karjaihoz, kijelentette, hogy nem fog moccanni; elég volt neki abból, hogy az egyik hangversenyből átszaladt a másikba s futtában kapott el itt szimfónia-morzákat, ott meg concerto-foszlányokat. Hiába próbálta Goujart megmagyarázni neki, hogy Párisban a zenekritika olyan mesterség, a melynél lényegesebb látni, mint hallani. Christophe tiltakozott, hogy a zene nem arra való, hogy az ember fiakkerben hallgassa, meg hogy több áhitatot kíván. Ettől a hangversenykeveréktől fölfordult a gyomra; neki egyszerre egy elég volt.

A hangversenyeknek ezen a nagy tömegén ugyancsak csodálkozott. Mint a legtöbb német, azt hitte, hogy a zene Franciaországban alárendelt helyet foglal el s azt várta, hogy kicsi, de nagyon válogatott adagokban szolgálják fel neki. Bevezetésül hét nap alatt tizenöt hangversennyel kínálták meg. A hét minden estéjére esett egy, gyakran kettő-három is, ugyanarra

az órára, különböző városrészekben. Vasárnapra jutott négy, persze mind ugyanabban az órában. Christophe csodálta ezt a zenei étvágyat. Nem kevésbé lepődött meg a műsorok gazdagságán. Ezideig azt hitte, hogy csak honfitársainak a különlegessége az a hangéhség és falánkság, melyet nem egyszer utált meg Németországban. Megállapította, hogy a franciák jó néhány pont előnyt adtak volna nekik. Valóban jól megmérték: két szimfónia, egy concert, egy vagy két nyitány és egy felvonás valamely lírai drámából. S származásra nézve volt minden: német, orosz, skandináv, francia - sör, pezsgő, árpaszörp és bor - mindent lenyeltek, mukkanás nélkül. Christophe álméltkodott, hogy ezeknek a francia libuskáknak olyan tág gyomruk van. Ez éppenséggel nem feszélyezte őket. A Danaidák hordaja. A fenekén semmi se maradt.

Christophe nemsokára észrevette, hogy ez a zenemennyiség - ami a végeredményt illeti - ugyancsak kicsi dologra zsugorodik. Minden hangversenyen ugyanazokat az alakokat és ugyanazokat a darabokat találta. Ezek a bőséges műsorok sohasem mozdultak ki ugyanabból a körből. Majdnem semmi Beethoven előtt. Majdnem semmi Wagner után. S a kettő közé eső időszakban mennyi hézag! Ugy tetszett, hogy a zene öt vagy hat híres névre szorítkozik Németországban, háromra vagy négyre Franciaországban s egy féltucat moszkvai zeneműre a francia-orosz szövetség óta. Semmi a régi franciákból. Semmi a nagy olaszokból. Semmi a XVII-ik és XVIII-ik századi német zeneóriásokból. Semmi a kortársi német zenéből, az egyetlen Richard Strauss kivételével, ki a többiekénél furfangosabb volt s maga ment el minden évben Párisba, hogy új műveit a franciákkal megismertesse. Semmi a belga zenéből. Semmi a cseh zenéből. De ami a legmeglepőbb: semmi a kortársi francia zenéből. Pedig mindenki beszélt róla, titokzatos kifejezésekkel, mint olyasvalamiről, ami forradalmat keltett a világon. Christophe lesben állt s vadászott az alkalmakra, hogy halljon belőle valamit; széleskörű volt a kíváncsisága s előre nem foglalt állást: égett a vágytól, hogy valami újat ismerjen meg és csodálhassa a lángelmék műveit. De ez minden erőfeszítése ellenére nem sikerült neki; mert nem vette számításba azt a három-négy, elég finoman megirt, de hideg és okosan bonyodalmas kis darabot, melyeket nem is méltatott nagy figyelemre.

*

Addig is, míg maga alkothatott magának véleményt, Christophe azon igyekezett, hogy a zenei kritika révén szerez felvilágosítást.

Ez nem volt könnyű dolog. Pétaud király udvarához vala ez hasonlatos. Nemcsak a különböző zenei lapok mondtak ellen egymásnak szívük-lelkük szerint, de valamennyien saját maguknak. Az ember, ha mind végig találja olvasni, belébolondulhatott volna. Szerencsére ellenmondtak önmaguknak is, a saját cikkeikben, sőt egy és ugyanazon cikküknek különböző lapjain is.

Mindegyik szerző csak a saját cikkeit olvasta s a közönség egyet se olvasott. De Christophe, aki pontos fogalmat akart szerezni a francia zenészekről, nekigyürkőzött, hogy semmit el ne mulasszon; és csodálta ennek a népnek nyugalmát, mely úgy fickándozott az ellenmondásban, mint a hal a vízben.

Ezeknek a nézeteltéréseknek közepette egy dolog ragadta meg: a kritikusok nagy részének tudományos magatartása. Vajjon ki is mondta azt, hogy a franciák szeretetreméltó elmécek, akik nem hisznek semmiben? Azok, akiket Christophe megismert, több zenei tudománnyal voltak felvértezve - még ha semmit se tudtak is - mint a Rajnán túl az egész kritika.

Ebben az időben a francia zenekritikusok elszánták magukat arra, hogy megtanulják a zenét. Sőt voltak is már egynéhányan, akik értettek hozzá: ezek eredetieskedők voltak, akik nem restelték a fáradságot művészetükről elmélkedni és saját eszükkel gondolkodni. Ezek, természetesen, nem voltak nagyon ismertek: kis folyóiratok sorompói közt maradtak, a többi újság

egy-kettő kivételével nem adott helyet nekik. Jóraivaló emberek voltak, értelmesek, érdekesek, kiket elszigeteltségük néha hajlamossá tett a paradoxonra, a magukban való csevegés pedig a türelmetlen itélkezésre és a fecsegésre. A többiek sietve megtanulták a harmónia alapismerteteit s elcsudálkozva álltak ujsütetű tudományuk előtt. Akárcsak monsieur Jourdain, mikor megtanulta a nyelvtan szabályait, ők is elálmélkodtak a tudásukon:

- D, a, Da, F, a, Fa, R, a, Ra... Ah! milyen szép ez! Ah! micsoda szép dolog tudni valamit!

Nem beszéltek már egyébről, csak témáról, összhangzó és rezultans hangokról, kilenced láncolatokról és nagy tercek sorozatáról. Miután megnevezték a harmóniák egymásutánját, melyek egy zeneszerzeményben leperdültek, büszkén törölgették a homlokukat: azt hitték, evvel már megmagyarázták a darabot; sőt majdnem azt hitték, hogy ők irták. Igazat szólva, nem tettek egyebet, mint iskolai műszavakat ismételték, a hogy a gimnazista nyelvtanilag végig elemez egy oldalt Ciceróból. De oly nehéz volt, közülük a legjobboknak is, úgy fogni fel a zenét, mint a lélek természetes nyelvét, hogy mikor nem tették meg a festészet fióktelepének, a tudomány külvárosaiban szállásolták el s a harmóniai szerkesztés problémáira zsugorították.

Az ilyen tudós embereknek természetesen meg kellett leckéztetniök a letűnt zenészeket. Hibákat találtak Beethovenben, megvesszőzték Wagnert. Ami Berliozt és Gluckot illeti, ezeket nyíltan kinevezték. A divatnak ebben az órájában minden semmi volt nekik, Johann Sebastian Bach és Claude Debussy kivételével. Bár az előbbi is, kit az utóbbi években nagyon kihasználtak, kezdett már pedánsnak, parókásnak és - szó ami szó - kissé gyerekesnek tetszeni.

A nagyon előkelők titokzatosan Rameau-t s a »nagy« Couperint dicsőítették.

E tudós férfiak hőskölteménybe illő viadalokat vívtak egymással. Valamennyien zenészek voltak, de minthogy nem mindannyian voltak azok egyazon módon, mindegyik azt állította, hogy egyedül csak az ő modora a jó és pihát kiáltottak arra, ahogyan kartársaik dolgoztak. Kölcsönösen áliróknak s áltudósoknak nevezték egymást: s idealizmust, meg materializmust, szimbolizmust meg serizmust vagdostak egymás fejéhez. Christophe azt gondolta magában, hogy nem volt érdemes Németországból eljönnie, ha egy semmiségen Párisban is úgy veszekszenek, mint Németországban. Ahelyett, hogy hálával teltek volna el a jó zene iránt, hogy mindnyájuknak annyi különféle módot nyújt arra, hogy élvezzék, nem türtek más módot, csak a magukét és egy új Lutrín, egy ádáz háború, osztotta ezidőben két hadseregbe a zenészeket: az ellenpont és az összhang hadseregére. Mint a Nagy-botosok és a kisbotosok, egyesek elkeseredetten bizonykodtak, hogy a zenét vízszintesen, mások meg azt hangoztatták, hogy függőlegesen kell olvasni. Emezek hallani se akartak másról, csak zamatos hangzatokról, omlós láncolatokról, inycsiklandó harmóniakról: úgy beszéltek a zenéről, mint valami cukrászdáról. Amazok tiltakoztak az ellen, hogy a zenész a füllel, evvel a ronggyal, törődjön; a zene ő nekik beszéd volt, parlamenti gyűlés, ahol a szónokok mind egyszerre beszélnek, szomszédaikra nem ügyelve, mindaddig, míg a beszédjüket be nem fejezték; magára vessen, aki nem értette meg őket! Másnap úgy is el lehet majd olvasni a beszédeiket a Hivatalos Közlönyben; a zene nem arra való, hogy hallgassák, hanem hogy olvassák. Mikor Christophe először hallott a Horizontalisták és a Vertikalisták közt kitört viszályról, azt gondolta, hogy valamennyien megbolondultak. S mikor fölszólították, hogy foglaljon állást a Mellérendelés s a Ráhelyezés tábora közt, szokásos jeligéjével felelt nekik, mely nem egészen úgy hangzott, mint Sosie felelete:

- Uraim, én ellensége vagyok mindenkinek!

S mikor evvel a kérdéssel faggatták, unszolták:

- Mi fontosabb a zenében, az ellenpont, vagy a harmónia? - ezt felelte:

- A zene. Mutassák meg nekem az Önökét!

A francia zenéről valamennyinek a nézete megegyezett.

Ezek a rettenthetetlen csatázók, kik vetélkedtek egymás kicsufolásában, hacsak valamelyik elhalálozott hirneves öregem nem csufolkodtak, akinek híressége tulsokáig tartott, egy közös szenvedélyben: zenei hazafiasságuk hevében mindig kiengesztelődtek. Szerintük a zenei nagy nemzet a francia volt. Száz hangon hirdették Németország lesülyedését. Christophe emiatt nem sértődött meg. Hisz ő maga annyiszor hangoztatta ezt, hogy jóhiszeműen nem mondhatott ellent ennek az ítéletnek. De a francia zene felsőbbbségén mégis csodálkozott egy kicsit: igazat szólva, a multban ennek vajmi kevés nyomát találta. Ám a francia zenészek azt állították, hogy az ő művészetük, a nagyon régmúlt időkben, csudálatos volt. Viszont, hogy jobban dicsőítsék a francia zenét, nevetségesnek állították be a mult századbeli legragyogóbb francia zenészeket, s csak egyetlen egy mesterral tettek kivételt, aki nagyon jó, nagyon tiszta, de éppen belga volt. Miután evvel a kivégzéssel elkészültek, kényelmesebben csodálhatták az archaikus mestereket, akik mind el voltak felejtve s akik közül néhányan mind e mai napig teljesen ismeretlenek maradtak. A visszája volt ez annak, amit a franciaországi világi iskolák művelnek, kik a világot a francia forradalomtól számítják; a zenészek ellenben úgy tekintették ezt, mint sulyos hegytömeg láncolatát, amelyeket át kell hágni, hogy mögötte szemlélni lehessen a zene aranykorát, a művészet Eldoradóját. E hosszú napfogyatkozás után ujjá készül születni az aranykor: a kemény fal leomlik; a hangok varázslója újra csodálatos tavaszt fog előbűvölni; a zene, vén fáján fiatal, gyengéd rügyek fognak sarjadni; a harmóniák virágágyaiban ezen virág nyitja fel mosolygó szeméit az új hajnalra; hallani fogjuk csobogni az ezüstös forrásokat, a patakok üde énekét... idyll lesz ez.

Christophe el volt ragadtatva. De mikor a párisi színházak falragaszait nézegette, mindig csak Meyerbeer, Gounod, Massenet, sőt Mascagni és Leoncavallo neveit látta rajtuk, akiket a kelleténél jobban ismert; s azt kérdezte barátaitól, vajjon ez az arcátlan zene, ezek a kéjhölgyi ájudozások, ezek a mesterséges virágok, ez a parfümbolt - vajjon ezek volnának Armida kertjei, melyeket neki ígértek. Sértődött arccal tiltakoztak; ha hinni lehetett nekik, ezek egy haldokló kor utolsó nyomai voltak; ezekben senkise hisz már. A valóság az volt, hogy az Operában a Cavalleria Rusticana trónolt s az Operában a Bajjazók Massenet és Gounod érték el a bevételek maximumát s a zenei szentháromság: Mignon, a Hugenották és Faust, vidoran lépték át az ezredik előadás turnusait. De ezek jelentéktelen balesetek: nem kell egyéb, csak az, hogy az ember ne lássa őket. Ha valami arcátlan tény megzavar egy elméletet, mi sem egyszerűbb, mint letagadni. A francia kritikusok tagadták ezeket az arcátlan műveket, tagadták a közönséget, mely tapsolt nekik s nem sok kellett volna ahhoz, hogy az ember az egész szinpadit zenét letagadtassa velük. A szinpadit zene szerintük irodalmi, ennél fogva nem tiszta műfaj volt. Mivel valamennyien irodalmárok voltak, egytől-egyig tiltakoztak az ellen, hogy irodalmárok. Minden kifejező, leiró, egyszóval sugalló zenére, minden zenére, amely mondani akart valamit, kimondták, hogy nem tiszta. Minden franciában egy Robespierre lakozik. Le kell neki fejeznie valakit, vagy valamit, hogy az tiszta legyen. A nagy francia kritikusok csak a tiszta zenének kegyelmeztek meg, a másikat a csöcseléknek engedték át.

Christophe egészen elbuslakodott, mikor arra gondolt, hogy milyen csöcselék-izlése van. De megvigasztalódott egy kicsit, mikor látta, hogy az a sok zenész, aki lenézi a szinpadot, mind a szinpadnak ir: egy se akadt köztük, aki operákat ne irt volna. De ez is - minden kétségen felül - jelentéktelen mozzanat volt. A tiszta zenéjük alapján kell róluk itélni, úgy, amint ők maguk akarták, hogy róluk itéljenek. S Christophe elindult megkeresni a tiszta zenéjüket.

*

Théophile Goujart elvezette őt egy Társaság hangversenyére, mely magát a nemzeti művészetnek szentelte. Az új nagyságokat ebben a laboratóriumban költötték ki hosszas preparálás után. Egy nagy coenaculum volt ez, kis templom, több kápolnával. Mindegyik kápolnának megvolt a maga szentje, minden szentnek a maga kliensei, akik szívesen leszólták a szomszéd kápolna szentjét. Christophe eleinte nem igen tudott a sok szent között különbséget tenni. Egészen más művészethez lévén szokva, természetes volt, hogy mit se értett ebből az új zenéből s annál kevésbé értett belőle valamit, mennél inkább hitte, hogy érti.

Ugy tetszett neki, mintha itt minden soha nem szünő félhomályban uszna. Azt lehetett volna mondani, hogy az egész egy festmény, szürkében, hol a vonalak elhalványulnak, elsüppednek, időnkint előbukkannak s ismét elmosódnak.

Voltak itt merev, érdes, száraz, mintegy szögmérővel kihuzott rajzok, melyek olyan hegyes sarkokkal illeszkedtek egymás mellé, mint egy sovány asszonynak a könyöke. Voltak hullámosan gyűrűzők, melyek úgy tekergőztek, mint a szivar füstkarikái. De szürkében volt mindahány. Hát nem volt többé napsugár Franciaországban? Christophe, aki Párisba érkezése óta csak esőt és ködöt látott, meglehetősen hajlott erre a föltevésre; de hiszen a művésznak a szerepe napot teremteni, ha nincs. Ezek meggyújtották ugyan apró lámpásukat; csak hogy ez olyan volt, mint a szentjánosbogaraké: egy parányit se melegített s alig-alig világított. A művek címei változtak; néha szó volt tavaszról, délről, szerelemről, életörömről, a mezőkön csapongó sétákról; maga a zene nem változott; egyformán enyhe volt, halovány, didergő, vérszegény, elszintelenedett. Akkortájt Franciaországban finomlelkűeknél divat volt a zenében halkán beszélni. S helyesen cselekedtek: mert mihelyt hangosan beszéltek, már átcsaptak a kiabálásba; nem volt közélet.

A finom szendergés, vagy a rémdrámái harsonázás közt lehetett csak választani.

Christophe, lerázva a zsibbadtságot, mely kezdte már megszállani, elolvasta a műsort s meglepődve látta, hogy ezek a kis ködpárák, melyek szürke égen uszkáltak, nem állottak nagyon szabatosan meghatározott ábrázolatok gyanánt szerepelni. Mert elmélet ide, elmélet oda, ez a tiszta zene majd mindig programzene, vagy legalább is valami tárgyhoz alkalmazott zene volt. Hiába szólták le az irodalmat: kellett nekik egy irodalmi mankó, amire rátámaszkodjanak. És rendszerint minő különös mankók! Christophe figyelte a tárgyak bizarr gyerekességét, melyeknek ábrázolását magukra kényszerítették. Gyümölcsös és veteményes kerteket, tyuktreceket, zenei állatseregleteket, valóságos állatkerteket. Némelyek áttették zenekarra, vagy zongorára a Louvre festményeit, vagy az Opera freskóit; megzenésítették Cuyp-ot, Baudry-t és Paul Pottert; magyarázó jegyzetek segítettek felismerni az egyikben Páris almáját, a másikban a holland korcsmát, vagy egy fehér ló farát. Christophe-nak ezek úgy tündek föl, mint öreg gyermekek játékaik, kiket csak a képek érdekelnek s akik, nem tudván rajzolni, telemázolják a füzeteiket mindavval, ami az eszükbe jut s nagy ártatlanul vastag betűvel fölibe írják, hogy ez egy háznak, az meg egy fának a képe.

E vak képeskönyv-árusok mellett, kik a fülükkel láttak, voltak filozófusok is; ezek metafizikai problémákat dolgoztak fel zenében; a szimfóniákba bevitték elvont elvek harcait, valamely jelkép, vagy vallás tanainak kifejtését. Ugyanezek operáikban körük jogi és szociális kérdéseinek tárgyalásával is kísérleteztek, aminő pl. a Nő és a Polgár Jogainak kinyilatkoztatása. Attól se riadtak vissza, hogy műhelyükben munkába vegyék a válásnak, az apaság kiderítésének, az állam és az egyház elválasztásának kérdését. Két táborra oszlottak: voltak laikus és klerikális szimbolisták. S operáikban felvonultak bölcsész rongyszedők, szociológus grizettek, jóstehetségű pékek s apostoli halászok. Már Goethe is említést tesz korának azokról a művészeiről, akik »Kant eszméit ábrázolták allegorikus képekben.« A Christophe korabeliek a szociológiát tették le kettős keresztekre. Zola, Nietzsche, Maeterlinck, Barrés, Jaurés, Mendés, az Evangélium és a Moulin Rouge csorogtak bele abba a medencébe, amelyből az operák és szimfóniák

szervei gondolataikat merítették. Szép számmal voltak azok, kik Wagner példájától megmármorosodva így kiáltottak fel: »Én is költő vagyok!« - s bizalommal rakosgattak el zenéjük hangjegyei alatt rimes, vagy rímtelen sorokat, az elemi iskolák, vagy dekadens tárcanovellák stílusában.

Mindezek a filozófusok és költők a tiszta zene hívei voltak. De jobban szerettek a zenéről beszélni, mint komponálni. Mégis hébe-korba megesett velük, hogy szerettek valamit. Olyan zene volt ez, mely semmit e világon ki nem fejezett. Az volt a baj, hogy ezt gyakran eltalálták: nem volt benne semmi, legalább Christophe-nak nem volt meg hozzá a kulcsa.

Hogy egy idegen zenét megértsünk, fáradságot kell vennünk, hogy megtanuljuk a nyelvét s nem szabad azt hinnünk, hogy előre tudjuk már. Mint minden jó német, Christophe is hitte ezt. De volt mentsége. A franciák közt is voltak sokan, akik épp úgy nem értették, mint ő. Mint a XIV. Lajos korabeli németek, akik erőlködtek hogy franciául beszéljenek s végtére a saját nyelvüket felejtették el, a XIX. század francia zenészei oly huzamos időn át nem beszéltek a maguk zenei nyelvét, hogy valósággal idegen beszéd lett előttük a saját zenéjük. Csak kis ideje indult meg a mozgalom, hogy franciául beszéljenek Franciaországban. Nem sikerült mindenkinek: a megszokás nagyon is erős volt s a francia beszédjük egynéhány kivétellel belga volt vagy németszag érzett rajta. Természetes volt hát, hogy egy német nem tudott benne eligazodni s szokott biztonságával azt erősítette, hogy elrontott német beszéd, amelynek nincs semmi értelme, mivel ő semmit se tudott belőle megérteni.

Christophe ugyancsak jócskán beszédelt belőle. A francia szimfóniák elvont dialektikának tüntek fel neki, melyben a zenei témák egymással szemben, vagy egymás fölé helyezkedtek el, akár csak holmi arithmetikai műveletek: kombinációik kifejezésére a témákat bizvást számokkal, vagy az abécé betűivel lehetett volna helyettesíteni. Az egyik fölépített egy művet, hogy kivirágoztasson egy hangzatos formulát, amely csak az utolsó rész utolsó lapján bontakozván ki teljesen, a mű kilenczted része folyamán lárvá állapotban maradt. A másik változatoknak egész halmazát építette föl egy témára, mely csak a végén bukkant elő, leereszkedvén a bonyodalmasból az egyszerűbe. Ezek igen tudományos játékszerek voltak. Nagyon öregnek s egyben ugyancsak kis gyerekek kellett lenni, hogy valaki ezekben mulatságát lelje. Hallatlan erőfeszítésekbe került ez feltalálóiknak. Évekbe telt, míg megirtak egy fantáziát. Megöszültek belé, hogy új hangzat-kombinációkat találjanak, hogy kifejezzenek velük - mit? Bánták is ők, hogy mit! Új kifejezéseket. Mivel - mint mondják - a szerv szüli a szükségleteket, a kifejezés végtére is csak megszüli a gondolatot; a lényeges az, hogy új legyen. Ujat minden áron! Beteges ijedezés szállta meg őket attól, amire azt lehetett mondani: »ezt hallottuk már.« Ez a jobbakat is megbénította. Érezhető volt, hogy ebbeli félelmükben folyvást figyelik magukat, letörlik, amit irtak s ezt kérdezzetik önmaguktól: »Ah! Istenem! hol is olvastam ezt!« Vannak zenészek - különösen Németországban - kik idejüket avval töltik, hogy mások mondatait, darabonkint, egymáshoz ragasztják. A francia zenészek minden egyes mondatukat külön ellenőrizték, vajjon nincs-e benn a másoktól már alkalmazott dallamokat feltüntető jegyzékükben és addig vakarták, vakarták, változtatták az orrának az alakját, míg semmiféle ismert orrhoz, sőt végezetül semminő orrhoz nem hasonlított.

Mindevvel nem tudták Christophe-ot megcsalni: hiába cicomázták fel magukat bonyolult beszéddel, hiába mimeltek emberfölötti lázongásokat, zenekari vonaglásokat, hiába tenyészettek nem szerves harmóniákat, megrögzött egyhangúságokat, szavalásokat à la Sarah-Bernhardt, melyek mindig a kellő tónus mellől indultak el s aztán, órákon át, bóbiskolva bandukoltak, miként öszvérek a sikamlós lejtő szélén. Christophe az álarc alatt hideg és unott, becstelenül beillatosított lelkeket talált, Gounod és Massenet modorában, de kevesebb természetességgel. S elmondogatta magában Gluck igazságtalan ötletét, mellyel a franciákat csipdeste:

- Hagyja csak; majd visszatérnek újra a régi, megszokott hidakhoz.

Ám a tudományos köntöst a világerő nem engedték volna. Népdalokat vettek témául szimfóniáikhoz, melyek tudákosak voltak, mint a sorbonne-i értekezések. A napi divat ezt a játékot kapta föl legjobban. Az összes népdalok s valamennyi ország népdalai sorra kerültek. S ezekkel aztán csináltak Kilencedik Szimfóniákat és vonósnégyeseket, mint César Franck, de sokkal nehezebbeket. Volt olyan, aki kigondolt egy egészen világos kis mondatot. Szaporán sietett a közepébe beleilleszteni egy másodikat, melynek nem volt semmi értelme, de kegyetlenül reszelődött az elsőhöz. És érezni lehetett, hogy ezek a szegény emberek oly nyugodtak, oly tökéletesen egyensúlyozottak!...

E zenekari művek előadásán egy fiatal, korrekt és bösz karmester dirigált, aki majd széttépte magát, mennyköveket szórt, michel-angelói gesztusokkal hadonászott, mintha legalább is beethoveni, vagy wagneri ármádiákat akarna mozgásba hozni. A nagyvilági társaságból való közönség, mely majd meghalt unalmában, de azért a világerő se mondott volna le a tisztességről, hogy a dicsőséges unalmát drágán fizetheti meg és kis tanoncok, akik boldogok voltak, hogy egymásnak bebizonyíthatják iskolai tudományukat avval, ha a műhely titkait eláruló drótokra helyel-közzel rá tudnak mutatni, valósággal tobzódtak a lelkesedéstől, mely túlradó volt, mint a karmester gesztusai s a zene harsogásai.

- Kár izgulni, öregem! - szokta mondani Christophe.

(Mert tökéletes párisi lett már.)

De könnyebb behatolni Páris utcai beszédmodorába, mint a zenéjébe.

Christophe avval a szenvedélyességgel ítélkezett, amit mindenbe bele szokott vinni s avval a képességihiánnyal, mely a némettel veleszületik s lehetetlenné teszi neki, hogy megértse a francia művészetet. De legalább jóhiszemű volt, s örömet kész volt beismerni tévedéseit, ha bebizonyították neki, hogy tévedett. És ennél fogva magát sem tekintette megkötöttnek ítélete által s tárva-nyitva hagyta az ajtót az új benyomásoknak, melyek esetleg meg fogják azt változtatni.

De már most is elismeréssel állapította meg, hogy ebben a zenében sok tehetség van, érdekes anyag, ritmusban és harmóniában különös kitalálások vannak, finom, omlós és tündöklő szövetek választéka, a színek libegése, állandó tékozlása a leleménynek és szellemnek. Christophe-nak mulatsága telt benne s hasznot huzott belőle. Mindezekben a kis mesterekben nagyobb volt a szellem szabadsága, mint Németország zenészeiben; letértek bátran a nagy utról s nekivágtak az erdőnek. Rajta voltak, hogy eltévedjenek. De olyan okos kis gyermekek voltak, hogy ez sehogyse sikerült nekik. Egyik-másik alig tett husz lépést s máris visszafordult a nagy utra. A többiek hamarosan elfáradtak s megálltak utközben akárhol. Voltak olyanok is, akik majdnem elérkeztek új ösvényekhez; de ahelyett, hogy tovább mentek volna, leültek az erdőszélen s egy fa alatt elbabráltak. Ami leginkább hiányzott náluk, az az akarat, az erő volt: minden adomány az övék volt, egynek - a hatalmas életnek - kivételével. S főleg úgy tetszett, mintha ezt a sok-sok erőfeszítést zavaros módon használnák fel utközben s el hagynák kallódni. Ritkán fordult elő, hogy ezek a művészek világos tudatára jutottak volna saját természetüknek s erőiket állhatatosan egy adott cél szolgálatára tudták volna felszervezni. A francia anarchiának rendes hatása volt ez, mely a tehetségnek és jóakaratnak óriási készleteit fecserli el, hogy tévovázásaival és ellenmondásaival megsemmisítse önmagát. Alig volt példa rá, hogy csak egy is nagy zenészeik közül, egy Berlioz, egy Saint-Saëns - nem említve itt csak a legujabbakat - belé ne iszaposodott volna önönmagába s ádázul emésztve, meg ne tagadta volna magát, mivel hiányzott bennük a tetterő, hiányzott a hit, s hiányzott mindenk fölötte a belső iránytű.

Christophe, a mai németek szemtelen lenézésével így gondolkodott:

- A franciák egyebet se tudnak, csak elpocsékolni magukat olyan találmányokban, melyeket nem használnak föl semmire. Mindig egy más fajból való ur kell nekik, egy Gluck, vagy egy Napoleon, aki ki tudja használni forradalmaikat.

S hogy eszébe jutott Brumaire tizennyolcadika, elmosolyodott.

*

Az anarchia közepette volt mégis egy csoport, mely igyekezett a rendet és a fegyelmet a művészek és a közönség elméjében helyreállítani. Avval kezdte, hogy latin nevet vett föl, felidézvén egy klerikális intézmény emlékét, mély körülbelül ezerháromszáz-ezernégyszáz évvel ezelőtt virágzott a gótok és vandálok nagy betörése idején. Christophe csodálkozott egy kicsit, hogy oly távoli időkre nyultak vissza. Az bizonyos, hogy helyes a kor fölött uralkodni. De viszont félni lehetett, vajjon ez a tizenégy-század-magasságnyi torony nem kényelmetlen csillagvizsgáló-e, ahonnan könnyebb figyelemmel kísérni a csillagoknak, mint a ma embereinek járását? Christophe hamarosan megnyugodott, mikor látta, hogy Szent Gergely fiai csak ritkán maradnak fenn a toronyban; csak azért másztak föl, hogy meg-megkongassák a harangokat. A megmaradt idejüket lenn töltötték, a templomban. Christophe, aki megjelent néhány istentiszteleten, nem vette mindjárt észre, hogy szertartásuk katolikus; eleinte abban a meggyőződésben volt, hogy valami kis protestáns felekezet szertartásáról van szó. A közönség térdre omlott, a tanítványok ájtatosak voltak, türelmetlenek s támadni készek szives-örömet; aki az élükön állt, nagyon tiszta s nagyon hideg férfiú volt, akaratos és kissé gyerekes, aki örködött, hogy a vallási, erkölcsi és művészi tan épségben maradjon, elvont kifejezésekkel magyarázta a zene Evangéliomát a Választottak kisdéd seregének s nyugalommal átkozta ki a Gógót és az Eretnekséget. Ezeknek a rovására írta a művészet összes hibáit s az emberiség bűneit: a Renaissance-ot, a Reformációt s a jelenkori judaizmust, melyek mind egy huron pendültek neki. A zene zsidaira kimondta a máglyahalált, in effigie, miután megbecs-telenítő köntöst aggatott rájuk. A kolosszális Hendel szöges korbácsra íteltetett. Egyedül Johann Sebastian Bach menekült meg, az Ur kegyelméből, aki kiderítette róla, hogy tévedésből protestáns.

A Saint-Jacques utcai templom apostoli munkát végzett: itt mentették meg a lelkeket és a zenét. Rendszeres oktatást adtak a lángelme szabályairól. Szorgos növendékek ezen rendelvények alapján dolgoztak, sok vesződséggel s feltétlen bizonyossággal. Az ember azt hitte, hogy áhitatos fáradozáikkal kárpótlást akarnak adni azért a vétkes könnyelműségért, amit nagyapáink: az Auber-k, Adam-ok s Berlioz, az a hétszer elátkozott, az az ördögös számár, az a testet öltött számár, diabolus in musica, követtek el. Dicsérni való hévvel s őszinte kegyelettel terjesztették az elismert mesterek kultuszát. Tíz év alatt jelentékeny munkát végeztek; a francia zene átalakult. Nemcsak a francia kritikusok, immár maguk a zenészek voltak azok, kik megtanulták a zenét. Akadtak most már olyan zeneszerzők, sőt még virtuózok is, kik ismerték Bach műveit. Az eset nem volt éppen gyakori, még Németországban sem!

Főleg nagy erőfeszítéssel törekedtek arra, hogy leküzdjék a franciák otthonülő természetét. Ezek az emberek bezárkóznak az otthonukba; nehezükre esik kimozdulni. Ezért aztán a zenéjükben nem kering levegő; olyan, mint akit a kamrába zártak, aki székén heverész, nem mozog. Épp az ellentéte Beethovennek, aki erdön-mezőn komponált, lehengergőzött a lejtőkön, jó nagyokat lépve kóborolt napon és esőben, föl-fölríasztva a nyájakat gesztusaival és kiáltozásaival! Nem kellett attól tartani, hogy a párisi zenészek háborgatni találnák szomszédaikat ihletük neszével, mint a bonni medve. Mikor komponáltak, hangfogót tettek a gondolataikra s a kárpitok nem engedték, hogy a külső zajongások hozzájuk bejussanak.

A Schola igyekezett megújítani a levegőt: kinyitotta az ablakokat a multra. De csak a multra. Ez annyi volt, mint az udvarra nyitni ki őket s nem az utcára. Ennek bizony nem volt valami nagy haszna. S mihelyt föltárták az ablakot, behuzták az ajtószárnyat, mint öreg nénikék, akik félnek a meghűléstől. Be is szállt ilyen módon a multból néhány fuvalom, Bach-Palestrina s a nép dalai. De hát ez is valami? A szoba levegője csak dohos maradt ezután is. Alapjában jól érezték benne magukat; óvakodtak a nagy, modern áramlatoktól. S ha tudásuk többet ölelt is fel másokénál, viszont több volt az is, amit tagadtak. Ebben a környezetben a zene bizonyos tudori jelleget öltött; nem ment üdülésszámba; a hangversenyek történeti leckék, vagy épülésre szánt példaadások voltak. Akademizálták az előhaladott gondolatokat. A nagy, a zuhatagos Bach, megszelidítve befogadtatott az Egyház kebelébe. Zenéje a skolasztikus agyvelőkben olyasféle átalakuláson ment át, mint az angol agyvelőkben a dühöngő és érzéki Biblia. A tan, amelyet fölmagasztaltak, valami nagyon arisztokratikus eklekticizmus volt, mely arra törekedett, hogy egyesítse a VI-ik s a XX-ik század közé eső néhány nagy zenei korszaknak jellemző vonásait. Ha lehetséges lett volna megvalósítani, a zenében létrehoztak volna egyenértékű alkotásokat azokkal az építészeti szörnyszülöttekkel, amilyeneket egy indiai alkirály emelt, mikor hazatért utazásaiból, fölhasználva mindazokat az értékes anyagokat, melyeket a földgömb valamennyi zugában összeszedgetett. De a francia józanész megmentette őket ennek a tudós barbarizmusnak tulzásaitól; ugyancsak óvakodtak attól, hogy elméleteiket átvigyék a gyakorlatba is; azt csinálták velük, amit Moliére az orvosaival: átvették a receptet, de nem használták az orvosságot. A legerősebbek a maguk útján jártak. A nyáj zöme a kivitelben szépen megmaradt a tudós és a nagyon nehéz ellenpontosági gyakorlatnál; ezeket aztán elnevezték szonátáknak, vonósnégyeseknek és szimfóniáknak. »Szonáta, mit kívánsz tőlem?« - Nem akart az semmi egyebet, csak szonáta akart lenni. A gondolat elvont volt benne és névtelen; alkalmazott és örömtelen. Olyan művészet volt ez, mint a tökéletes ügyvédi tanácsadó. Christophe, aki eleinte dicsérte a franciákat, mert nem szerették Brahmst, lassankint rájött arra, hogy sok kicsi Brahms van Franciaországban. Mindezek a jóra való, dolgos, lelkiismeretes munkások tele voltak erényekkel. Christophe otthagya a társaságukat, mely szerfölött épületes volt neki, de unalommal árasztotta el. Jó volt, finom volt, nagyon is finom volt.

Milyen szép volt odakinn!

*

De azért élt Párisban a zenészek közt, egynéhány független is, akik elváltak minden iskolától. Egyedül ezek érdekelték Christophe-ot. Egyedül ezek adhatják egy művészet életrevalóságának mértékét. Iskolák és coenaculumok a művészet felületés divatját fejezhetik ki csak, vagy gyárilag előállított elméleteket.

Ám a függetlenek, kik magukba zárkóznak, több valószínűséggel lelhetik föl ott koruknak és fajuknak igazi eszméjét. Viszont az is áll, hogy éppen ennél fogva, egy idegen még nehezebben értheti meg őket, mint a többiek.

S valóban ez is történt, mikor Christophe először hallotta azt a nagyhirű művet, amelyről a franciák ezer különösséget tudtak mondani és amelyről egyesek azt hirdették, hogy tiz évszázad óta a legnagyobb zenei forradalom. (A századok náluk nem sokat számítottak: a magukéból nagy ritkán szoktak kimozdulni.)

Théophile Goujart és Sylvain Kohn elvezették Christophe-ot az Opera Comique-ba, hogy hallgassa még Pelléas és Melisande-ot. Valósággal usztak a dicsőségben, hogy ezt a művet ők mutathatják be neki: az ember azt hihette, hogy ők írták. Christophe-nak értésére adták, hogy itt meg fogja találni a maga damaszkuszi útját. Az előadás már megkezdődött s ők még mindig nem hagyták abba fejtegetéseiket. Christophe csendre intette őket és megfeszített

figyelemmel hallgatott. Az első felvonás után odahajolt Sylvain Kohnhoz, ki így szólt ragyogó szemekkel:

- No, vén bagolykám, mit szól hozzá?

- Így megy ez véges-végig? - kérdezte tőle.

- Igen.

- Ebben bizony semmi sincs.

Kohn kifakadt ez ellen s Christophe-ra azt mondta, hogy filiszter.

- Semmi nincs benne, éppenséggel semmi! - folytatta Christophe. - Hol itt a zene? Hol van itt a kifejtés? Itt semmi se tartozik egybe. Itt minden szétmállik. A harmóniák nagyon finomak. Vannak benne nagyon jó izlésre valló, valóban jó kis zenekari effektusok. De ez semmi, tisztára semmi.

S kezdte újra hallgatni. A lámpa lassankint átvilágosodott, kezdett a félhomályban egyet-mást megkülönböztetni. Igen, azt jól megértette, hogy itt határozott állásfoglalás van a mértéktartó józanság mellett, szemben a magnesi eszménnyel, mely a drámát a zene hullámaival valósággal elsüllyeszti; de némi gunnyal azt kérdezte magától, vajjon a feláldozásnak ez az eszménye nem azért van-e, mert azt áldozzák fel, ami nincs meg? Ebben a műben érezhető volt a vesződéstől való félelem, a törekvés, hogyan lehet a legkisebb fáradsággal hatást kelteni, a nembánomságból eredő lemondás a kemény erőfeszítésről, amit a hatalmas wagneri építmények követelnek. Nem titkolhatta a meglepetést, amit az egyszínű, egyszerű, szerény és ellágyított deklamáció keltett benne, jóllehet egyhangunak tűnt fel neki s mint német, nem találta igaznak: (- úgy vélte, hogy mennél jobban igyekezett igaz lenni, annál jobban érezte, mily rosszul talál a francia nyelv a zenéhez; tulságosan logikus, tulságosan megrajzolt, körvonalai tulságosan kiélezve, egy magában tökéletes, de légmentesen elzárt világ.) Mindazonáltal a kísérlet különös volt és Christophe szívesen helyeselte ezt a forradalmian reakciós szellemet, szemben Wagner fellengző erőszakosságaival. A francia zeneszerző, gunyos indiszkrécióval arra látszott törekedni, hogy minden szenvedélyes érzelem félhangon, suttogva szólaljon meg. A szerelem, a halál kiáltó hang nélkül.

A dallam vonalának alig észrevehető reszketéséből, a zenekarnak olyasféle meg-megrezzenéséből, mint egy kis rándulás az ajkak szögletében, ébredt csak az ember annak a drámának a tudatára, mely a lelkekben lejátszódott. Ugy tetszett, mintha a művész remegne attól, hogy valóját feltárja. Az izlés gényusa volt benne - kivéve egyes pillanatokot, mikor a valamennyi francia szívében szunnyadó Massenet fölébred, hogy egy kicsit lirizáljon. Ilyenkor előbukkantak a tulszöke hajzatok, a tulpiros ajkak - a Harmadik Köztársaság polgársága, mely adja a nagy szerelmest. De ezek csak kivételes pillanatok voltak; a szerző lazítani akart azon a kényszeren, melyet magára erőszakolt; a mű többi részében kifinomult egyszerűség uralkodott, amely azonban nem volt olyan egyszerű; amely az akarat terméke volt, egy ősrégi társadalom szubtilis virága. Christophe, ez a fiatal barbár, csak félig-meddig tudta élvezni. Különösen a dráma egész felépítése, a költemény izgatta. Mintha egy párisi nő, élete alkonyatán, újra kisgyermeket kezdene játszani s tündérmeséket meséltetne magának. Ez már nem a wagneri nyafkaság volt, mely vaskos és érzélgős, mint egy jól megtermett rajnai leányzó. De a francia-belga nyafkaság se ért többet szalon szenvelgéseivel és butuska tereferéivel: «hajfürtök», «apuska», «galambok» és csupa titokzatosság, nagyvilági hölgyek használatára. A párisi lelkek ebben a darabban úgy nézegették magukat, mint valami tükörben, mely bágyatag fatalizmusuk, boudoir-nirvánájuk, omlatag mélabujuk képét hizelgő ábrázolásban mutatja nekik. Akarat - ennek még nyoma se volt itt. Senki nem tudta, mit akar. Senki nem tudta, mit csinál.

- Én nem tehetek róla! Én nem tehetek róla! - nyögdécselték ezek a nagy gyerekek. Végsővéig az öt felvonáson át, melyek soha nem szünő esti szürkületben peregtek le, - erdőkben, barlangokban, földalatti kamrákban, halottas szobákban - apró délszaki madárcáák alig-alig hogy vergődtek. Szegény kis madarak: csinosak, langymelegek, finomak... Hogy félték a túlélés világosságától, a gesztusuk erőszakosságától, a szavaktól, a szenvedélyektől, az élettől! Az élet nem kifinomult ám! Az élethez nem nyulnak keztyüvel...

Christophe hallotta, mint közelegnek dübörögve az ágyuk, melyek ezt a kimerült civilizációt, ezt a végsőt lihegő kis Görögországot össze fogják morzsolni.

*

Vajjon a mélabus és fenhéjázó részvét érzelve volt-e, ami mindennek ellenére rokonérzést sugalt neki e zeneművel szemben? Tény az, hogy jobban érdekelte, semmint hajlandó volt elismerni. Bár a színházból kijövet is még egyre hajtogatta Kohn előtt, hogy «finom», nagyon finom munka, de hiányzik belőle a lendület s ő a maga részéről nem talál benne elég muzsikát, óvakodott attól, hogy Pelléas-t a többi francia zeneművekké egy sorba állítsa. Csábitotta őt ez a lámpa, mely a köd közepette világolt. S észrevett más, élénk, kisérteties lángokat is, melyek körülötte reszketve lobogtak. Ezek a lidércfények izgatták: szeretett volna közelükbe lépni, hogy megtudja, hogyan ragyognak; de biz ezt nem volt könnyű megérteni. Nem igen lehetett érintkezni ezekkel a szabad zenészekkel, akiket Christophe nem értett meg, s akiket annál nagyobb kíváncsisággal vágyott megfigyelni. Ugy látszott, mintha nem lett volna meg bennük a rokonszenvedés az a nagy szükségérzete, mely megszállta Christophe-ot. Egy-kettőnek a kivételével kevés művet irtak, keveset ismertek, keveset óhajtottak ismerni. Majdnem valamennyien elvonultan éltek, elszigetelten, valósággal és szántszándékkal egy szűk körbe zárva, - fenhéjázásból, vadóckodásból, utálatból, érzéketlenségéből. Akármilyen kevesen voltak is, egymással vetélkedő kis csoportokra oszlottak, melyek nem tudtak együtt élni. Rendkívüli volt az érzékenységük s nem szenvedhették, sem az ellenségeiket, sem vetélytársaikat, sőt még barátaikat sem, ha merészeltek közülök más zenészt is csodálni, vagy pedig ha megengedték maguknak azt, hogy őket vagy tulságos hidegen, vagy tulzott rajongással vagy tul banális, vagy tulságosan különc módon csodálják. Mondhatatlanul nehéz volt őket kielégíteni. Végére mindegyikük egy-egy meghatalmazott kritikust vett maga mellé, szabadalmat adtak nekik s ezek féltékenyen őrködtek a szobor talapzatánál. Nem volt szabad hozzájuk nyulni. Azért, hogy csak ők maguk értették meg magukat, azért még mások nem tudták őket jobban megérteni. Mivel hízelt nekik s elmásította őket az a vélemény, amit hiveik tápláltak róluk s ők magukról, művészetük és lángelméjük megismerésében elvesztették a talajt a lábuk alól.

Kedves, ötletes zeneköltők reformátoroknak tartották magukat. Alexandrinus művészek kiálltak, hogy ők versenyt mérkőzzenek Wagnerrel. Majdnem valamennyien a túlarverés áldozatai voltak. Kellett, hogy minden nap magasabbat ugorjanak, mint az előtte való napon, s főleg magasabbat, mint vetélytársaik. A magasugrásnak ezek a gyakorlatai nem sikerültek mindig s csak néhány hivatásos zenészre volt csak vonzó erejük. A közönséggel nem törődtek; a közönség nem törődött velük. Művészetük népnélküli művészet volt, olyan zene, mely csak a zenéből, csak a mesterségből szívott fel táplálékot. Nos, Christophe-nak az volt az igazi, vagy hamis benyomása, hogy nincs zene, melynek nagyobb szüksége volna, mint a franciákénak arra, hogy önmagán kívül keressen támasztékot. Ez a hajlékony és kinzó növény nem tudta nélkülözni a karót: nem tudta nélkülözni az irodalmat. Nem találta fel magában az élet elegendő feltételeit. Rövid volt a lélegzete. Kevés volt a vére, nem volt akarata. Olyan volt, mint egy epekedő asszony, ki egy himre vár, aki birtokába vegye. De ezt a cingár-testű, kiszáradt vérű, drágakövekkel teleaggatott bizánci császárnőt eunuchok vették körül: snobok, esztéták és kritikusok. A nemzet nem volt zenére született; s mind ez a Wagner, Beethoven,

vagy Bach, vagy Debussy iránt husz év óta nagy hűhóval megnyilvánuló lelkes hevülés egyetlen kaszton túl nem terjedt. A hangversenyek e szaporodásának, ennek a minden áron zenét hömpölygató dagálynak semmiféle reális alapja nem volt a közizlés fejlődésében.

Divat volt, tulterhelés, melyhez csak az előkelőknek volt közük s amelytől valósággal megháborodtak. A zenét igazán csak egy maroknyi ember szerette; s nem mindig azok, akik a legtöbbet foglalkoztak vele: a zeneszerzők és kritikusok. Olyan kevés zenész van Franciaországban, aki igazán szereti a zenét!

Igy gondolkodott Christophe; s nem jött rá, hogy így van ez mindenütt, s hogy még Németországban sincs sokkal több igazi zenész, s hogy a művészetben nem azok az ezerek számítanak, akik semmit se értenek hozzá, hanem az a maroknyi ember, akik büszke alázatossággal a szolgálatába szegődnek. Vajjon látta-e őket Franciaországban? Alkotók és bírálók - a legjobbak - csendben dolgoztak, távol a zajtól, mint ahogy Franck csinálta meg a jelenkori zeneszerzők közül a legszebb tehetségűek, megannyi jeles művész, kik leélik majdan egész életüket az árnyékban, hogy egykor valamelyik ujságírónak juttassák a dicsőséget, hogy ő fedezte fel őket s a barátjuknak mondhatta magát és kis hadserege a munkálkodó tudósoknak, akik nagyravágyás nélkül, magukkal nem törődve, téglánként építették fel a letűnt Franciaország nagyságát, vagy akik az ország zenei nevelésének szentelve magukat, előkészítették az eljövendő Franciaország nagyságát. Hány szellem volt közöttük, akiknek gazdagsága, szabadsága s egyetemes érdeklődése vonzotta volna Christophe-ot, ha megismerhette volna őket! De alig-alig, csak futtában látott egyet-kettőt közülök; csak gondolataik torzképein át ismerte őket. Csak a hibáikat látta, másolatokban és nagyítottan, ahogy a művészet közismert majmai és a sajtó utazó ügynökei beállították őket.

Amit ebben a zenei plebsben mindenkinek fölött émelvítőnek talált, az a formalizmusa volt. Ezeknél az embereknél sohasem volt szó egyébről, csak a formáról. Az érzelemről, a jellemről, az életről egy szó se! Sejtelve se volt, akár csak egynek is arról, hogy minden igazi zenész egy zengő világegyetemben él, mint ahogy a többi emberek egy látható világegyetemben élnek s hogy napjai úgy peregnek le benne, színes hullámok gyanánt. A zene a levegő, amit belehel, az ég, amely ráborul, a természet úgy tükröződik lelkében, mint egy zene. Maga a lelke is zene: zene mindaz, amit szeret, gyűlöl, szenved, retteg, remél. A zenei lélek, ha szeret egy szép testet, zene formájában látja. A kedves szempár, mely elbájolja, nem kék, nem szürke, nem barna; az is zene; ha nézi őket, hangok simogatásának, egy kéjes hangzatnak benyomását érzi. Ez a belső zene ezerszer gazdagabb, mint az, amely kifejezi és a billentyűzet alantasabb annál, aki játszik rajta. A lángelme értékmérője az élet hatalmassága és az, hogy mennyire képes ezt felidézni a művészetnek, ennek a tökéletlen eszköznek a segítségével. De hány embernek van erről sejtelve Franciaországban? Ez a nép, mely mind egy szálig zenész, úgy látszik, nem tekinti a zenét egyébnek, mint olyan művészetnek, mely a hangok kombinálásából áll. Az abécét nézi könyvnek.

Christophe a vállát vonogatta, mikor azt a bizonyos önhittséggel hangoztatott kijelentést hallotta tőlük, hogy aki a művészetet meg akarja érteni, annak el kell azt vonatkoztatni az embertől. Nagy elégtétellel vágták ki ezt a képtelen állítást: mert ilyenformán saját maguknak bebizonyítani vélték a zenéhez való tehetségüket. Még Goujart is, ez az együgyű, ki sohasem volt képes felfogni, miképpen lehetséges az, hogy valaki vissza tudja idézni emlékezetébe egy zeneműnek valamely bizonyos részletét (próbálta is ezt a titkot Christophe-al elmagyaráztatni magának) és aki be akarta neki bizonyítani, hogy Beethoven lelki nagyságának és Wagner érzékiségének nincs nagyobb része zenéjükben, mint egy festő modeljének a róla festett arcképekben.

- Ez azt bizonyítja - vetette oda neki végül Christophe, mikor már kijött a sodrából - hogy Ön előtt egy szép testnek nincs több művészi becsé, mint egy nagy szenvedélynek. Szegény

ember!... Hát Önnek sejtelve sincs mindarról, amit egy tökéletes alaknak a szépsége hozzáad annak a festménynek a szépségéhez, amely ábrázolja, éppen úgy, amint egy nagy lélek szépsége emeli annak a zenének a szépségét, amely visszatükrözi?... Szegény ember!... Hát a művészetnek csak a mesterségbeli része érdekli Önt? Csak az a fontos, hogy a mű jól legyen megcsinálva, de az aztán már mindegy Önnek, hogy mit akar kifejezni?... Szegény ember!... Éppen olyan Ön, mint azok az emberek, akik nem arra figyelnek, mit mond a szónok, hanem csak a hangja csengésére, akik a szavait nem értve, elnézik test- és kézmozdulatait, s aztán kijelentik, hogy a szónok ördögösen jól beszél... Szegény ember! Szegény ember!... Cudar egy agylágyulás!

De nemcsak az egyik, vagy a másik elmélet böszítette fel Christophe-ot, hanem valamennyi elmélet. Torkig volt ezekkel a véget érni nem akaró szórohamokkal, bizánci vitacsatákkal, zenészeknek örökösen és kizárólagosan a zenén való nyargalásaival. Odáig vitték már, hogy megundorodott ettől a legjobb zenész is. Christophe úgy vélekedett, mint Mussorgski, hogy a zenészeknek nem ártana, ha hébe-korba félretennék ellenpontjukat és harmóniáikat szép könyvek olvasása és élettapasztalatok szerzése kedvéért. A mai zenész nem érheti be egyes-egyedül a zenével; így bizony nem juthat fel odáig, hogy uralkodjon a százada fölött s föléje emelkedjék a semmiségnek... Az élet! Az egész élet! Mindent látni, mindent ismerni, mindent érezni. Szeretni, keresni, magához ölelni az igazságot - a szép Penthesile-át, az Amazonok királynőjét, ki megharapja azt, akinek csókot ad!

Elég volt a zenei tereferékből, elég volt a szatócsboltokból, hol akkordokat gyártanak! A zenei konyháknak ezekből a harmóniai kotyvasztásaiból sohasem fogja megtanulni, hogyan teremthető egy új harmónia, amely élőlény akar lenni, nem pedig szörnyszülőtt.

Hátat fordított ezeknek a doktor Wagnereknek, akik lombikjaikon kotlottak, hogy valami üvegbe zárt Homunculust költsenek világra; megszökött a francia zenéből, arra törekedett, hogy megismerje az irodalmi világot s a párisi társadalmat.

*

Christophe épp úgy - mint sok millió ember Franciaországban - a napilapok révén ismerkedett meg a korabeli francia irodalommal. Mivel a lehető leggyorsabban kívánt a párisi gondolatra áthangolódni s egyuttal a nyelvben is tökéletesedni, nagy lelkiismeretességgel adta magát azoknak az ujságoknak olvasására, melyekről azt mondták neki, hogy a párisiasság szempontjából a legelső helyen állanak. Az első napon, a vérfagyasztó napi hírek közt, amelyeknek elbeszélései és pillanatfelvételei több lapot töltöttek meg, talált egy hirt egy apáról, aki tizenöt éves leányával hált: a dolog egészen természetesnek, sőt eléggé meghatónak volt beállítva. A második napon ugyanabban az ujságban olvasott egy közleményt egy apáról és tizenkét éves fiáról, kik ugyanavval a leánnyal háltak. A harmadik napon olvasott egy hirt egy fiuról, aki a nővérével hált. A negyedikén két nővérrel, akik együtt háltak. Az ötödiken... Az ötödiken elhajtotta az ujságot, mert a hányás kerülgette már, s így szólt Sylvain Kohnhoz:

- Ah! de hát mi baja van? Talán beteg?

Sylvain Kohn elnevette magát, s így szólt:

- Ez művészet.

Christophe vállat vont.

- Ön csufolódik.

Kohn most már hahotára fakadt:

- Eszem ágában sincs. De jól teszi, ha elolvassa ezt.

És megmutatott Christophe-nak egy nemrég megjelent körkérdést a Művészetről és az Erkölcstről, amelyből kiviláglott, hogy «a szerelem mindent szentesít», hogy «az Érzékiség a Művészet erjesztője», hogy «az erkölcs a jezsuita neveléstől belénk préselt konvenció» és hogy egyesegyedül «a Vágy határtalansága» számít, semmi más. Irodalmi bizonyítványoknak egész sorozata tanuskodott az ujságokban egy regénynek művészi tisztaságáról, mely a kitartók és kitartottak erkölcsét festi. A válaszok beküldői közt ott voltak a kortársi irodalom legnagyobb nevei és komor kritikusok. Egy polgári, katolikus családi költő, művészi áldását adta egy műre, mely a romlott görög erkölcsöket igen nagy gonddal ábrázolta. Fellengző reklámok dicsőítették azokat a regényeket, melyek szorgos kutatás alapján tárták fel a kicsapongást történelmi korszakok szerint: Rómában, Alexandriában, Bizancon, az olasz Renaissance s a Nagy Század korában; teljes tanfolyam volt. A tanulmányoknak egy másik ciklusa felölelte a földgömb különböző országait: lelkiismeretes írók szentelték magukat a bencés szerzetesek türelmével az öt világrész büntényei áttanulmányozásának. Senki se csodálkozott, hogy az élvezet e geografusai és historikusai közt előkelő költőket és tökéletes írókat talál. Csak tudományos képzettségükről lehetett ezeket a többiektől megkülönböztetni. Gáncsolhatatlan kifejezésekkel mondtak el archaikus sikamlósságokat.

A legmegdöbbenőbb az volt, hogy jóra való emberek, igazi művészek, a francia irodalom olyan alakjai, kik jól megérdemelt hírnévnek örvendtek, kinlódtak egy olyan mesterséggel, amelyhez egyáltalán nem volt hivatottságuk. Egyesek abban merültek ki, hogy a többiek példájára mocskosságokat irtak, melyeket a reggeli lapok szeletenkint táltak föl. Rendszeresen tojták ezeket meghatározott napokra, egyszer vagy kétszer hetenként s ez így tartott már évek óta. Tojtak, egyre tojtak, nem lévén semmi mondanivalójuk, marcangolva az agyvelejüket, hogy valami újat hozzanak ki belőle, csak minél zagyvább és bizarabb kotyvalék legyen: mert a jóllakott közönség minden ételbe beleunt s izetlennek találta a legrakoncátlanabb képzelet szülte bármily szemérmetlen élvezetet is; az örökös túlárvérelés, mindig többet és többet kellett ígérni, túlárvérelni másokat és önmagukat s kitojták a vérüket, kitojták a beleiket; siralmas és groteszk látvány volt.

Christophe nem ismerte ennek a szomorú mesterségnek összes rejtelmét, s ha ismerte volna, nem lett volna irántuk elnézőbb: mert az ő szemében semmi e világon nem tudta menteni azt a művészt, ki eladja a művészetet harminc tallérért...

- Még akkor sem, ha evvel biztosítja szeretteinek jólétét?

- Még akkor se.

- Ezt nem tartom emberiesnek.

- Nem arról van szó, hogy emberiesek, hanem hogy emberek legyünk... Emberies!... Az Isten áldja meg a maguk fehérmáju emberszeretetét, amelyben egy csepp vér sincsen már... Nem lehet egyszerre tisztelgetni szeretni, egyszerre több istent szolgálni!...

Christophe élete munkával telt, s így nem igen jutott kívül kis német városa látóhatárán s nem sejtette, hogy az a művészi feslettség, elfajultság, mely olyan nyersen volt kitergetve, Párisban, majdnem valamennyi nagy várossal közös volt és a «szüzies Németország» átöröklött előítéletei «a latin erkölcstelenség» ellen újra fölébredtek benne. Pedig Sylvain Kohnnak mi sem lett volna könnyebb, mint ellentétül elébe vetni azt, ami a Spree partján történik s a császári Németország egyik előkelő társadalmi körének elrémitő rothadását, amelynek förtelmességét az erőszakossága még visszataszítóbbá tette. De Sylvain Kohnnak esze ágában se volt, hogy ebből előnyt szerezzen, ezen se botránkozott meg jobban, mint a párisi erkölcsökön. Azt gondolta gunyosan, hogy «minden szentnek megvannak a maga szokásai» s oly természetesnek találta a világeit, amelyben élt, hogy Christophe azt vélhette, hogy ezek képviselik magának a fajnak a természetét. S éppen ezért, ő sem mulasztotta el, akárcsak

honfitársai, hogy azt a fekélyt, mely Európa szellemi arisztokráciáit emészti, a francia művészet sajátos bünének, a latin fajok csődjének tekintse.

Ez az első érintkezése a francia irodalommal kinos volt neki s nem kis időbe telt, míg lassacskán elfelejtette. Pedig éppenséggel nem volt hiány olyan művekben, melyek nem kizárólag avval foglalkoztak, amit ez írók közül az egyik nagy nemesen «az alapvető szórákosok szereteté»-nek nevezett. De a legszebb és legjobb művészekből semmi se jutott el hozzá. Nem aféle művek voltak ezek, melyek Sylvain Kohn és barátai szavazataira pályáznak; nem is hederítettek rájuk, s ők viszont nem izgultak ezekért a művészekért; kölcsönösen semmibe se vették egymást. Sylvain Kohn nem kívánt ezekről Christophe előtt említést tenni. Teljes jóhiszeműséggel meg volt győződve arról, hogy barátai, meg ő, testesítik meg a francia művészetet s hogy azokon kívül, akiket az ő véleményük s a boulevard-sajtó nagy embereknek kent fel, nincs tehetség, nincs művészet, nincs Franciaország. Azoktól a költőktől, akik a francia irodalom disze-büszkesége, Franciaország koronája voltak, Christophe semmit sem ismert. A középszerűek áradata fölé emelkedő regényírók közül Barrés és Anatole France néhány műve került csak a kezébe. De még tulkevessé barátkozott meg a nyelvvel, semhogy teljesen tudta volna élvezni az egyiknek egyetemes dilettantizmusát és tudós ironiáját s a másíknak egyenetlen, de néha felsőbbes művészetét. Egy ideig kíváncsi szemléletben időzött azoknál a vázában tenyészett kis narancsfáknál, melyek Anatole France melegházában nőttek és azoknál a véznácska és tökéletes virágoknál, melyek Barrés lelki temetőjéből sarjadtak ki. S ugyancsak megállapodott néhány pillanatra Maeterlinck kissé fenséges, kissé gyermekes lángelméje előtt; nagyvilági, egyhangu miszticizmus áradt ki belőle, mely elzsbasztott, mint egy réveteg fájdalom. Egyet rázott magán, beleesett Zolának sűrű erőzuhatagába, pocsolyás romanticizmusába, amelyet ismert már s mihelyt kieviczkelte belőle, máris a fulladásig merült el egy valóságos irodalmi árvíz hullámaiba.

Ezekből az elöntött síkságokból odeur di femina áradt szerteszt. Ennek a kornak az irodalma nőstény férfiaktól és asszonyoktól hemzsegett. Helyes, hogy a nők írnak, ha megvan bennük az őszinteség ahhoz, hogy azt fessék le, amit soha egy férfi se tudott egészen meglátni: a női lélek belsejét. De vajmi kevesen merték ezt megtenni; a legtöbben csak azért irtak, hogy csábítsák a férfiakat, épp olyan hazugok voltak könyveikben, mint szalonjaikban, nyeglén szépitették magukat s flörtöltek az olvasóval. Mióta felhagytak a vakbuzgósággal s nem voltak gyóntatóik, akiknek elmondhatták piszkos kis ledérkedéseiket, a közönségnek mondogatták el. Záporként hullottak a majd mindig sikamlós, mindig modoros regények, melyeknek stilusa olyan volt, mintha selypitene, mintha virágtól és jó parfümtől, tulsok finom parfümtől lenne illatos - meg sok-sok középestől is - az örökös száraz, meleg és cukros szag mindenütt érezhető volt ebben az irodalomban. Christophe úgy vélekedett, mint Goethe: «Ám irjanak a nők annyi költeményt s annyi írásművet, amennyit akarnak, csak a férfiak ne irjanak úgy, mint asszonyok. Ez az, ami nem tetszett nekem». Nem nézhette utálat nélkül ezt a kényeskedő nyafogást, ezt a gyanus kacérkodást, ezt az érzélgős nyavalygást, mely különös kedvteléssel az érdeklődésre legkevésbé méltó lények körül szorgoskodott, ezt az ideológiákkal, szenvelgéssel és érzékiséggel föleresztett stílust, a tulfinomultságnak és brutalitásnak ezt a keverékét, ezeket a lélekbuvár targoncásokat.

De Christophe belátta, hogy nem ítéltetett helyesen. A szóvászár zsvajja elbódította. Lehetetlen volt kihallani a színes fuvola-áriákat, melyek elvesztek benne. Mert még e szórákosító művek közt is voltak szép számmal olyanok, amelyekben mosolyogva fel-felderengett Attika verőfényes ege, s dombjainak összhangzatos vonala - annyi tehetség és kellem, annyi életösztön, a stilus bája, olyan világnézet, mely hasonlatos Perugino és a fiatal Raphael élvsóvár szépeihez, álmatagon epedő ifjaihoz, kik félig lehunyt szemekkel mosolyognak szerelmes álmuk elébe. Christophe mindebből semmit se látott. Semmi se tudta rávezetni a közszellem áramlatainak felismerésére. Maguk a franciák is csak nagy ügyel-bajjal tudtak volna itt el-

igazodni. S az egyetlen, aminek megállapítása sikerült neki, az volt, hogy már-már valóságos nemzeti csapásnak lehet tekinteni az irodalomnak ezt az áradatát. Ugy tetszett, hogy mindenki ír: férfiak, nők, gyermekek, katonatisztek, színészek, világfiak, fegyencek. Járvány volt ez.

Christophe egyelőre lemondott erről. Érezte, hogy olyan vezető, mint Sylvain Kohn, csak arra lehetett jó, hogy teljesen eltévedjen. Az a tapasztalat, amit Németországban egy irodalmi cenaculumtól szerzett, joggal keltett benne bizalmatlanságot ama környezet ellen, ahol ezidőben forgott: kétkedéssel vette kezébe a könyveket és az időszaki szemléket: sohasem lehet tudni, vajjon egyszerűen csak munkanélküliek alig száz főre rugó csoportjának véleményét képviselik-e, vagy bizonyos esetekben nem egymaga a szerző egész közönsége-e önönmagának. A színház pontosabb fogalmat adott a társadalomról. A színház Párisban, a mindennapi életben, a szertelenséggel határos helyet foglal el. Óriási konyha volt ez, egy fantasztikus étkező terem, mely még ezideig nem tudta ennek a kétmillió embernek étvágyát kielégíteni. Volt vagy harminc nagy színház, nem is szólva a külvárosi színházakról, dalcsarnokokról és különféle mulatóhelyekről - vagy száz terem, ahol minden este játszottak és minden este majdnem valamennyi telve volt. Egy egész hadsereg színészekből és alkalmazottakból. Ez az örvény rengeteg összegeket nyelt el. Az államtól segélyezett négy színház maga közel háromezer személyt foglalkoztatott s évente tíz milliót költött el. Egész Párist elárasztotta a komédiások dicsősége. Minden lépten-nyomon arcképeknek, rajzoknak, torzképeknek megszámlálhatatlan sokasága népszerűsítette fintoraikat, divatjaikat, a grammofonok nyafogásait, az ujságok ítéleteiket a művészetéről és a politikáról. Megvolt a saját külön sajtójuk. Kiadták hősi és családi emlékirataikat. A többi párisiak, e nagy, őgyelgő gyermekek közt, kik avval töltötték az idejüket, hogy egymást majmolták, ezek a tökéletes majmok tartották a kormánypálcát és a drámairók voltak első miniszterei. Christophe megkérte Sylvain Kohnt, hogy vezesse be őt a reflexek és árnyak királyságába.

*

De Sylvain Kohn ebben az országban sem volt biztosabb vezető, mint a könyvében és az első benyomás, melyet Christophe a párisi színházakról nyert, s melyet neki köszönhetett, nem volt kevésbé visszataszító, mint az, amit első olvasmányai keltettek benne. Ugy tetszett, mintha mindenütt az elméleti prostitúciónak ugyanaz a szelleme uralkodnék.

Két iskola volt a gyönyörkufárok közt. Az egyik a régi jó módszer, a nemzeti módszer szerint mérte az erősen fűszeres, vaskos élvezetet, nyíltan, teketória nélkül, ami egyet jelentett a tulságban, a jól megrakott bendőkben, a testi fogyatkozásokban való gyönyörködéssel, mely jobbat mit se kívánt, mint az ingre-gatyára vetkezést, a testőrségnél divó kaszárnyai élceket, rothadástól megporhanyult hushoz hasonló éjjeli mulatók különszobáiba való, borsos történeteket, azt a bizonyos férfias nyíltságot - már amint ők nevezik - mely azt hirdeti, hogy kiegyeztetni a szabadságot az erkölccsel, mivel négy felvonásnyi malackodás után helyreállítja a rend uralmát s a törvénykönyv diadalát olyformán, hogy valami véletlen műveképpen a kusza bonyodalom a törvényes hitvest a férje ágyába dobja, akit éppen meg akart csalni - (csak a törvényen ne essék csorba, akkor az erény is meg van mentve) - az a könnyelmű tisztesség, mely védelmezi a házasságot, miközben a kicsapongás mezébe öltözteti - szóval: a gall modor.

A másik, a modern-stilus iskolája. Ez még sokkal kifinomodottabb volt, s egyben émelyítőbb is. Az elpárisiasodott zsidók (és az elzsidósodott keresztények), kik csak úgy hemzsegték a színházaknál, becsempészték ide a szokásos érzelmi zagyalékot, mely az elfajult kozmopolitizmus jellemző vonása. Ezek a gyermekek, kik szégyelték az apjukat, nagy buzgón igyekeztek megtagadni fajtájuk öntudatát; s ez a kellesténél jobban sikerült nekik. Miután lekopaszították százados lelküket, éppen csak annyi egyéniség maradt rajtuk, hogy más népek szellemi és erkölcsi értékeit összevegyítették; vegyes salátát olla podridá-t csináltak belőle: ők ezt így szokták élvezni. Azok, kik Párisban ezidőtájt a színpad mesterei voltak, kiváló módon értettek

ahhoz, hogyan kell a nemzetet és az érzelmet egybedagasztani, a bűnnek erényszagot adni, az erénynek bünszagot, a kor - nem a család - és az érzelmbeli viszonyok rendjét fölforgatni. Művészetüknek ilyenformán sui generis szaga volt, jó is, meg rossz is egyszerre, vagyis nagyon rossz: és ezt amoralizmusnak nevezték.

Akkoriban legkedveltebb hőseik egyike a szerelmes aggastyán volt. Szinpadjuk ezekből gazdag arcképcsarnokot tudott bemutatni. Ennek a típusnak ábrázolásában alkalmat találtak arra, hogy ezer finomságot teregessenek ki. A hatvanéves hősnek egyszer a leánya volt a bizalmasa; elbeszélgetett vele a szeretőjéről; viszont a leány az ő szeretőiről mesélt neki; testvériesen ellátták egymást tanácsokkal; a jó apa segítette a leányát házasságtöréseiben; a jó leány közbenjárt a hűtlen szeretőnél, könyörgött neki, hogy térjen vissza, hazaterelte a jászolba. Másszor meg az érdeemes aggastyán maga állt be szeretője bizalmasának: elcsevegett vele volt kedveseiről s valami jobbnak a hijján megelégedett avval, hogy előadta neki paráználkodásait, sőt végezetül még élvezetet is talált benne. Voltak olyan színművek is, melyekben hősszerelmesek - kik kifogástalan gentlemen-ek voltak - intendánsul szerződtek régi szereptőkhöz, vigyáztak az üzletükre és párosodásaikra. A nagyvilági hölgyek loptak. A férfiak a kerítést üzték, a nők a lesbosi szerelmet. És mindez a legjobb társaságban: a gazdagoknál, akiken kívül más társaság nem számított. Mert ez módot nyújtott arra, hogy a klienseknek, a fényűzés csábitásainak takarója alatt, megromlott portékát adjanak.

Igy, kendőzetlen, egyszeribe széjjel kapkodták a fiatal asszonyok s az öreg urak gyönyörrel élvezték. Hullák és hárempasztillák szaga büzlött ki innen.

Stiljük nem kevésbé volt zagyva, mint érzelmeik. Valami vegyes utcai nyelvet állítottak össze maguknak, valamennyi társadalmi osztály és ország kifejezéseiből, tudakos, Chat Noir-i, klasszikus, lírai, negédeskedő szurtos-maszatos stílust, melynek nem volt se füle, se farka, mely külföldi izü szenvelgések, durvaságok, szellemeskedések keveréke volt. Rendelkezett a gunynak s a könnyebb fajtájú mókázó humornak adományával; természetes szellemesség nem sok volt bennük, de amilyen ügyesek voltak már, párisi kapta szerint, ezt is elég leleményesen gyártották. Ha a drágakő tükrözése nem is volt kifogástalan s ha a foglalat majd mindig barokkos és tultömött volt is, azért elég szépen csillogott: s ennél több nem kellett. Különbek értelmesek voltak, jó megfigyelők, de rövidlátók, mert irodai életet élén századok óta, a szemük elmásult; az érzelmeiket nagyítóval vizsgálván, mely az apró dolgokat nagyméretűeknek mutatja, nem látták a nagy dolgokat; határozottan kedvelték a sallangot, képtelenek voltak mást festeni, mint azt, ami a felkapaszkodott snob előtt az elegáns társadalom eszményképeinek tetszik: fáradt kéjvadászok és kalandorok kisdud csapatát, mely valami lopott pénz, vagy erénye vesztett nőstények élvezhetéseért marakodik.

Néha-néha, nagy hirtelen, fölébredt, előszüremlett lényük messzeségeiből ezeknek a zsidó íróknak igazi természete, amire alkalmat adtak - a jó Ég tudja minő titokzatos - egy szó lökése folytán keletkezett visszhangok. Ilyenkor aztán századoknak és fajoknak különös vegyülete támadt, a sivatag fuvallata, amely a tengereken tulról elhozta ezekbe a párisi hálósobákba török bazárok penészes szagát, a homok rikitó csillogása, keleti káprázatok, mámoros érzékiség, hatalmas kifakadások, veszett neuraszthénia, mely két ujjnyira volt a görcsös vonaglástól, a rombolás örvöngő rohama, Samson, aki századok óta ült az árnyékban, hirtelen fölkel, mint egy oroszán s dühében rázza a Templomot, melynek kövei reá s az ellenséges fajzatra omlanak.

Christophe befogta az orrát s így szólt Sylvain Kohnhoz.

- Van ebben erő, de büzlik. Elég volt ebből. Menjünk s lássunk más egyebet.

- Mit? - kérdezte Sylvain Kohn.

- Franciaországot.

- Hisz itt van! - mondta Kohn.
- Az nem lehet! - szólt erre Christophe, - Franciaország nem ilyen.
- Franciaország ilyen s ilyen Németország is.
- Nem hiszek én ebből semmit se. Az a nép, mely ilyen volna, nem maradhatna fenn husz évig sem: itt már érezni a rothadást... Van itt még más valami is.
- Jobb nincsen semmire.
- Van itt még más valami is! - makacskodott Christophe.
- Oh! Vannak, persze, szép lelkeink is! - mondta Sylvain Kohn - és színházaink szép lelkek számára. Ez kell Önnek! Ilyennel is szolgálhatunk.

S elvezette Christophe-ot a Theatra Francaisba.

*

Ezen az estén egy prózában irt modern társadalmi színművet adtak, mely jogi kérdést tárgyalt.

Christophe már az első szavaknál nem tudta, hogy a darab milyen világban játszódik. A színészek hangja szerfölött szélesen ömlő, tétova, lassu volt és kinosan mértékre szabott; minden szótagot olyanformán hangoztattak, mintha leckét adnának a szóbeli előadásból; mintha állandóan alexandrinusokat ütemeznének, tragikus csuklásokkal. A gesztusok ünneplésesek, majdnem hieratikusak voltak. A hősnő, pongyolájában, mint valami szépen redőzött görög peplunban, fölemelt karral, lehanyatló fejjel, örökkön-örökké Antigonét alakította, ajkán az örökkévaló áldozat mosolyával, miközben szép contraltójának legmélyebb hangjait árnyalta. A nemes családfő olyan léptekkel járt-kelt, mint egy vivómester, automatikus mozdulatokkal, gyászmeneti méltósággal: igazi frakkos romanticizmus. A fiatal hősszerelmes hidegen összeszorította a torkát és a mellét, hogy könnyeket sajtoljon ki. A darab stílusa olyan volt, mint egy tárcarovatba szánt tragédiáé: tele elvont szavakkal, hivatalos izü diszitő jelzőkkel, akadémikus körülírásokkal. Nem volt benne egyetlen előre nem látott mozdulat, vagy sikoltás. A kezdetétől a végéig óraműszerkezet, kitűzött probléma, drámai séma, szindarab-csontváz, s rajta semmi hus, csupa könyv-szólam. A viták mélyén félénk eszmék, melyek merészeknek akarnak látszani: polgári lélek, mely ünnepléses komolyságot mimelt.

A hősnő elvált méltatlan férjétől, akitől gyermeke van s újból házasságra lépett egy tisztességes emberrel, akit szeretett. Már most azt kellett bizonyítani, hogy még ebben az esetben is, a válást úgy a természet, mint az előítélet kárhoztatja. Mi sem könnyebb, mint ezt kihozni: a szerző úgy rendezte el a dolgot, hogy az első férj, egyszer, meglepetésszerűen megejtse az asszonyt. És aztán az egészen egyszerű természet helyett, amely önvádat, szégyenkezést akart volna, de egyben annál nagyobb vágyat, hogy a második férjet, a tisztességeset szeresse, a heroikus lelkiismereti válság esetét adta, természetfölötti mértékben. Hisz oly kevésbe kerül, természetfölötti mértékben erényesnek lenni. A francia íróknak, úgy látszik, nincs valami benső ismeretségük az erénnyel: mikor róla beszélnek, mindig tulfeszítik a hangot; lehetetlen benne hinni. Ugy tetszik, mintha mindig Corneille hőseivel, tragédia-királyokkal volna dolgunk. Ugyan, hát nem királyok ezek a milliomos hősök, ezek a hősnők, akik semmi érdeklődést se tudnak kelteni, ha nincs legalább egy palotájuk Párisban s két-három kastélyuk a vidéken? A gazdagságot az efajta írók szépség, majdnem erényszámba veszik.

A közönség még meglepőbb volt, mint a darab. Semmi valószínűtlenségen fönn nem akadt. A kellő helyen nevetett, mikor a színész kiejtette azt a mondatot, amelyen nevetni kellett, amit persze jó előre bejelentett, hogy legyen elegendő idő a nevetésre előkészülni. Könnyekig

meghatva az orrát törölte és köhögött, mikor a tragikus próbababuk csuklottak, ordítottak, vagy elájultak, a megszentelt szertartások szerint.

- És még azt mondják, hogy a franciák könnyelműek! - kiáltott fel Christophe, mikor kijöttek az előadásról.

- Mindennek megjön az ideje - mondta Sylvain Kohn csufondárosan. - Erényt akart látni? Most már tudja, hogy az is van Franciaországban.

- De hiszen ez nem erény! - fakadt ki Christophe - ez ékesszólás.

- Nálunk - mondta Sylvain Kohn - az erény a színpadon mindig ékesen szóló.

- Törvényszéki erény - mondta Christophe - a pálmát az viszi el, aki a legjobb fecsegő. Utálom az ügyvédek. Hát nincsenek Önöknek költőik Franciaországban?

Sylvain Kohn elvezette őt költői színházakba.

*

Voltak költők Franciaországban. Sőt voltak nagy költők. De a színház nem az övék volt. Hanem a rimcsilingelőké. A színház a költészetnek az, ami az opera a zenének. Ahogy Berlioz mondta: sicut amori lupanar.

Christophe megismerkedett itt hercegnőkkel, akik csupa erényességből lettek kurtizánokká, akik büszkélkedtek avval, hogy parázna életre adták magukat, s akiket a Kálvárián roskadozó Krisztussal hasonlítottak össze, barátokkal, akik megcsalták a barátaikat irántuk való önfeláldozásból; fölmagasztalva látott itt hitveseket, kik egy harmadikkal szűrték össze a levet; fölzarvazott hősi lelkeket (ez a típus, éppen úgy, mint a szent életü kéjleány, európai árucikk lett; Marke király példája elcsavarta a fejüket; akárcsak szent Hubert szarvasát, ezeknek fejét is sugárkoszoru övezte). Christophe ezeken kívül látott még gáláns leányokat, akik a szenvedély és a kötelesség közt vivódtak; a szenvedély arra ösztökélte őket, hogy kövessék új szeretőjüket; a kötelesség pedig arra, hogy maradjanak a régi, az öreg szerető mellett, aki pénzt adott nekik s akit - egyébként - megcsaltak. A vége az volt, hogy «hősiesen» a kötelességet választották. Christophe úgy találta, hogy ez a kötelesség nem sokban különbözött a szennyes érdektől; de a közönség meg volt elégedve. Ez a szó «kötelesség» kielégítette; magára a dologra nem vetett súlyt: a lobogó fedezte a portékát.

A művészetnek a teteje volt - s ez tetszett a legjobban - mikor a legképtelenebb módon össze lehetett egyeztetni a nemi erkölcstelenséget a corneillei heroizmussal. Ilyen alkalmakkor mindene kielégült ennek a párisi közönségnek: szelleme, érzékei és retorikája. Különben abban igazságot kellett neki szolgáltatni, hogy inkább fecsegő volt, mint kicsapongó. Az ékesszólásban gyönyörűségét lelta. Egy szép beszédért szívesen elszenvetne volna még a megostoroztatást is. Erény, vagy bűn, elképesztő hősiesség, vagy tivornyázó aljasság, nem volt olyan labdac, amit zengzetes rimekkel és áradozó szavakkal bearanyozva le ne lehetett volna velük nyeletni. Minden anyag volt; a szerelem, a szenvedés, a halál: kuplák, ellentétek, érvelések anyaga. Minden frázis volt. Minden játék volt. Mikor Viktor Hugo mennydörgését hallotta, gyorsan hangfogót tett rá (ahogy apostola: Mendés mondta), hogy még egy kis gyermeket se ijesszen meg. (Az apostol szentül hitte, hogy evvel bókot mondott.) Művésztükben sohasem lehetett természeti erőket érezni. Mindent nagyvilágivá öltöztettek át. Ugy, mint a zenében - még nagyobb mértékben; mint a zenében, mely Franciaországban fiatalabb s viszonylag naivabb művészet volt - borzadtak attól, amire azt lehetett mondani: «Ezt hallottuk már.» Tehetségesebbek hidegen arra törekedtek, hogy ellentéteket mutassanak be. Az eljárás gyerekesen egyszerű volt: kiválasztott egy szép legendát, vagy egy gyermekmesét s homlokegyenest az ellentétét hozták ki belőle annak, ami éppen benne foglaltatott. Így például

szinre hozták a Kékszakállu Herceget, aki verést kap a feleségeitől, vagy Polyphemost, aki csupa jósból szurja ki saját szemeit, hogy feláldozza magát Acis és Galathea boldogságának. Mindebben semmi se volt komoly, csak a forma. Christophe, jóllehet ebben rossz bíró volt, még azt is kétségbe vonta, hogy mesterei a formának, inkább a divat és az utánzás törpe virtuozainak tartotta őket, mint nagy íróknak, kik a maguk sajátos stíljének megteremtői, kik szélesen festenek.

Művészesdit játszottak. Költősdit játszottak. A költői hazugság sehohsem terpeszkedett arcátlanabban, mint a hősi drámában. A hősről burlleszk fogalmat alkottak maguknak:

A fő mi légyen: lélek, mely éber s nagyszerű,
Szem, éles, mint a sasszem, a homlokon derű,
Komoly, hatalmas elme, sugárzó, megható
Szív, mely epedve reszket s szempár, mely álmodó.

Ilyen verseket komolyan vettek. E nagy szavak, e csillagok, e bádogkardok és papirsisakok színpadi parádéjának cícomája alól mindig kiütközött Sardounak a nagy vaudeville-írónak gyógyithatatlan semmitmondása, aki Paprika Jancsit játszott a történelemmel. Ugyan minek felelhetett meg a valóságban egy Cyrano hősiessége? Ezek az emberek döngették az eget és a földet, kiemelték sirjaikból a császárt és légióit, a Liga bandáit, a Renaissance condottiere-it, mindazokat az emberi ciklonokat, melyek pusztulásba sodorták a világegyetemet s mindezt csak azért, hogy bemutassanak valami dróton ráncigált bábút, aki érzéketlen marad az öldöklések közepette, aki lovagok és fogoly háremhölgyek egész seregétől van körülveve, regényes, butuska szerelemben sóvárog egy hölgy után, akit tiz-tizenöt éve látott valahol - vagy hogy úgy állítsák be IV. Henrik királyt, mint aki képes volna megöletni magát, mert a kedvese nem szereti.

Ezek a jó urak így adták szobában a királyokat, a hősoket. Méltó ivadékaik voltak a Nagy Cyrus korabeli híres félkegyelműeknek, Scudérynek, La Calprenède-nek, az eszmény e gascozne-i bajnokainak; kiirthatatlan fajzat, dálnokai a talmi heroizmusnak, a lehetetlen heroizmusnak, mely az igazinak az ellensége. Christophe csodálkozva tapasztalta, hogy a franciáknak, akikről azt mondják, hogy finom izlésűek, nincs érzékük a nevetséges iránt.

Még szerencse volt, ha a divat nem a vallást kapta föl. Mert ilyenkor nagybőjt idején, a Gaité-színházban komédiások felolvasták Possuet templomi beszédeit orgona kíséret mellett. Izraelita szerzők izraelita színésznőknek tragédiákat irtak Szent Terézről. A Bodiniére-ben a Kalváriát játszották, az Ambigu-ben a Gyermeke-Jézust, a Porte Saint-Martin-ban a Passiót, az Odéon-ban Jézust, az Állatkertben zenekari suite-keket Krisztusról. Valamelyik ragyogóan elmés causeur, a kéjes szerelem költője, a Chatelet-ben szabad előadást tartott a Megváltásról. Természetesen ezek a nagyvilági urak és hölgyek az egész Evangéliumból Pilatust és Magdolnát jegyezték meg legjobban: - «Mi az Igazság?» és a szent balga szüzet. S az ő boulevard-Krisztusaik rettenetes fecsegők voltak, kik be voltak avatva az előkelő társadalom kazuisztikájának legfrissebb rejtelmibe.

- Ez már igazán mind között a legrosszabb - mondta Christophe. - Ez a testet öltött hazugság. Megfulladok. Távozzunk innen.

*

Mindazonáltal volt egy nagy klasszikus művészet, mely fennmaradt e modern ipartelepek közt olyképpen, mint a mai Róma hivalkodó építményei közt a nemes antik templomok romjai. De - Molière kivételével - Christophe még nem jutott el odáig, hogy ezt értékelni tudja. Nem hatolt még eléggé a nyelv szellemének legbelsejébe, a faj géniuszába. Sehohse érezte magát oly kevésbé otthonosnak, mint a XVII. századi francia tragédiákban - a francia

művészetnek egyik olyan tartományában, mely idegeneknek a legkevésbé közelíthető meg, azért, mert Franciaországnak éppen a szívében van. Ugy találta, hogy gyötrelmesen unalmas, hideg, száraz, kényeskedéseivel és szörszálhasogatásaival valósággal émelyítő. Cselekvénye vagy inségesen sovány, vagy erőltetett, személyei elvontak, mint a retorikus érvek, vagy hígvelejűek, mint a nagyvilági hölgyek beszélgetései. Az antik tárgyakkal és hősöknek valóságos torzképe. Észnek, okoknak, stilvirágoknak, lélekbuvárlatoknak, divatjamult archeologizálásoknak kirakata. Beszéd, beszéd, beszéd: az örökös francia fecsegés. Hogy ez szép-e, vagy nem, annak eldöntését Christophe gunyosan elhárította magától; ebben az egészben semmi, de semmi nem érdekelt, bármiféle tételek, bizonyításáért, vagy cáfolatáért álltak is ki a porondra Cinna szónokai, teljességgel közömbös volt neki, hogy végezetül melyik marad győztes e beszélőgépek közt.

Egyébként megállapította, hogy a francia közönség nincs vele egy véleményen s hogy megtapsolta azokat a darabokat, melyek untatták. Ez éppenséggel nem járult hozzá ahhoz, hogy eloszlassa a félreértést: ezt a színházat a közönségen át vizsgálta s a modern franciákban felismerte a klasszikusoknak egyes másait, de elváltozottan. Olyanformán van ez, mint ahogy a tisztán látó szem ráismer egy kacér vénasszony letarolt arcán leánya finom és tiszta arcvonásaira (persze az ilyen látvány nem éppen alkalmas arra, hogy szerelmi illúziót ébresszen).

Valamint ugyanazon család tagjai, akik állandóan látják egymást, úgy a franciák sem vették észre, hogy hasonlítanak egymáshoz. De Christophe-ot meglepte ez, s ő még tulozta is; a hasonlatosságon kívül semmit se vett észre. Az a művészet, mely körülvette, úgy tetszett neki, mintha nagy ősök vénecske torzképeit mutogatná, viszont maguk a nagy ősök is úgy tunkak föl előtte, mint a torzképek. Már Corneille-t se tudta kiemelni a költői szónokoknak tőle származó ivadékaik közül, kik mindenhova vesztettül illesztették be a fenséges és képtelen lelki válságokat.

És Racine egybeolvadt az őt követő apró párisi lélekbuvárok nemzedékével, akik nagy-képüsködve a saját szívük fölé hajoltak.

Ezek az emberek nem tudtak megválni klasszikusaiktól; folytatták véget érni nem akaró vitatkozásaikat Tartuffe-ről és Phaedra-ról. Ebbe soha bele nem fáradtak. Állandó gyönyörűség forrását lelték ugyanazokban az ötletekben és mint az aggastyánok, még mindig ugyanazokon az élceken nevettek, melyeken mint gyermekek oly jól el tudtak mulatni. S ez így lesz mindaddig, amíg csak a faj ki nem hal. A világ egyetlen országa sem őrizte meg ily meggyökerezetten dédapáinak kultuszát. A mindenség más részei nem érdekelték őket. A legintelligensebb elmék közt hány akadt olyan, aki nem olvasott semmit s nem akart semmit se olvasni azonkívül, amit Franciaországban a Nagy Király idejében irtak. Színházaik nem játszották sem Goethét, sem Schillert, sem Kleistot, sem Grillparzert, sem Hebbelt, egyet sem a többi nemzet nagyságai közül, az antik Görögország kivételével, amelynek azt mondták, ők az örökösei (akárcsak a többi európai népek). Nagy ritkán szükségét érezték annak, hogy Shakespeare-t besorozzák kíséretül. Ez volt a próbakő. A tolmácsolásnak két módja volt náluk: egyesek Lear királyt nyárspolgári realizmussal játszották, úgy, mint Augier színműveit; mások operát csináltak Hamlet-ből, vitézi stílusban és hanglejtésekkel à la Victor Hugo. Nem jöttek rá arra a gondolatra, hogy a valóság költői lehet s a költészet magától ömlő nyelv az élettől tulcsorduló szíveknek. Shakespeare hamisnak tetszett. Hamarosan újra előrántották Rostand-t.

Pedig husz év óta egyre kísérletet tettek arra, hogy megújítsák a drámairodalmat; a párisi irodalom szűk köre kiszélesedett; a vakmerőség látszatával hozzányult mindenhez. Sőt kétszer-háromszor, a kívül duló viaskodás, a nyilvános élet egy erőteljes lökással széjjel-repezttette a konvenciók függönyét. Ők aztán hamarosan bevarrták a repedéseket. Ezek a kényes apuskák féltek attól, hogy olyanoknak lássák a dolgokat, amilyenek. Társadalmi

szellem, klasszikus hagyomány, a szellem és forma rutinja, a mélyreható komolyság hiánya tartotta őket vissza attól, hogy a vakmerőségben megtegyék az utolsó lépéseket is. A legizgatóbb problémákból szellemes játékokat csináltak s mindig és mindenben a nőkérdést, a kicsi nők kérdését tölték az előtérbe. Óh, mily szomorúan festettek színpadjaikon a nagy emberek árnyalakjai: Ibsen hősi Anarchiá-ja, Tolstoj Evangéliuma, Nietzsche Übermensch-e!...

A párisi írók ugyancsak erőlködtek, hogy azt a látszatot keltsék, hogy új dolgokat gondolnak ki. Alapjában valamennyi konzervatív volt. Nem volt Európában irodalom, melyben egyetemesebben és öntudatlanabban uralkodott volna a múlt, az örökkévaló tegnap: a nagy Szemlékben, a nagy napilapokban, az államilag segélyezett színházakban, az Akadémiákban. Páris az irodalomban ugyanaz volt, mint London a politikában: az európai szellem mérsékelő fékje. A francia Akadémia egy főrendiház volt. A Régi Rend intézményei közül egynéhány kitarzott amellett, hogy hajdani szellemüket rákényszerítsék az új társadalomra. A forradalmi elemeket azonnal visszataszították, vagy hamarosan beolvasztották. Csak azt kívánták, hogy ők képviseljék a forradalmi elemeket. Hiába mimelt a kormány a politikában socialista allűröket. - A művészetben uszály gyanánt hagyta magát huzni az Akadémiai iskoláktól. Harcra keltek ugyan az Akadémiák ellen, de az üléseket az egyes coenaculumok osztogatták s nagyon rosszul verekedtek. Mert mihelyt egy coenaculum megtehetette, azonnal átsurrant egy Akadémiába s még akadémikusabb lett, mint a többiek. Különben az író, akár az előcsapatoknál volt, akár a szekereseknél, a saját csoportjának és csoportja eszméinek foglya maradt. Egyesek az akadémikus, mások a forradalmi Credojukba gubózták be magukat s a végeredmény mindig az volt, hogy valamennyiük szemére ugyanazok a szemellenzők voltak csatolva.

*

Hogy felébressze Christophe-ot, akit az akadémikus művészet elaltatott, Sylvain Kohn azt ajánlotta még neki, hogy elvezeti különleges jellegű színházakba - melyek a finomultság legmagasabb lépcsőfokát képviselik. Gyilkosságokat, nőkön elkövetett erőszakot, megőrüléseket, kínzásokat, kiszagattott szemeket, kigázolt beleket lehetett itt látni, mindazt, ami föl tudta izgatni az idegeket s ki tudta elégíteni egy tulságosan civilizált elite-közönség elrejtett barbárságát. Ezeknek az előadásoknak nagy vonzóereje volt csinos asszonyokra és nagyvilági urakra, ugyanarra a közönségre, mely délutánokon bezárkózott a törvényszéki palota fullasztó levegőjü terméibe, hogy végigélvezze a botrányos bűnpereket, miközben fecsegett, nevetett és cukorkát szopogatott. De Christophe méltatlankodva utasította vissza. Minél tovább haladt ebben a művészetben, annál jobban érezte azt a szagot, mely már az első lépéseknél alattomosan megcsapta s azóta konokul fojtogatta: a halottszagot.

A halál mindenütt jelen volt, e fényezés és e zibongás alatt. Christophe most már meg tudta magának magyarázni azt az irtózást, amit azonnal kezdett érezni e művek egynémelyikével szemben. Nem erkölcstelenségük volt az, amin megütődött. Erkölcsösség, erkölcstelenség, erkölcsi közömbösség - ezek a szavak semmit se jelentenek. Christophe sohase csinált magának erkölcsi elméleteket; szeretett a múltban ilyen nagy költőket és ilyen nagy színészeket, akiket éppenséggel nem lehetett kis szenteknek nevezni; ha véletlenül megismerkedett valami nagy művészszel, nem kért tőle gyónási igazolványt; inkább azt kérdezte tőle, hogy egészséges-e.

Egészségesnek lenni, ebben minden benne van. Ha a költő beteg, az legyen az első dolga, hogy meggyógyuljon! - mondta Goethe. - Majd ha egészséges lesz, akkor írjon!

A párisi írók betegek voltak; vagy ha egyik-másik közülök egészséges volt is; szégyelte; titkolta, igyekezett valami jóféle betegséget szerezni. Betegségük nem művészetük ilyen-vagy amolyan vonásaiban nyilvánult; az élvívásban, a gondolatok rendkívüli szabadosságában, az általános kritizálásban, mellyel kétségbe vonták az elme valamennyi megállapításait. Ezek az elmék lehettek, s aszerint, amilyen eset adódott, voltak is egészségesek, vagy egészségtelenek; nem volt bennük a halálnak semmiféle csirája. Ha a halál jelenvaló volt, úgy nem

ezeiktől az erőktől származott, hanem attól, hogy mire és hogyan használták fel őket? - benn volt az emberekben. Hiszen Christophe maga is szerette az élvezetet. Ő is szerette a szabadságot. Ő fellázította maga ellen kis német városának közvéleményét avval, hogy nyíltan védelmezett olyan dolgokat, melyeket viszontlátott most felmagasztalva, ezektől a franciáktól s amelyektől most, hogy ezek a párisiak magasztalták, megundorodott. Pedig ugyanazok a dolgok voltak. De nem hangzottak ugyanugy ezeknél a párisiaknál, mint őbenne. Mikor Christophe türelmetlenségében lerázta a mult mestereinek igáját, mikor harcot indított a kép-mutató esztétika és erkölcs ellen, neki ez nem volt játék, mint ezeknek a kifinomult elméknek; ő komoly, irtózatosan komoly volt és ő lázadása céljaul az életet, a termékeny életet tüzte ki, mely az eljövendő századoktól terhes. Ezeknél az embereknél minden a meddő dédelgésre irányult. Meddő, meddő. Ez a szó volt a rejtvény kulcsa. A gondolatnak és az érzékeknek terméketlen kicsapongása. Egy ragyogó szellemmel és ügyességgel tele művészet, szép forma, feltétlenül, a szépség hagyománya, mely fentartotta magát elpusztíthatatlanul, az idegen ráakódások ellenére; drámairodalom, mely igazi drámákat termelt, stílus, mely igazi stílus volt, szerzők, akik értették a mesterségüket, írók, akik tudtak írni, csontváza egy elég szép művészetnek, egy gondolatnak, melyek egykor hatalmasok voltak. De csontváz. Szavak, melyek csilingelnek, frázisok, melyek zengenek, az üres légbé ütődő eszméknek cintányér csattogása, a szellem játszadozásai, érzékiségtől megszállott agyvelők és okoskodó érzékek. S mire való volt mindez? Semmire, csak arra, hogy önző élvezetet nyújtson. Ez egyenesen a halálba vitt. Hasonló jelenség volt ez, mint Franciaország ijesztő elnéptelenedése, melyet Európa figyelt - leszámított - szép csendesen. Mennyi elmésség és értelem, mily kifinomult elmék és elpocsékolták magukat, mint valami szégyenletesebb önfertőzéssel! És sejtelmük se volt erről, nem is akarták sejteni. Nevettek. Még ez volt az egyetlen, ami megnyugtatta Christophe-ot; nincs még minden elveszve. Sokkalta kevésbé szerette őket, mikor komolyan akarták venni magukat és semmi sem gyötörte annyira, mintha azt látta, hogy olyan írók, akik a művészetben csak az élvezet eszközét keresték, egy önzetlen vallás papjainak adták ki magukat. Mi művészek vagyunk! - mondogatta is nyájasan Sylvain Kohn. - Amit mi művelünk, az «l'art pour l'art». A művészet mindig tiszta; nincs benne semmi, csak szüszies. Mi át- meg átkutatjuk a művészetet, miként turisták, akiket minden szórakoztat. Mi ritka érzésekre kíváncsi emberek, a szépség szerelmesei vagyunk.

- Önök kép-mutatók - vágott vissza végül nyersen Christophe. - Bocsássa meg nekem, hogy ezt kereken kimondom. Eddig azt hittem, hogy csak az én népem az. Mi Németországban abban vagyunk kép-mutatók, hogy mindig idealizmusról beszélünk, miközben mindig az érdekünket hajszoljuk, sőt azt hisszük, hogy ideálisak vagyunk, miközben kizárólag az önzésünkre gondolunk. De Önök még rosszabbak: Önök a Művészet és a Szépség nevével (persze nagy betűvel írva) takarják nemzeti bujálkodásukat - ha ugyan nem teszik az Igazság, a Tudomány, a Szellemi Kötelesség nevének védőpajzsa alá erkölcsi pilatizmusukat, mely mossa a kezeit fensőbbeséges kutatásainak esetleges következményeitől. L'art pour l'art! Nagyszerű hit! De csak az erősek hite. A művészet! Megragadni egy életet, mint a sas a zsákmányát, s fölemelni a levegőbe, fölszárnyalni vele a verőfény honába!... De ehhez karmok, széles szárnyak kellene és hatalmas szív. De önök csak verebek, akik, ha valami dög-hulladékot találnak, ott nyomban darabokra csipdesik és csipogva veszekednek rajta. L'art pour l'art! Óh, maga szerencsétlen! A művészet nem silány harapnivaló, amit odaszórnak hitvány utasok elé. Gyönyörűség, az bizonyos, még pedig valamennyi közt a legrészegetőbb. De olyan gyönyörűség, mely csak ádáz tusának a dija, borostyán, mely az erő győzelmét koronázza meg. A művészet a megszelidített élet. A művészet az élet császára. Aki Caesar akar lenni, annak legyen ahhoz való lelke is. Önök csak színházi királyok: szerep ez, amit eljátszanak, de még csak nem is hisznek benne. És mint azok a színészek, akik büszkélkednek testük idegtelenségeivel, Önök a magukéival irodalmat csinálnak. Szerelmesen ápolják népük betegségeit, félelmét az erőfeszítéstől, az élvezetnek, az érzéki ideológiának, az ábrándos

emberbarátságának szeretetét, szeretetét mindannak, ami kéjesen elzsibbasztja az akaratot, ami a cselekvés minden okáról való lemondásra ösztökéli. Önök egyenesen az ópiumházakba vezetik. És Önök jól tudják, de nem mondják meg, hogy mindennek vége: a halál. Nos, hát én megmondom. Ahol a halál van, ott nincs művészet. A művészet az, ami éltet. De még a legtisztességesebbek is az Önök írói közt oly gyávák, hogy ha már le is esett a kötelék a szemükről, úgy tesznek, mintha nem látnának, s nem sülyednek el, mikor ezt mondják:

- Igaz, én bevallom, hogy ez veszélyes; ebben mérég van; de csupa tehetség.

Mintha a bűnügyi tárgyaláson a bíró azt mondaná az apache-ról:

- Gazfickó, az igaz; de olyan tehetséges!...

*

Christophe szerette volna tudni, mire való a francia kritika. Annyi bizonyos, hogy kritikuskokban nem volt hiány; nyüzsögtek a művészetben. Az ember nem is tudott már odáig jutni, hogy lássa a műveket: valósággal eltűntek a kritika alatt.

Christophe általánosságban nem volt éppen gyengéd a kritika iránt, már az is nehezebbre esett, hogy elismerje a művészek e sokaságának hasznosságát, kik jóformán egy negyedik, vagy ötödik rendet képeztek a modern társadalomban; ebben egy kimerült korszak jelét látta, mely másokra bizza annak a gondját, hogy figyelje az életet, mely érez ugyan, de meghatalmazottak által. S még nyomósabb oka volt kissé szégyenletesnek találni azt, hogy már nem képes még csak a saját szemével sem látni az életnek ezeket a reflexeit, hogy még más közvetítők kelljenek neki, reflexek reflexei, szóval kritikusok. Ha legalább hüeknek lehetett volna mondani ezeket a reflexeket. De nem tükröztek semmit, csak a tömeg bizonytalanságát, mely körülötte körbe verődött. Éppen ilyenek azok a panoptikumbeli üvegtáblák, amelyekben festett mennyezet tükröződik és a kíváncsiak képmása, akik látni szeretnének benne.

Volt idő, mikor ezek a kritikusok Franciaországban óriási tekintélynek örvendtek. A közönség meghajolt ítéleteik előtt s nem állott távol attól, hogy mint intelligens művészeket a művészek fölé helyezte őket (mintha ez a két szó «intelligens» és «művész» sehogyse akarna egymáshoz illeni). Aztán tulnyomóan kezdtek szaporodni; tulsok volt az augur s ez rontja a mesterséget. Ha olyan sokan vannak, akiknek mindegyike, egytől egyig, azt hirdeti magáról, hogy ő az egyetlen igazság egyedüli letéteményese, akkor nem lehet többé hinni bennük s a vége az, hogy ők maguk se hisznek többé magukban. Beállt az elcsüggedés: máról holnapra, amint már ez szokás a franciáknál, az egyik végletből a másikba estek. Miután azt vallották, hogy mindent tudnak, most azt kezdték vallani, hogy semmit se tudnak. Valósággal eldicsekedtek, sőt páváskodtak vele. Renan alapította volt ezeknek az elpuhult nemzedékeknek, hogy nem elegáns bármit is állítani, anélkül, hogy mindjárt ne is tagadnók, vagy legalább is, hogy ne kételkednének benne. Azok közül való volt, kikről Szent Pál beszél, «akikben mindig igen, igen van, s aztán nem, nem.» Az egész francia elite elragadtatva lelkesült e kétéltű Credo-ért. A szellem lustasága s a jellem gyengesége egyaránt jól jártak e mellett. Immár nem mondták egy műről, hogy jó vagy rossz, igaz vagy hamis, okos vagy ostoba. Hanem ezt mondták:

- Megjárja... Semmi se lehetetlen... Mit tudom én... Én mosom kezeimet.

Ha valami piszkot játszottak, nem azt mondták:

- Ez piszok.

Hanem ezt:

- Uram, uram. Sgnarelle, talán lenne szives felhagyni az ilyen beszéddel. A mi filozófiánk azt parancsolja, hogy semmit se állítsunk bizonyossággal; ennél fogva ne tessék így beszélni: «Ez piszok», hanem így: «Nekem úgy tetszik... Nekem úgy tűnik fel, hogy ez piszok... De nem bizonyos, hogy az. Lehetséges, hogy remekmű. És ki tudja, vajjon nem remekmű-e?»

Attól igazán nem kellett tartaniok, hogy avval fogják vádolni őket, hogy zsarnoki módon leigázzák a művészeteket. Hajdan Schiller megleckéztette őket, emlékébe idézvén a korabeli sajtó-zsarnokocskáknak azt, amit ő így nevezett: a szolgák kötelessége.

«Mindenek előtt legyen tiszta a szoba, ahol a királynő meg fog jelenni. Fel, szaporán! Söpörjétek ki a szobákat. Hé, urak, ezért vagytok itt.»

«De mihelyt Ő megjelen, hordjátok el az irhátokat, cselédek. A cseléd ne pöffeszkedjen az urnő karosszékében!»

A mai kritikusokra igazságtalanság lett volna rápíritani. Ők már nem ültek bele az urnő karosszékébe. Azt akarták, hogy cselédek legyenek: hát azok voltak. De rossz cselédek; nem tisztogattak ki semmit: a szoba valóságos odu volt. Ahelyett, hogy rendet és tisztaságot csináltak volna, keresztbe fonták a karjaikat s a munkát ráhagyták a gazdára, a pillanat istenségére, az általános szavazati jogra.

Az is igaz, hogy egy idő óta a polgári lelkiismeretben a reakciónak bizonyos áramlata kezdett feltűnedezni. Néhány derék ember hadjáratot - egyelőre igen gyenge hadjáratot - indított a közélet megtisztítása érdekében; de Christophe abban a környezetben, melyben élt, mit se látott ebből. Különben se hallgatott rájuk senki, csufot üztek belőlük. Ha meg is történt nagy ritkán, hogy egy tisztességes ember szót emelt a tisztátalan művészet ellen, a színészek nagy büszkén azt vetették rá, hogy velük van az igazság, mivel a közönség meg van elégedve. Ez elég volt, hogy a gáncsoskodók száját betömje. A közönség megnyilatkozott; szava törvény volt, a művészet legfőbb törvénye. Senkinek eszébe nem jutott, hogy vissza lehet utasítani egy lezüllött közönségnek azok javára tett tanuvallomását, akik züllésbe vitték, valamint az sem, hogy a művész azért van a világon, hogy parancsoljon a közönségnek, nem pedig azért, hogy a közönség parancsoljon öneki. A szám vallásának hódolt - értsd a nézők számát, s a bevételek összegét, - ennek a szatócs-demokráciának művészi gondolkozása. A szerzőket követve a kritikusok is szépen, tanulékonyan kimondták a határozatot, hogy a művészi alkotás lényeges hivatása az, hogy tessék. Törvény a siker és ha a siker tartós, nincs más hátra, mint meghajolni előtte. Ebben az volt a mulatságos, hogy a közönség a maga részéről nagyban erőlködött, hogy kiolvassa a kritikus szemeiből, hogy mit kell a művekről gondolnia. S így, mind a ketten egymást nézték s egymás szemében nem láttak mást, mint saját határozatlanságukat.

Pedig a rettenthetetlen kritika soha szükségesebb nem lehetett. Egy anarchikus Köztársaságban a művészetben mindenható divatnak ritkán vannak olyan hátracsuszamlásai, mint a konzervatív államban, mindig előre, előre megy s ez magával hozza a hamis szellemi szabadságnak azt az örökös tulhajtását, amelynek jóformán senki se mer ellene szegülni. Ha a kritikusok erősek lennének, ha mernének erősek lenni, milyen hatalmuk volna! Egy izmos kritikus néhány év alatt a közizlés Napoleonjává lehetne s a bolondok házába seprüzhetné a művészet betegeit. De Napoleon nincs már többé. Először is az összes kritikusok bünfertőzte légkörben élnek: már nem is veszik ezt észre. Valamennyien ismerik egymást, kis társaságot képeznek, amelyhez mindannyian többé-kevésbé kötve vannak s egymás iránt kiméletet kell tanusítaniok: nincs köztük független. Aki független akarna lenni, annak le kellene mondania a társas életről, még a jó barátokról is. Kinek volna ehhez bátorsága, olyan legyengült korszakban, melyben a legjobbak is kételkednek: vajjon egy kritika helyessége fölért-e azokkal a kellemetlenségekkel, melyeket okozhat annak, aki mondja s annak, akire vonatkozik. Ugyan ki itélné el magát, kötelességből, arra, hogy életét pokollá tegye; ki merne szembeszállni a közvéleménnyel, birkózni az általános higvelejűséggel, mezitelenre vetköztetni a nap diadalmas hőseinek középszerűségét, védelmére kelni az ismeretlen, magára utalt művésznak, akit a fenevadaknak vetnek oda martalékul, kivívni a szellemi fejedelmek uralmát azokon a

szellemeken, kik arra születtek, hogy engedelmeskedjenek? Megtörtént Christophe-al, hogy egy bemutató előadás estéjén, a folyosón, kritikusok szájából ezt a párbeszédet hallotta:

- Szép kis darab, mi? Csufosan megbukott!

És másnap krónikáikban, remekműről, Shakespeare-ről, a géniusz szárnyáról beszéltek, mely átsuhant a nézők feje fölött.

- Nem is annyira a tehetség hiányzik az Önök művészetéből - mondta Christophe Sylvain Kohn-nak - mint a jellem. Inkább egy nagy kritikusra volna itt szükség, egy Lessing-re, egy...

- Egy Boileau-ra? - mondta Sylvain Kohn, csufondárosan.

- Igenis, lehet, hogy inkább egy Boileau-ra, mint tiz zseniális művészre.

- Ha volna egy Boileau-nk, nem hallgatnának rá.

- Ha nem hallgatnának rá, akkor nem volna Boileau! - vetette rá Christophe. - Biztosítom Önt, hogy azon a napon, mikor kedvem kerekednék elmondogatni Önöknek nyersen az igazságokat, bármilyen ügyetlen vagyok is, de megértenék s akarva, nem akarva, le kellene őket nyelniök.

- Szegény öregem! - mondta lemosolygó arccal Sylvain Kohn.

Ez volt az egész válasza.

Annyira látszott rajta, hogy biztos ebben az általános ernyedtségben, és meg van vele elégedve, hogy Christophe-nak miközben elnézte, hirtelen az a benyomása támadt, hogy ez az ember százszorta inkább idegen Franciaországban, mint jó maga és a szive összefacsarodott.

- De hiszen ez lehetetlen, - mondta újra, mikor egy este megundorodva jött ki valamelyik boulevard színházból. - Kell, hogy más is legyen itt.

- Mit akar még? - kérdezte Kohn.

Christophe konokul hajtogatta:

- Franciaországot.

- Franciaország, az mi vagyunk! - mondta Sylvain Kohn, miközben fölkacagott.

Christophe egy pillanatig mereven nézett rá, aztán a fejét csóválta s újra kezdte a refraint:

- Kell, hogy más is legyen itt.

- No hát, öregem, keresse! - mondta Sylvain Kohn s még jobban kacagott.

Christophe ugyan kereshette. Jól eldugták.

Vége az első résznek.

Abban a mértékben, amint egyre világosabban látott bele abba a dézsába, melyben a párisi művészet erjedt, mind erősebb benyomás lett urrá Christophe-on: a nő fenhatóságot gyakorolt ezen a kozmopolita társadalmon. Képtelenül, mértéktelenül nagy helyet foglalt el benne. Már nem volt neki elég, hogy társa a férfinak. Még az se volt neki elég, hogy egyenlő lett vele. Az kellett még, hogy a férfi az ő élvezetét tartsa a legelső törvénynek. S a férfi ebbe is bele ment. Mikor egy nép öregszik, lemond akaratáról, hitéről minden életcéljáról a nő javára, aki gyönyört osztogat neki. A férfiak csinálták a műveket, de a férfiakat a nők csinálják (ha ugyan abba is bele nem ártják magukat, hogy ők csinálják a műveket is s éppen ez volt az eset akkor Franciaországban) s amit csinálnak, arra helyesebb azt mondani, hogy nem építés, hanem rombolás. Az örök nőies kétségkívül mindig lángragyújtó erőt sugallt a legjobbaknak is, de a közönséges emberek s a kifáradt korszakok számára van még - mint valaki mondta - egy másik nőies is, mely ugyancsak örök, s amely lefelé huzza őket. S éppen ez volt a párisi gondolat ura, a Köztársaság királya.

*

Christophe kíváncsian figyelte a párisi nőket, azokban a szalónokban, ahol Sylvain Kohn bemutatása és a maga virtuóz tehetsége révén szívesen fogadták. Mint a legtöbb idegen, minden francia nőre általánositva alkalmazta elnézés híján való megjegyzéseit, ama két, vagy három típus után, akikkel találkozott; fiatal nők voltak ezek, nem igen magasak, nem éppen üdék, a természetük hajlékony volt, a hajuk festett, nagy kalapot hordtak szeretetreméltó fejükön, mely a testhez mérten kissé nagy volt; arcuk vonala tiszta, husuk kissé puffadt, orruk elég jól formált, gyakran közönséges és mindig jellegtelen; a szemeik mindig fürkészők, nincs bennük semmi mélységes élet s igyekeznek, amennyire csak lehet, ragyogóknak és nagyoknak látszani; a szájuk szépen ivelt, s teljesen ura magának; álluk kövér; arcuk egész alsó része jelzi ezeknek az elegáns személyeknek anyagias jellemét, akik, bármennyire lefoglalják is őket a szerelmi cselszövések, sohasem tévesztik szem elől, hogy a nagyvilágnak s a háztartásuknak minő gondot kell szentelniök. Csinosak, de nincs bennük «race». Ezeken a nagyvilági nőkön, majdnem valamennyin, meg lehetett érezni az elfajult polgárságot, vagy azt, amelyik ebbe az osztályba akart belépni a saját osztálya hagyományaival, minők az óvatosság, takarékoság, hidegség, gyakorlati érzék, önzés. Szegényes élet. Sívárgás az élvezet után, mely nem is annyira az érzékek szükségletéből, mint inkább kíváncsiságból fakad. A kiemelkedésre irányuló közepes, de elszánt akarat. Felsőbbségesen öltözködtek s apró, gépies mozdulatokkal gesztikuláltak. A tenyerüknek, vagy a kezük fejének finom, apró ütéseivel igazgatták a hajukat s a fésűiket. És állandóan úgy ültek, hogy vagy egy közeli, vagy egy távoli tükörben nézegethették magukat és megfigyelhettek másokat is, sőt ebédnél, theánál sem mulasztották el a kanalak, kések s ezüst kávéskanál csiszolt, fényes tükörfelületén ellesni arcuk képmását, mely bárkinél és bárminél jobban érdekelte őket. Étkezésnél betartották a legszigorubb egészségi szabályokat: vizet ittak s lemondtak azon ételek élvezetéről, melyek a lisztes fehérség eszményének megvalósítását akadályozták volna.

A zsidónők elég erősen voltak képviselve azokban a társaságokban, ahova Christophe eljár-gatott és még mindig vonzották őt, jöllehet Mannheim Judith-al való találkozásá óta illuziókat egyáltalában nem táplált róluk. Sylvain Kohn bevezette őt néhány izraelita szalónba, ahol ennek az intelligenciát szerető fajnak szokásos intelligenciájával fogadták. Az ebédeknél találkozott itt Christophe pénzemberekkel, mérnökökkel, ujságalapító vállalkozókkal, nemzetközi közvetítőkkal, aféle algiri négerkereskedőkkel. Világos eszü, tetterős férfiak voltak, mások iránt közömbösek, barátkozók és zárkóztak. Christophe-nak néha az az érzése volt, hogy ez emberhussal, virágokkal, borokkal teli, pazar asztal körül letelepedett férfiak kemény homloka mögött, multjukban és jelenükben vétkek lappanganak. Majdnem valamennyi csunya volt. De a nők nyája, az egész, ahogy együtt volt, messziről elég ragyogóan festett. Persze,

tulközlelről nem volt szabad nézni őket: a legtöbbjének arcszinéből hiányzott a finomság. De tündöklés az volt, valamint az anyagias élet elég erős látszata, meg szép vállak, melyek fennhéjázón virultak a rájuk vetődő pillantások alatt és valósággal zseniális ügyesség, ahogyan a férfi megejtésére szépségükkel, sőt rutságukkal kelepcét tudtak felállítani. Művész-szem egyikben-másikban felismerte volna a régi római tipust, és a Nérótól Hadriánig terjedő kor asszonyait. Lehetett látni másféle arcokat is, à la Palma, érzéki arckifejezéssel, sulyos, a nyakba erősen behuzódó állal, némileg bestiális szépséggel. Másoknak haja dus és göndör volt, a szemük merész és tüzelő; az ember gyanította, hogy fortélyosak és tudnak marni is, készek mindenre, férfiasabbak, mint más asszonyok, de azért asszonyabbak náluk. Imitt-amott a nyájból egy-egy átszellemült arcél vált ki. Tiszta arcvonásai, Rómán tul a Keletre, Lábán országára mutattak vissza; a csend, a Sivatag költészetét lehetett rajta érezni. De mikor Christophe közeledett s hallgatta a Rebekka, a római Faustina, vagy a velencei Szent Borbála ajkairól folyó társalgást, éppen olyan zsidónőt talált, aminő a többi, aki férfiasabb volt, mint egy párisi nő, mesterkéltabb és hamisítottabb, aki nyugodtan adta le gonosz megjegyzéseit, miközben Madonna szemével az embereknek a testét és a lelkét levetkőztette.

Christophe az egyik csoporttól a másikhoz vetődött, anélkül, hogy bármelyikbe is belé tudott volna vegyülni. A férfiak vadászatról beszéltek: vérengzőn s szerelemről: brutálisan; csak pénzről beszéltek biztos, hideg, csufondáros módon, helyes itélettel. A dohányzóban jegyzeteket csináltak üzleti ügyeikről. Egy szép fiuról, aki a hölgyek karosszékei közt fel-alá járt, rozettával a gomblyukában, otromba nyájaskodásokat raccsolva, Christophe ezt a megjegyzést fogta el:

- Hogyan! Hát ez még mindig szabadlábón jár?

A szalon egyik sarkában két hölgy egy fiatal színésznőnek s egy előkelő uri asszonynak szerelmeiről beszélgetett. Néha hangverseny volt. Lihegő, verejtéktől csepegő költőnk apokaliptikus hangon Sully Prudhomme és Auguste Dorchain verseit szavalták. Egy hirneves komédiás ünnepélyesen elszavalt egy Misztikus Balladát, égi orgona kísérete mellett. A zene és a költemény oly ostoba volt, hogy Christophe beteg lett tőlük. De a római nők el voltak ragadtatva és szívvvel lélekkel nevettek, mutogatva nagyszerű fogaikat. Ibsent is játszották. Egy nagy ember küzdelme a Társadalom Támaszai ellen, arra a sorsra jutott, hogy szórakoztassa őket!

Természetesen valamennyi azt hitte, hogy kötelessége elcsevegni a művészetről. Ez már valóban undorító volt. Különösen a nők adták rá magukat, hogy Ibsenről, Wagnerről, Tolstojról beszéljenek, ami náluk semmi egyéb nem volt, mint flört, udvariaskodás, unalom, vagy butaság. Ha a társalgás egyszer erre fordult, lehetetlen volt megállítani. A betegség fertőző volt. Az embernek meg kellett hallgatni bankárok, közvetítők és négerkereskedők gondolatait a művészetről. Hiába akart Christophe kitérni a felelet elől, hiába akarta másra terelni a társalgást: ők ki nem engedték a szájukból a zenét s a magasabb művészetet. Hogy is mondta csak Berlioz? «Ezek az emberek a legnagyobb hidegvérrel használnak egyes kifejezéseket, mintha csak borról, asszonyokról, vagy egyéb disznóságokról beszélnének.» Egy elmeorvos Ibsen valamelyik hősnőjében egyik páciensére ismert, de bambaságában ez tultett rajta. Egy mérnök jóhiszeműen bizonykodott, hogy Nórában a férj a rokonszenvre méltó. A dicső színész - egy hirneves komikus - avval számázkodott, hogy nagy lendülettel mély gondolatokat pergetett Nietzsche-ről és Carlyle-ről; elmondta Christophe-nak, hogy Velasquez festményeit - (ezidőtájt épen Velasquezt tették meg istennek) - nem nézheti anélkül, hogy «nagy könnyecseppek ne gördülneek végig az arcán.» Mindazonáltal bevallotta - ugyancsak Christophe-nak - hogy bármily magasra állítja is a művészetet, még magasabbra állítja a művészetet az életben, az akciót s ha választania lehetne, hogy mily szerepet játsszon, Bismarck szerepét választotta volna. Néha jelen volt ezekben a társaságokban egy-egy

ugynevezett szellemes ember is. Ezekről sem lett a társalgás észrevehetően emelkedettebb. Christophe kiszámította, mennyi az a szellemesség, amit a javukra irnak s mennyi az, amit tényleg mondanak. A leggyakrabban nem mondtak semmit, megelégedtek színlelt kedveskedésekkel, vagy talányos mosolyokkal; a hinevükön élőködtek és egyáltalán nem erőltették meg magukat. Csak néhány társalgó akadt köztük, rendszerint délvidékiek. Ezek aztán beszéltek mindenről. Az értékelés legparányibb érzéke sem volt meg bennük; mindig egy síkban maradtak. Shakespeare ilyen volt. Moliére ilyen volt. Ilyen volt Pascal, vagy éppen Jézus Krisztus. Összehasonlították Ibsent az ifjú Dumas-val, vagy Tolstoj-t George Sand-al; és természetesen azért, hogy kimutassák, hogy mindent Franciaország talált ki. Rendszerint nem tudtak egy idegen nyelvet sem. De ez nem feszélyezte őket. Az ő közönségüknek egy cseppet sem volt fontos az, hogy az igazságot mondják. A fontos az volt, hogy amit mondanak, az mulatságos legyen s amennyire csak lehet, hizelegjen a nemzeti hiúságnak. Az idegenekre rákentek minden rosszat - a pillanat bálványainak kivételével; mert a divatnak mindig kellett egy bálvány: lett legyen az Grieg, vagy Wagner, vagy Nietzsche, vagy Gorkij, vagy d'Annunzio. Az igaz, hogy egyik se tartott sokáig, s bizonyos volt, hogy a bálvány egy szép napon a szemetesládába kerül.

Ekkortájt éppen Beethoven volt a bálvány. Beethoven - ki hitte volna? - divatos ember volt. Legalább a nagyvilágiaknál s az irodalmároknál; mert a színészek egyszerűen elszakadtak tőle, a mérleg-szisztéma szerint, mely Franciaországban egyike a művészi ízlés törvényeinek. Egy franciának, ha azt akarja tudni, milyen véleményt mondjon valamiről, tudnia kell, hogy mit gondol erről a dolgról a szomszédja, még pedig azért, hogy ő is ugyanazt, vagy annak éppen az ellenkezőjét gondolja. Ugy történt, hogy mikor a legelőkelőbb zenészek látták, mily népszerű lett Beethoven, nyomban rájöttek arra, hogy nekik nem elég előkelő; azt hirdették magukról, hogy ők nem követik, hanem vezetik a közvéleményt; semhogy egyetértsenek vele, inkább hátat fordítottak volna neki. Elkezdték hát Beethovent elnevezni vén süketnek, ki zordon hangon kiabál; és egyesek azt bizonyították, hogy mint moralista igen megbecsülni való, de mint zenész túlhaladott. Ezek a rossz tréfák nem voltak Christophe inyére. A nagyvilági társaságok rajongó lelkesedése se elégítette ki jobban. Ha Beethoven ez időtájt Párisba jön, úgy ünnepelték volna, mint a legelső arslánt; sajnálhatja, hogy meghalt száz évvel ezelőtt. Ezt az ünneplést nem is annyira a zenéjének, mint inkább élete többé-kevésbé regényes körülményeinek lehetett tulajdonítani, melyet érzelmes és erényes életrajzírók népszerűsítettek. Vad kifejezésű arcával és oroszán szájával románc hőst csináltak belőle. A nők siránkoztak rajta, elejtett szavaikból meg lehetett érteni, hogy ha ők ismerték volna, nem lett volna olyan szerencsétlen; és nagy szívük annál inkább kész volt magát felajánlani neki, mivel az a veszedelem, hogy Beethoven a szavukon fogja őket, egyáltalán nem fenyegetett: a jó öregnek semmire se volt már szüksége. És ezért fedezték fel magukban a virtuozok, a karmesterek, az impresariók a részvét valóságos kincseit Beethoven iránt s mint az ő képviselői, ők szedték be a hódolatokat, melyekkel neki adóztak. Nagyon magas belépő díjak mellett rendezett pazarfényű ünnepi hangversenyek alkalmat nyújtottak a nagyvilági köröknek, hogy bebizonyítsák nagylelkűségüket és néha azt is, hogy felfedezzék Beethoven szimfoniáit. Komédiásokból, nagyvilágiakból, félvilágiakból és politikusokból, akiket a Köztársaság elnöke a művészet sorsának legfőbb irányításával bízott meg, bizottságok alakultak s tudomására adták a világnak, hogy Beethovennek szobrot akarnak állítani; a kibocsátott íven néhány jóra való ember neve közt, kik utlevél gyanánt szerepeltek a többieknek, fel volt sorolva az az egész söpredék, mely az élő Beethovent letiporta, s amelyet Beethoven legázolt volna.

Christophe csak nézett és hallgatott. Összeszorította a fogait, nehogy valami hajmeresztőt mondjon. Az egész est folyamán feszültek s rángatóztak az idegei. Se beszélni nem tudott, se hallgatni. Az, hogy beszéljen - de nem élvezetből, vagy szükségből, hanem udvariasságból,

mert beszélni csak kell - lealázónak és megszegyenítőnek tetszett neki. Azt, ami gondolatai mélyén volt, nem volt szabad kimondania. Banalításokat nem tudott mondani. Még ahhoz se volt tehetsége, hogy legalább akkor legyen udvarias, mikor semmit se mond. Ha ránézett a szomszédjára, tekintete nagyon merev és mélyreható volt: akarva, nem akarva tanulmányozta s evvel megbántotta őket. Ha beszélt, tulságosan hitt abban, amit mondott: ez sértő volt mindenkire, sőt még magára is. Teljesen tisztában volt avval, hogy sehogyse illik a környezetbe és mivel elég értelmes volt ahhoz, hogy meg tudja ítélni, mi rontja az összhangot s mennyiben ri ki az ő személye a környezetből, őt magát éppen úgy gyötörte fellépése és modora, mint azokat, akik meghívták. Haragudott magára is, meg rájuk is haragudott.

Mikor végre kiért az utcára s egyedül volt az éjszakában, annyira össze volt zuzva az unalomtól, hogy nem volt ereje gyalog haza menni a lakására, kedve lett volna ott az utca közepén végignyulni a földön, amint kicsi hija volt, hogy akárhányszor meg nem tette, mikor, mint kis virtuóz, hazatért a nagyherceg kastélyából, ahol játszania kellett. Megegett néha, hogy a hét végére alig öt-hat frankja maradt s kettőt kocsira költött. Rohanvást ült bele, hogy minél gyorsabban meneküljön s mialatt a kocsi tova gördült vele, nyöszörgött az idegességtől. Még otthon is nyöszörgött, az ágyában, mikor már elnyomta az álom... És aztán egyszerre hirtelen, föl kacagott, valami burleszk megjegyzés jutott az eszébe... Azon kapta magát, hogy utána mondja, s mimeli a gesztusokat. Másnap, meg több nap multán is, megegett vele még, hogy egyedül sétálva hirtelen föl-fölmordult, mint egy fenevad... Miért is jár ilyen emberek közé? Miért keresi fel őket újra meg újra? Miért kényszeríti magát arra, hogy gesztusokat és grimaszokat csinál, mint a többiek s érdeklődést szinlel olyan dolgok iránt, melyek nem érdeklik?... Egy évvel ezelőtt képtelen lett volna elszenvadni ezt a társaságot. És most, alapjában véve, mulattatta, miközben ingerelte is. Mintha egy kevés a párisiak közömbösségéből órá is átragadt volna. Néha nyugtalanul töprengett, vajjon erejéből nem veszített-e? Épp az ellenkezője áll ennek: ereje szaporodott. Szelleme szabadabb volt az idegen környezetben. Szemei önkéntelenül rávetődtek a világ nagy komédiájára.

Különben, akár tetszett neki, akár nem, folytatnia kellett ezt az életet, ha azt akarta, hogy a párisi társaságnak, mely csak abban a mértékben érdeklődik a művészet iránt, amennyiben ismeri a művészeket, bemutatthassa művészetét. S ugyancsak kellett, hogy igyekezzen ismertté lenni, ha azt akarta, hogy leckéket vegyenek tőle ezek a filiszterek, akikre szüksége volt, hogy megélhessen.

Meg aztán, az embernek van szive is és ez a sziv - akarata ellenére is - valakihez ragaszkodni kíván s bármilyen környezetben is, de megtalálja, hogy kihez ragaszkodjék, ha nem találná meg, nem tudna élni.

*

A nem éppen nagyszámu nagyvilági fiatal leány közt, akiknek Christophe zongoraleckéket adott, volt egy gazdag automobilgyárosnak a leánya. Colette Stevens. Apja belga volt, naturalizált francia, egy Antwerpenben letelepedett anglo-amerikainak s egy hollandi nőnek a fia. Anyja olasz nő volt. Igazi párisi család. Christophe és mások is, igen sokan, Colette Stevensben látták a fiatal francia leány típusát.

Tizenhét éves volt, bársonyos, fekete szemekkel, melyek szeliden néztek a fiatal emberekre; a szeme bogara olyan volt, mint a spanyol nőké s egész szemgolyóját elárasztotta nedves ragyogásával; kissé hosszú és szeszélyes orrát beszéd közben összeráncolta s egy picinykét ide-oda mozgatta, miközben durcásan elfintorította; a haja rendetlen volt, arcocskája gyürődött, arcbőre csak közepesen finom s rizspporral behintett vonásai elnagyoltak s kissé duzzadtak, egy pufók kis macskának a képe.

Testének méretei egészen kicsinyek voltak, nagyon jól öltözködött, igéző és ingerlő tudott lenni, kecskeskedett, kényeskedett, adta a kis leányt, két óra hosszat is elhimbálta magát a hintaszékén, aprókat sikoltva:

- Igazán? No, de ez lehetetlen!

Az asztalnál összecsapta a tenyerét, mikor olyan ételt hoztak, amit szeretett; a szalónban is elfüstölt egy cigarettát; a férfiak előtt áradozó vonzalmat mimelt barátnői iránt, a nyakukba omlott, cirógatta a kezüket, a fülükbe sugdosott ártatlan semmiségeket, de gonoszságokat is, csudálatosan szelid, vékonyka hangon, sőt alkalom adtán kissé erős sikamlósságokat is, olyan arccal, mintha távol állna tőle ilyesmit csak érinteni is, de annak a módját is tudta, hogyan kell másokból kihuzni ilyesmiket; a világba mindig úgy nézett, mint egy jó viseletű leányka; szemei a nehéz szempillák alatt kéjsóváran és alattomosan csillogtak és rosszindulatúan hunyorítottak; minden pletykát ellesett, a beszélgetésekből minden csintalanságot behabzsolt s éberén ügyelt, hol és mikor kaphatna egy szívet horogra.

Ezek a majmoskodások, ezek a kiskutya mutatványok, ez a hamisitott szendeség semmiképpen sem tetszett Christophe-nak. Más dolga volt, mint játékszerű odadobni magát egy kitanult leánynak, vagy mulatságból a mesterkedéseit akár csak el is nézegetni. Neki a kenyérét kellett megkeresnie, megmentenie a haláltól életét és gondolatait. Ezek a szalonpapagályok csak annyiban érdekelték, hogy ehhez az eszközöket ők adták neki. A pénzükért cserébe leckéket adott, lelkiismeretesen, összeráncolt homlokkal, a munkájára feszülten figyelő elmével, mely nem engedi magát eltántorítani, sem az unalom által, amit okoz neki, sem növendékeinek boszantásai által, ha még oly kacérok voltak is, mint Colette Stevens. Épp olyan kevés figyelmet tanusított iránta, mint Colette kis unokahuga: egy tizenkét éves, hallgatag és félénk leányka iránt, kit Stevensék magukhoz fogadtak s akit szintén tanított zongorázni.

De Colette sokkal eszesebb volt, semhogy ne érezte volna, mily hiábavaló minden kedveskedése Christophe iránt és sokkal simulékonyabb volt, semhogy az ő életmodorához rögtön ne alkalmazkodott volna. Szükségtelen volt, hogy ezt szavakkal magyarázza meg neki. Ez természetének ösztöne volt. Nő volt. Olyan volt, mint egy alaktalan hullám. Minden lélek, amellyel szembekerült, egy-egy váza volt neki, amelynek alakját, kíváncsiságból, vagy szükségérzetből, nyomban fölvette. Lenni, ez ő nála annyit jelentett, mint folyton-folyvást másnak lenni. Az adott neki egyéniséget, hogy egyénisége soha ugyanaz nem maradt. Minduntalan vázát változtatott.

Hogy Colette-t Christophe vonzotta, annak sok oka volt, első sorban az, hogy Christophe-ot nem vonzotta. Azért is vonzotta őt Christophe, mert különbözött mindazoktól a fiatal emberektől, akiket ismert; ilyen alaku s ennyire érdes vázácskával még sohase tett próbát. És vonzotta végül azért, mert a vérénél fogva kitűnően értvén ahhoz, hogyan kell egyetlen szempillantással megállapítani a vázák és az emberek értékét, teljesen tisztában volt avval, hogy Christophe, ha elegánciában nem is, de férfiasságban azt nyújthatja neki, amit egyetlenegy sem, párisi csecsebecsői közül. Colette is foglalkozott zenével, mint a mai tétlenül élő fiatal lányok legnagyobb része. Sokat is, meg keveset is. Ezt pedig úgy kell érteni, hogy állandóan foglalkozott vele s a tudása majdnem egyenlő volt a semmivel. Egész áldott nap nyaggatta a zongoráját, vagy dologtalanságból, vagy fitogtatásból, vagy élvkeresésből. Egyszer úgy gyakorlatozott a zongorán, mint ha kerékpár lett volna. Máskor tudott jól, nagyon jól játszani, izléssel, lélekkel - (majdnem azt mondta volna az ember, hogy van lelke: ehhez elegendő volt az, hogy olyasvalakinek képzelje magát, akinek van lelke) - képes volt szeretni Massenet-t, Grieg-et, Thomé-t, mielőtt megismerte Christophe-ot. De arra is képes volt, hogy ne szeresse őket, mióta Christophe-al megismerkedett. És most Bach-ot meg Beethovent játszotta, egész tisztességesen - (ami, őszintén szólva, nem sokat mond); de a legfurcsább az volt, hogy

szerette is őket. Alapjában se Beethovent nem szerette, se Thomé-t, se Bach-ot, se Grieg-et, hanem a hangjegyeket, a hangokat, az ujjait, melyek futkároztak a billentyükön, a hurok rezgéseit, melyek birizgálták az idegeit, éppen úgy, mint ahogy annyi más hur a bőrét csiklandozta.

Az arisztokratikus palota szalonjában, melynek falait halvány kárpit borította, s amelynek közepén, festőállványon, a jól megtermett Stevensnének egy divatos művésztől festett arcképe diszlett - epedőn ábrázolva, mint egy vizet szomjazó virág, halódó szemekkel és csigavonalban csavarodó testtel, hogy mindez együtt kifejezze milliomos lelke különös ritkaságát - a nagy szalonban, melynek üvegfalú ablakmélyedéseiből hóval behintett vén fákra nyílt kitekinetés, Christophe mindig a zongora előtt ülve találta Colette-t, végeszakadatlanul morzsolva ugyanazokat a frázisokat és cirógatva a füleit omlatag disszonanciákkal.

- Ah! - szólalt meg Christophe, mikor belépett. - A kis macska megint duruzsol!

- Maga egyetlen! - mondta Colette nevetve.

(S odanyujtotta neki kissé nedves kezét.)

... Hallgassa csak meg ezt. Ugy-e, csinos?

- Nagyon csinos, - mondta Christophe közömbös hangon.

- Hisz' Ön ide se hallgat!... Tessék rögtön idehallgatni!

- Hallgatom... Mindig egy és ugyanaz.

- Ah! Ön nem zenész, - mondta Colette boszusan.

- Mintha itt zenéről volna szó!

- Micsoda! ez nem zene? Hát akkor mi, kérem?

- Nagyon jól tudja Ön; és én nem fogom Önnek megmondani, mert az nem illik.

- Egy okkal több, hogy megmondja.

- Akarja? Annál rosszabb Önre nézve! Nos, hát, tudja-e, mit csinál Ön a zongorával. Flörtöl.

- Persze, hogy is ne!

- Igenis, ezt teszi. Azt mondja neki: «Kedves zongora, kedves zongora, mondj nekem kedves szavakat, meg cirógass, adj nekem egy kis csókot!»

- Nem fogja be mindjárt a száját! - mondta Colette félig nevetve, félig haragosan. - Önnek egy parányi fogalma sincs az illemről.

- Egy morzsányi se.

- Ön neveletlen... És még ha úgy volna is, amint mondja, hát nem ez az igazi módja annak, ahogyan a zenét szeretni lehet?

- Óh, kérem szépen, ne keverjük ebbe a zenét!

- De hiszen ez a tulajdonképpeni zene! Egy szép akkord - egy csók.

- Nem én akartam ezt Önből kihozni.

- Hát nem igaz ez? Miért vonogatja a vállát? Miért fintorítja el az arcát?

- Mert undorodom ettől.

- No, ez még cifrább!

- Undorodom attól, hogy a zenéről úgy beszéljenek, mint valami kéjelgésről... Óh! ebben nem Ön a hibás. Hibás a társaság, melyben él. Az az egész izetlen társaság, mely a művészetet úgy tekinti, mint valami megengedett kicsapongást. De hagyjuk ezt, elég volt ebből! Játssza el a szonátát.

- Nem, nem, beszéljünk még egy kicsit.

- Nem azért vagyok itt, hogy beszéljünk, hanem, hogy zongoraleckét adjak önnek... Előre, gyerünk!

- No, maga ugyancsak udvarias! - mondta Colette, akit sértett ez a kemény bánásmód, de alapjában véve el volt tőle ragadtatva.

Eljátszotta a darabot, tőle telhetőleg igyekezve; és mivel ügyes volt, a játéka megjárta, sőt néha elég jó volt. Christophe, akit nem tudott rászedni, nevetett magában ennek az ördögös kis fruskának ügyességén, aki úgy játszott, mintha érezné azt, amit játszik, pedig semmit se érzett belőle. S gyönyörködő rokonszenvet érzett iránta. Viszont Colettenek minden semmiség jó ürügy volt, hogy újból társalgást kezdjen, ami sokkal jobban érdekelte, mint a zongoralecke. Christophe hiába tiltakozott ez ellen, avval a kifogással, hogy nem, ugysem mondhatja meg, amit gondol, mert attól kell tartania, hogy evvel megsértené és minél sértőbb volt, Colette annál kevésbé sértődött meg - mulatság volt neki. De mivel a jó madárka érezte, hogy Christophe semmit se szeret annyira, mint az őszinteséget, merészen szembeszállt vele s makacsul vitatkozott. S mint nagyon jó barátok váltak el.

*

De azért Christophe soha a legkisebb illúzióval sem áltatta volna magát e szalon-barátság felől, soha a legkisebb bensőség nem keletkezett volna köztük, ha egy napon Colette nem tesz neki bizalmas vallomásokat, meglepetésszerűen, de nem kevésbé csábítási ösztönből is.

Az előző estén vendégfogadás volt szüleinél. Colette veszett dühvel nevetgélt, fecsegett, flörtölt, de másnap reggel, mikor Christophe zongoraleckére jött, kimerülten, megnyult vonásokkal, fakó arcszinnel ült a zongorához. A fejét akkorának érezte, mid egy katlan, olyan volt, mint ha az élet kialudt volna belőle, alig-alig szólt egy-két szót. Lagymatagon játszott, csetlett-botlott, meg-megpróbált játszani, megint csak hibákat csinált, mire hirtelen abbahagyta a játékot s így szólt:

- Nem bírok... Bocsásson meg, kérem... Ha megengedi, várjunk egy kicsit...

Christophe megkérdezte tőle, hogy fáj-e valamije. Colette azt felelte, hogy nem. Hogy «rossz a kedélyállapota... ilyesmi máskor is előfordul nála... Nevetséges, de hát azért kéri, ne haragudjon rá.»

Christophe azt ajánlotta neki, hogy majd eljön máskor; de Colette unszolta, hogy maradjon:

- Csak egy pillanatig... Lehet, hogy elmulik hamarosan... Milyen ostoba vagyok, ugy-e?

Christophe jól látta, hogy a leány nincs normális állapotban; de nem akart kérdezősködni, s hogy másról beszéljen, így szólt:

- Lássá, azért van ez, mert úgy sziporkázott tegnap este. Majd, hogy széjjel nem tépte magát.

Colette gunyosan elmosolyodott egy kicsit.

- Önről bajos volna ugyanezt mondani.

Christophe jóízűen nevetett.

- Azt hiszem, egész este egy szót se szólt, - kezdte újra Colette.

- Egy szót se.

- Pedig voltak érdekes emberek is.

- Igen, hirhedt fecsegők, szellemes férfiak. Én nem találok a maga csontnélküli franciái közt, akik mindent megértenek, mindent megmagyaráznak, mindent mentenek s akik semmit sem éreznek. Emberek, akik órákon át szerelemről és művészetről beszélnek. Hát nem émelyítő ez?

- Ha már a szerelem nem is, legalább a művészet kellene, hogy érdekelje Önt.

- Az ember ezekről a dolgokról ne beszéljen, hanem gyakorolja őket.

- De ha az ember nem gyakorolhatja őket? - mondta Colette kissé félrebiggyesztve a száját.

- Akkor hagyja másoknak. A művészetre nem született mindenki.

- A szerelemre se?

- A szerelemre se.

- Irgalmas Isten! Hát akkor mi marad nekünk?

- A háztartás.

- Köszönöm! - szólt Colette megsértődve.

S kezeit a zongorára téve, újra próbált játszani, újra hibásan vette a hangokat, ráütött a billentyűkre s így nyöszörgött:

- Nem bírok!... Tisztára látom, hogy semmihez se vagyok jó. Azt hiszem, Önnek igaza van. A nők nem valók semmire se.

- No, már az is valami, ha bevallja ezt, - mondta Christophe nyájaskodva.

Colette ránézett, a megpirongatott kis leány megszeppent ábrázatával, s így szólt:

- Ne legyen olyan keményszivű!

- A jó nőkről nem mondok én semmi rosszat, - felelt rá vidáman Christophe. Egy jó nő mennyország ezen a földön. Csakhogy a mennyország ezen a földön...

- Igen, azt még senki se látta:

- Én nem vagyok ilyen pesszimista. Én azt mondom: én még sohase láttam, de lehetséges, hogy létezik. Sőt elhatározott szándékom feltalálni, ha létezik. Csakhogy ez nem könnyű ám. Egy jó nő s egy zseniális férfi, az egyik olyan ritka, mint a másik.

- És kívülök a többi férfi és nő nem számít?

- Ellenkezőleg! Csakis a többi számít... a világnak.

- De önnek?

- Nekem nem léteznek.

- Milyen keményszivű Ön! - ismételte Colette.

- Egy kicsit. Kell, hogy egynéhány ilyen legyen. Ha másért nem, hát a többiek érdekében... Ha e világon, imitt-amott, nem volnának kavicsok is, kásává mállana szét a világ.

- Igen, Önnek igaza van, Ön boldog, hogy erős! - mondta Colette szomorúan. - De ne legyen tulszigoru azokhoz, s különösen azon nőkhöz, akik nem erősek... Ön nem tudja, mily súlyosan nehezedik ránk a gyengeségünk. Azért, mert azt látja, hogy flörtölünk, majmoskodunk, azt hiszi, hogy a fejünkben nincs egyéb semmi és megvet bennünket. Ah! ha elolvasná mindazt,

ami ott kavargó a kis tizenöt-tizenhatéves nők fejében, akik nagyvilági társaságban járnak s akiknek ezerfajta sikerekben van részük, ami vele jár a túladó életükkel - ha ügyesen táncoltak, haszontalanságokat, képtelenségeket, keserőségeket fecsegték, amiken nevetnek, mert nevetve mondják őket, ha kiszolgáltattak egy kevéskét önmagukból néhány ostoba fickónak s egyik-másiknak a szeme mélyén keresték azt a fényt, melyet sohase találnak meg benne - óh, ha látná őket, mikor éjjel haza mennek s bezárkóznak csöndes szobájukba s térdre hullanak a magányosságban, halálos vonaglásaikkal!...

- Lehetséges ez? - mondta Christophe álmétkodva. - Hogyan! Ön szenved, így szenved Ön?

Colette nem felelt, de könnyek jöttek a szemébe. Megpróbált mosolyogni s kezét odanyújtotta Christophe-nak; Christophe megindultan szoritotta meg.

- Szegény kicsike! - mondta. - Ha szenved, miért nem csinál semmit, hogy szakítson evvel az élettel?

- Mit csináljunk, mondja! Nem lehet semmit se csinálni. Önök, férfiak, kiszabadíthatják magukat, azt tehetnek, amit akarnak. De mi, mi örökre be vagyunk zárva a kötelességek és a nagyvilági élvezetek börtönébe: mi ki nem mehetünk ebből.

- Ki akadályozza meg, hogy felszabadítsa magát, s olyan munkát vállaljon, ami tetszik Önnek s épp úgy biztosítja, mint nekünk, a függetlenséget?

- Mint önöknek? Szegény Krafft ur! Önnek bizony nem valami nagyon biztosítja!... De hát utóvégre is, az Ön munkája legalább tetszik Önnek. De mi, milyen munkára születünk, mi? Nincs egy se, mely érdekelne minket. Igen, jól tudom én, hogy mi most már mindenbe beleártjuk magunkat, érdeklődést szinlelünk egy sereg olyan dolog iránt, amikhez nincsen semmi közünk; úgy szeretnénk valami iránt érdeklődni! Én is úgy teszek, mint a többiek. Eljárok a Sorbonne-ba, Bergson és Jules Lemaitre előadásaira, történeti hangversenyekre, klasszikus matinéekre és csinállok jegyzeteket, jegyzeteket... hogy mit írok, azt nem tudom!... s igyekszem elhitetni magammal, hogy ez izgat engem, vagy legalább hasznomra válik! Ah! mily jól tudom, hogy ennek az ellenkezője igaz, hogy mennyire mindegy nekem mindez s mennyire unatkozom!... Nehogy most újra megvessen engem azért, mert nyíltan kimondom, amit mindenki gondol. Én se vagyok nagyobb liba, mint más. De hát mit nyerek én a filozófiával, a történelemmel, a tudománnyal? S hogy vagyok a művészettel? Amint látja, nyaggatom a zongorát, pepecselek, piszok kis akvarelleket mázolgatok - de hát ez töltsön ki egy egész életet? A mi életünknek csak egy célja van: a házasság. De mit gondol Ön, valami nagyon mulatságos férjhez menni az egyikhez, vagy a másikkal e szomorú alakok közül, kiket Ön éppen olyan jól ismer, mint én? Én olyanoknak látom őket, amilyenek. Engem nem ért az a szerencse, hogy olyan lehessenek, mint az önök német Gretchenjei, akik mindig tudják magukat ábrándokkal hitegetni... Hát nem borzasztó ez? Körülnézni, látni azokat, akik férjhez mentek, azokat, akiknek feleségei lettek s elgondolni, hogy ugyanugy kell cselekednünk nekünk is, elváltozni testben és lélekben, köznapivá lennünk, mint nekik... Mondhatom Önnek, stoicizmus kell ahhoz, hogy valaki elfogadja az ilyen életet s a velejáró kötelességeket. Nem minden nő képes erre... S az idő mulik, az évek lefolynak, az ifjuság eltűnik! Pedig volt bennünk egy és más, ami szép és jó, aminek semmi haszna se lesz, ami kivész nap-nap után s bele kell törődnünk abba, hogy ezt a sok szépet és jót odaadjuk ostobáknak, olyanoknak, akiket megvetünk, s akik majd megvetnek bennünket!... És nincs senki, aki megértené! Az ember azt hihetné, hogy rejtvények vagyunk a férfiaknak. Azt még meg tudom érteni, hogy a férfiak ilyeneknek és ósdiaknak találnak bennünket! De a nők, azoknak csak meg kellene bennünket érteni! Ők olyanok voltak, mint mi, nekik csak vissza kellene emlékezniök... Dehogy is jönnének ők a segítségünkre... Még az édes anyák se tudják, milyenek vagyunk s nem is igyekeznek megismerni bennünket. Legfőbb törekvésük, hogy férjhez

adjanak. Egyébként, élj, halj meg, rendezd el magadnak, ahogy éppen tetszik! A társadalom minket teljes elhagyatottságban marasztal.

- Ne csüggedjen, - mondta Christophe. - Kell, hogy mindenki külön-külön szerezzék meg az élettapasztalatot. Ha bátor, akkor minden jól fog menni. Nézzen körül egy kicsit a saját társadalmi körén kívül is. Talán csak akad még néhány tisztességes férfi Franciaországban.

- Vannak ilyenek. Ismerek ilyeneket. De olyan unalmasak!... És aztán, hadd mondok meg Önnek azt is, hogy az a világ, amelyben élek, nem tetszik nekem; de nem hiszem, hogy most már ezen a világon kívül élni tudnék. Megszoktam. Kell nekem egy bizonyos jólét, bizonyos kifinomult fényűzés és társaság, amit kétségkívül maga a pénz nem nyújthat, de amihez feltétlenül szükséges. Ez bizony nem éppen fejedelmi. De én ismerem magam, gyenge vagyok... Arra akarom kérni, ne távolodjék el tőlem, mivel most apró gyávaságaimat elmondtam Önnek. Hallgasson meg jóságosan. Olyan jól esik nekem elcsevegni Önnel. Érzem, hogy ön erős, egészséges, Ön iránt teljes bizalmat érzek. Legyen egy kicsit a barátom. Akar-e az lenni?

- Szívesen, - mondta Christophe. - De hát mit tehetek én?

- Meghallgat, tanácsot ad, bátorságot önt belém. Sokszor egész lényem föl van forgatva. Ilyenkor nem tudom, mi tevő legyek. S azt mondom magamban: «Minek viaskodjam? Minek kinozzam magamat? Így lesz, vagy úgy lesz, mit bánom én! Legyen akárki! Legyen akármi!» Szörnyű állapot ez. Nem szeretnék beleesni. Segítsen nekem! Segítsen nekem!

Azt a benyomást tette, mintha le lenne sujtva, mintha tiz évvel megöregedett volna; jó, alázatos és könyörgő szemekkel nézett Christophe-ra. Christophe mindent megígért neki, amit csak akart. Ekkor felélénkült, mosolygott, újra feléledt.

És este nevetgélt és flörtölt, mint rendesen.

*

Ettől a naptól kezdve gyakoriakká váltak meghitt beszélgetéseik. Magukba voltak, kettesben; Colette bizalmasan elmondott Christophe-nak annyit, amennyit éppen el akart neki mondani; Christophe mindent elkövetett, hogy megértse őt s ellássa jó tanáccsal; Colette meghallgatta a tanácsokat, vagy a szükséghez képest az intelmeket, komolyan, figyelmesen, mint egy jóviseletű kis leány; ez elszórakoztatta, érdekelte, sőt támogatta is és megindította és kacér kacsintással róttá le a köszönetét. De életén semmi se változott: csak még egy szórakozás járult a többihez.

Mindennapi élete az átalakulások sorozata volt. Rendkívül későn, déltájban szokott fölkelni. Gyakran kellett küzdenie az álmatlansággal; s csak hajnaltájban jött álom a szemére. Egész nap nem csinált semmit. Elméjében végeszakadatlanul tudott forgatni egy verset, egy eszmét, egy gondolatfoszlányt, beszélgetések egy-egy emlékét, egy zenei frázist, egy arcnak a képét, mely megtetszett neki. Tulajdonképpen csak este négy-öt óra tájban ébredt föl teljesen. Addig a szempillái nehezek voltak, arca duzzadt, a kifejezése álmos és durcás. Csak akkor élénkült föl, mikor eljött néhány barátnője, akik épp olyan fecsegők voltak, s kíváncsiak a párisi pletykára, mint ő. Beláthatatlan vitákba bocsátkoztak a szerelemről. A szerelmi lélektan: ez volt az örök kérdés, meg a toilette, apró titkok leleplezése és mások meghurcolása. Egész kis köre volt tétlen fiatal emberkékből, kiknek valósággal életszükséglet volt, hogy naponta két-három órát szoknyák közt töltsenek, s akik maguk bátran szoknyát viselhetek volna, mert sem a lelkük, sem a társalgásuk nem különbözött a leányokétól. Christophe-nak megvolt a maga órája. A gyóntató megjelent. Colette abban a szempillantásban komoly és áhitatos arc-kifejezést vett föl.

Olyan volt, mint a fiatal francia nő, akit Bodley említ, aki a gyóntatószékben «kifejtett egy nyugodtan előkészített témát, mely a kristálytisza és világos elrendezésnek valóságos példaképe volt s amelyben minden, amit elő kellett adni, szépen rendbe volt szedve s pontosan csoportokba volt osztva.» És ennekutána újra kezdett még csapongóbban mulatni. Ahogy haladt a nap, abban a mértékben fiatalodott. Este színházba mentek és örökös élvezet volt örökkön-örökké ugyanazokat az alakokat ismerni fel a teremben, élvezetet nyújtott, nem a darab, amit játszottak, hanem az ismerős színész, akinek jólismert félszégeit nem unták meg újra meg újra firtatni. És azokkal, akik átlátogattak a páholyba, néhány rossz megjegyzést váltottak azokról, akik a szomszéd páholyokban ültek, vagy pedig a színésznőkről. Megállapították, hogy a drámai szendének a hangocskája olyan, «mint egy savanyított ugorka», vagy hogy a drámai hősnő toilette-je olyan, «mint egy lámpaernyő.» Vagy estélyre mentek; és itt az volt az élvezet, hogy mutogathatta magát, aki csinos volt (mivel semmi se szeszélyesebb, mint egy párisi nő csinosága: ez napok szerint változott); itt meg lehetett ujitani a kritikák készletét az emberekről, az öltözékeikről és testi fogyatkozásairól. Társalgásnak nem volt se hire, se hamva. Későn tértek haza. Lefeküdni nem igen akarózott (ilyenkor volt csak igazán fölébredve). Aztán jött egy kis ide-oda ténfergés az asztal körül. Lapozgatás valami könyvben. Egy kis nevetés befelé, valami visszaidézett mozdulaton, vagy gesztuson. Unatkozás. Ah! milyen szerencsétlen élet. Az álom nem jön. És éjjel, hirtelen, kitörnek a kétségbeesés rohamai.

Christophe, aki hébe-korba eltöltött egy-egy órát Colette-el és csak néhány átalakulását figyelhette meg, már ezekben is csak nagy nehezen tudott eligazodni. Azon tünődött, mely pillanatban őszinte - vajjon mindig őszinte-e, vagy soha. Maga Colette se tudott volna neki erre feleletet adni. Olyan volt, mint a legtöbb fiatal lány: csupa tétlenségre kárhoztatott és éjszaka visszafojtott vágy. Nem tudta, tulajdonképpen mi lakozik benne, mert nem tudta, mit akar és mert nem is tudhatta, mielőtt meg nem próbálta. És ekkor megpróbálta, a maga módján, a lehető legtöbb szabadsággal s a lehető legkevesebb kockázattal, igyekezvén másolni azokat, akik körülvették s átvenni erkölcsi zsinórmértéküket. Nem sietett a választással. Szeretett volna mindennel takarékoskodni, hogy mindent kiélvezhessen.

De egy olyan baráttal, mint Christophe, a dolog sehogy se akart simán menni. Christophe ráállt arra, hogy vele szemben előnyben részesítsenek olyan lényeket, akiket nem becsült, sőt megvetett; de azt már nem engedte, hogy ezeket vele egyenlőknek tegyék meg. Cselekedjék kiki izlése szerint, de legalább legyen neki valamilyen izlése.

Christophe annál kevésbé volt hajlandó a türelemre, mert Colette szinte kedvteléssel állított maga köré valóságos gyűjteményt olyan fiatal emberekből, akik a legjobban fel tudták bősztíteni: undorító kis snobokat, akik javarészt gazdagok, de feltétlenül télenek voltak, vagy szerencsésük volt egyik-másik miniszteriumnak valami szinokurájába beülni - ami egészen egyre megy. Valamennyi író volt; legalább azt mondták, hogy irnak. Valóságos idegbetegség volt ez a Harmadik Köztársaság idején.

Tulajdonképpen a hiu lustálkodásnak egyik alakja volt ez, mivelhogy a szellemi munka volt az, melyet valamennyi közt a legnehezebben lehetett ellenőrizni, s amellyel a legkönnyebben lehetett bluff-öt üzni. Nagy munkálataikról csak egy-egy szót ejtettek el, titkolózva, de kellő tisztelettel. Meglátszott rajtuk, hogy áthatja őket feladatuk fontossága, hogy roskadoznak a teher alatt. Christophe kissé kínos zavarban volt, hogy oly tökéletesen ismeretlen előtte a nevük és a műveik is. Nagy féltékeny igyekezett róluk értesülést szerezni; különösen azt szeretete volna tudni, mit irt az az ifju, akit társai beszélgetéseikben úgy állítottak be, mint egyik mesterét a drámairásnak. S meglepetésére azt hallotta, hogy ez a nagy drámairó egyetlen-egy felvonást alkotott, amely kivonat volt egy regényből, mely maga is novellák sorozatából állt, vagyis inkább följegyzésekből, melyeket egyik szemléjükben adott ki az utolsó tíz év

valamelyik évfolyamában. A többieknek a podgyásza sem volt sokkal súlyosabb: néhány felvonás, néhány novella, néhány vers. Némelyek híresek voltak, mert egy cikkük megjelent. Mások egy olyan könyvért, melyet «készültek megírni.» A hosszabb lélekzetű művek iránt bizonyos lenézést tanusítottak. Ugy látszott, hogy rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak a szavak elrendezésének a mondatban. Ám azért ezt a szót «gondolat», gyakorta ejtették ki beszélgetéseikben; de úgy tetszett, hogy náluk ennek az értelme nem ugyanaz, mint a mindennapi beszédben; aprólékos előadásbeli finomságokra alkalmazták. Mindazonáltal voltak közöttük nagy gondolkodók és nagy ironisták, akik mély és finom elmésségeiket ritkított betűvel szedették, nehogy az olvasó véletlenül rá ne akadjon.

Valamennyi az Én kultuszát üzte; ezen kívül más kultuszt nem ismertek. S igyekeztek, hogy ebben mások is osztozzanak velük. A baj csak az volt, hogy mások nem kértek belőle, mert már ellátták magukat. Ahogyan beszéltek, jártak, dohányoztak, ujságot olvastak, a fejüket tartották, a szemüket forgatták, köszöntek egymásnak - abban állandóan az lebegett előttük, mit szól hozzá a közönség. A színészkedés a fiatal embereknek a természetében van, s annál inkább, minél jelentéktelenebbek s minél kevesebb munkát végeznek. Különösen a nők kedvéért szoktak kitenni magukért: mert sóvárognak érte, s még inkább, mert kívánják, hogy a nők sóvárognak értük. S páváskodnak uton-utfélen, bárki előtt, aki elmegy mellettük, ha tőle egyebet nem várhatnak is, csak egy bémész tekintetet. Christophe gyakran találkozott ilyen pávafióakkal: fiatal piktorokkal, virtuózzal, komédiásokkal, kik olyan fejet csináltak maguknak, hogy az valamely ismert művész: Van Dyck, Rembrandt, Velasquez, Beethoven fejéhez hasonlítson, vagy valami szerepet játszottak, pl. a jó festő, a jó zenész, a jó mesterember, a mély gondolkodó, a vig cimborá, az együgyű paraszt, az ősember szerepét... S jobbra-balra pislantva figyelték, hogy észrevették-e őket. Christophe, mikor látta, hogy ilyen alak jön szembe vele, rosszindulatból közönyt mimelve, másfelé fordította a fejét, mikor mellette elhaladt. De ha le is voltak forrázva, ez nem tartott sokáig; a legelső ember előtt, aki elment mellettük, megint csak illegették magukat. A Colette szalonjának vendégei már magasabbra törtek: ezek a szellemességükkel hivalkodtak; lemázoltak két-három modellt, akik már maguk sem voltak eredetiek. Vagy pedig egy eszmét mimeltek: az Erőt, az Örömet, az Irgalmat, az Együttérzést, a Socializmust, az Anarchizmust, a Hitet, a Szabadságot: úgy játszották, mint egy-egy szerepet. Megvolt az a tehetségük, hogy a legszebb gondolatokból irodalmi ügyet tudtak csinálni s az emberi lélek leghősibb felfedezéseit szaloncikké, divatos nyakkendőkké tudták lealacsonyítani.

De sehol oly igazán elemükben nem érezték magukat, mint a szerelemben; ezt teljesen ki-sajátították. Az élvezet kazuisztikája számukra nem rejtegetett már titkokat; virtuóz leleménnyel új eseteket találtak ki, tisztán azért, hogy övék legyen a megfejtés dicsősége. Ezt a foglalkozást mindig azok szokták üzni, akiknek nincs egyéb dolguk: szerelem hijján «gyakorolják a szerelmet és főleg magyarázzák». A magyarázatok mindig bőségesebbek voltak, mint a szöveg, mely, náluk nagyon vékony volt. A szociológia füszeres mártással öntötte le a legmerészebben illetlen gondolatokat: ebben az időben mindenre a szociológia lobogóját tüzték ki; bármilyen élvezetük volt is abban, hogy kielégítették bűnös vágyaikat; az élvezet nem lett volna teljes, ha el nem hitetik magukkal, hogy kielégítvén őket, az új idők útját egyengették. Ez a szocializmusnak kizárólag párisi fajtája volt: az erotikus szocializmus.

Ama problémák közt, melyek ez időben szenvedelmesen izgatták ezt a kis «cour d'amour»-t, volt a nők és férfiak egyenlősége a házasságban s a nők jogai a szerelemre. Voltak derék, tisztességes, protestáns, egy kicsit nevetséges - skandináv, vagy svájci - fiatal emberek, kik azt követelték, hogy legyen a két nem közt egyenlőség az erényben: a férfiak is szüzen lépjenek a házasságra, úgy mint a nők. A párisi kazuiszták másfajta egyenlőséget hirdettek: az egyenlőséget a tisztátalanságban; a nők is bemocskolva lépjenek házasságra, éppen úgy, mint a férfiak - mindkét nemnek legyen joga szeretőket tartani. A párisiak olyan rengeteg sokat

fogyasztottak képzeletben és gyakorlatban a házasságtörésből, hogy kezdték ezt már hülyének találni s kerestek egy eredetibb találmányt, amivel az irodalom világában amazt helyettesíteni lehetne s ez: a lányok prostitúciója volt, - amin a rendes, egyetemes, erényes, illemtudó, családi s ráadásul szociális prostitúciót értem. Egy sok tehetséggel megírt könyvre, mely akkortájt jelent meg, mint törvényre hivatkoztak; ez a könyv, négyszáz oldalon, enyelgő szőr-szálhasogatással «a bacon-i módszer összes szabályai szerint» «az élvezet legjobb berendezésé-t» tanulmányozta. A szabad szerelem kézikönyve volt ez, melyben a szerző lépten-nyomon eleganciát, illendőséget, jó izlést, nemességet, szépséget, igazságot, szemérmet, erkölcsöt emlegetett; egy valóságos Berquin volt ez, nagyvilági fiatal lányok részére, akiknek elhatározott szándékuk van lezülleni. Ideig-óráig ez volt az Evangelium, Colette kis udvarának csemegéje. Ebből csináltak parafrázisokat. Magától értetődik, hogy - amint ez már a tanítványok szokása volt - figyelmen kívül hagyták mindazt, ami e paradoxonok alatt helyes, jól megfigyelt s elég emberi lehetett, hogy csak a legrosszabbat jegyezték meg belőle. A kis cukros virágoknak ebben a kertjében siettek a legmérgeesebbet leszakítani, - pl. efafta aforiz-mákat: hogy «a gyönyör szeretete csak élesítheti a munka szeretetét»; - hogy «szörnyüség, ha egy szűznek anyává kell lennie, mielőtt élvezett volna»; hogy «egy szűz férfinak a bírása a nőre nézve a természetes előkészülés a jól megértett anyaságra»; - hogy «az anyáknak kell vállalni ezt a szerepet, a lányok szabadságának szervezésére, még pedig a gyengédségnek és az illemtudásnak avval a szellemével, melyet fiaik szabadságának védelmében tanusítanak»; - hogy el fog jönni az az idő, «mikor a fiatal leányok olyan természetességgel jönnek ki a szeretőjük lakásáról, mint ahogy ma valamilyen előadásról jönnek haza, vagy a barátnőjüktől, aki egy csésze teára hívta meg őket.»

Colette kijelentette, hogy ezek a tanok nagyon észszerűek. Christophe irtózott ezektől a beszédektől. Tulozta a jelentőségüket s a bajt, amit okozhattak. A franciák sokkal okosabbak, semhogy irodalmukat alkalmazzák. Ezek a kislábu Diderot-k, a nagy Diderot-nak ezek az apró garasai, a mindennapi életben olyanok, mint az Enciklopédia lángeszű Panurge-e; éppen olyan tisztességes és félénk nyárspolgárok, mint a többiek. S éppen, mivel ily bátortalanok a tettben, azért oly nagy multság nekik a tettet (gondolatban) keresztülvinni a lehetőség legvégső határáig. Ez a játék nem jár semmi kockázattal.

De Christophe nem volt francia dilettáns.

* * *

Mindazon fiatal emberek közt, akik Colettet körülvették, volt egy, akit, úgy látszott, a leg-többre becsült. Természetesen Christophe-nak valamennyi közt ez volt a legkiálthatatlanabb.

Meggazdagodott nyárspolgárok gyermeke volt, azok közül való, akik beállnak az arisztokratikus irodalom művelői közé s adják a Harmadik Köztársaság patriciusait. Lucien Lévy-Coeur volt a neve. Élénk tekintetű szemei messze álltak egymástól, az orra horgas volt, az ajkai szélesek, szőke szakálla, à la Van Dyck, hegyesre nyírt, a feje korán kopaszodni kezdő, ami nem állt neki rosszul, a szava behizelgő, a modora elegáns, kezei oly finomak és puhák, hogy majd elolvadtak az ember ujjai közt. Valósággal tüntetett nagy udvariaskodásával, tul-finomult előzékenységével, még azokkal szemben is, akiket nem szeretett s akik alól igyekezett a gyékényt kirántani.

Christophe találkozott már vele azon az első írói társaságban, ahova Sylvain Kohn vezette be, s noha nem beszéltek egymással, elég volt a hangját hallania, hogy olyan idegenkedéssel forduljon el tőle, amit maga sem tudott magának megmagyarázni, s amelynek mélyen rejlő okait csak később értette meg. A szerelemnek vannak villámcsapásai. S vannak a gyűlöletnek is - vagy - (hogy meg ne bántuk a szelid lelkeket, akik félnek ettől a szótól, valamint minden

szenvedélytől) - mondjuk, hogy az egészséges lény ösztönszerűen megérzi az ellenséget s védekezik.

Christophe-al szemben a guny és felbomlás szellemét képviselte, mely szeliden, simán, nesztelenül kezdi ki mindazt, ami a halni készülő régi társadalomban nagy volt: a családot, a házasságot, a vallást, a hazát; a művészetben mindazt, ami benne férfias tiszta, egészséges, népies; minden hitet az eszmékben, a nagy emberekben, az emberben. Gondolkozása mélyén nem volt egyéb, csak a gépies kedvtelés a végletekig vitt elemzésben, aféle állati szükséglet: rágódni a gondolaton, giliszta-ösztön. S a szellemi rágcsálásnak ez eszménye mellett az az érzékiség, amely lányoknál, még pedig az ugynevezett kékharisnyáknál tapasztalható: mert nála minden irodalmi volt, vagy azzá lett. Minden anyag volt neki az irodalmi feldolgozásra: apró sikerei a szerelemben, a saját bünei és a barátaié. Irt regényeket s szindarabokat, melyekben sok tehetséggel beszélt el szüleinek magánéletét, intim kalandjaikat, s a barátaiét, meg a saját kalandjait, szerelmi viszonyait, többek közt egyet, melyet legjobb barátja feleségével folytatott; az arcképek festésében nagy művészet nyilatkozott meg; mindenki dicsérte, milyen találók: a közönség, az asszony, a barát. Nem juthatott egy asszony bizalmas vallomásaihoz, vagy kegyeihez, anélkül, hogy egy könyvben el ne mondta volna. Mi sem lett volna természetesebb, mint az, ha indiskréciói miatt a «munkatársnői» elhidegültek volna iránta. Ám szó se volt erről: legfeljebb, ha egy kicsit feszélyezte őket a dolog; a forma kedvéért tiltakoztak, de alapjában véve el voltak ragadtatva, hogy mezitelenre vetköztették őket a járókelők előtt; csak az arcukat takarja álarc, a szemérmük nyugton fog maradni. Ami őt magát illeti, vásári pletykáiba nem vitte bele sem a bosszuállás, sőt talán a megbotránkoztatás szellemét sem. Mint gyermek és mint szerető nem volt rosszabb, mint az emberek többsége. Ugyanazokban a fejezetekben, amelyekben arcátlanul letépte a fátyolt atyjáról, anyjáról és szeretőjéről, voltak olyan részletek is, amelyekben költői gyengédséggel és bájjal beszélt róluk. Tény az, hogy a családi érzés rendkívül ki volt benne fejlődve; de azok közé tartozott, akik nem érzik a szükségét annak, hogy becsüljék is azt, akit szeretnek; sőt éppen ellenkezőleg, jobban szeretik azt, amit egy kis megvetéssel illethetnek; vonzalmuk tárgya így közelebb állónak, emberiebbnek tetszik nekik. Az ilyen emberek képesek a legkevésbé arra, hogy megértsék a hősiességet és a tisztaságot. Nem állnak távol attól, hogy úgy tekintsék őket, mint hazugságot, vagy szellemi gyengeséget. Különben nem is kell mondani, mennyire meg vannak győződve arról, hogy ők jobban megértik, mint bárki más, a művészet hőseit, valamint azt sem, hogy pártfogói bizalmaskodással ítélkeznek róluk.

Ő, meg a gazdag és tétlen polgárság feslett szendéi csodálatosan jól értették egymást. Valósággal társnőjük volt, aféle züllött, szabadszájú és kitanult szobalány, aki felvilágosította őket, akit irigyeltek. Vele szemben egy cseppet sem feszélyezték magukat és Psyche lámpájával a kezükben kíváncsian tanulmányozták a meztelen kétnemű ifjút, aki engedte, hogy tanulmányozzák.

Christophe nem tudta megérteni, hogy egy olyan fiatal leány, mint Colette, akinek úgy látszott, finom természete van, s megvan benne a megható vágy, hogy szabaduljon az olyan élettől, mely fokozatosan koptatva lealacsonyítja az embert, jól találja magát ebben a társaságban. Christophe nem volt jó lélekismerő. Lucien Lévy-Coeur százszorta jártasabb volt a pszichológiában. Christophe bizalmasa volt Colette-nek; de Colette-nek Lucien Lévy-Coeur volt a bizalmasa. Így határozottan emennek a részén volt a jelentékeny felsőbbség. Egy nőnek nagyon jól esik az, ha tudja, hogy olyan férfival van dolga, aki gyengébb nála. Vele szemben kielégítheti azt, ami a legkevésbé jó benne, s egyuttal azt is, ami elérékenyítésének egyik legbiztosabb eszköze: ha ezt a titokzatos hurt hozzuk rezgésbe. Aztán még, Colette gyengének, meglehetősen gyávanak érezte magát, ismerte ösztöneit, melyekre éppen nem volt büszke, de amelyeket ugyancsak óvakodott volna visszaszorítani. Tetszett neki az, hogy barátjának vakmerően kiszámított gyóntató beszédei által engedi magát meggyőzni arról, hogy a többi nő

se jobb nála, s az emberi természetet olyannak kell venni, amilyen. Ilyenkor megszerezte magának azt az elégtételt, hogy nem küzdött ama hajlamai ellen, melyek kellemesek voltak neki s azt a fényűzést, hogy elmondhatta magának: ennek így kell lennie, a bölcsesség azt parancsolja, hogy ne lázongjunk ellene s legyünk elnézőek abban, amin - sajnos! - úgy sem tudunk változtatni. Olyan bölcsesség volt ez, amelynek gyakorlása semmi kint nem okozott.

Aki az életet derülten tudja nézni, az pompásan élvezheti a társadalom kebelében a látszólagos művelődés végtelen kifinomultsága s a mélységes állatiasság közt fennálló örök ellentétet. Minden szalonban, mely nincs tele kövületekkel és megmerevült lelkekkel, a társalgásnak két rétegét lehet megkülönböztetni, melyek úgy rakódnak egymásra, mint a föld rétegei: társalgás - amelyet mindenki megért - az emberek elméi közt és társalgás - melyről kevés embernek van tudata, pedig éppen ez az erősebb réteg - az emberek ösztönei, a fenevadak közt. Ez a két társalgás gyakran ellentmond egymásnak. Mialatt az elmék a szokásos aprópénz szólamokat adják-veszik, a testek ezt mondják: Vágy, Idegenkedés, vagy még gyakrabban, Kíváncsiság, Unalom, Utálat. A fenevad, bár a sok százados civilizáció megszelidítette már, s éppen annyira elbutította, mint az állatszelistítő a ketrecben sinlódó oroszlánokat, még mindig eleségről álmodozik.

De Christophe még nem jutott el az elmének ahhoz az önzetlenségéhez, melyet csak a kor és a szenvedélyek halála szokott meghozni. Nagyon is komolyan vette Colette-el a tanácsadó szerepét.

Colette arra kérte volt, hogy nyújtson neki segítséget s azt látta, hogy Colette könnyű szívvvel teszi ki magát a veszélynek. Ezért aztán nem is titkolta többé ellenséges érzületét Lucien Lévy-Coeur iránt. Ez kezdetben Christophe-al szemben kifogástalanul udvarias és gunyos magatartást tanusított. Ő is ellenséget szimatolt Christophe-ban, de nem ítélte félelmetesnek; s bár viselkedésén nem lehetett észrevenni, nevetségessé tette. Egyébként nagyon szívesen látta volna, hogy Christophe csodálja őt s ezen az alapon jó viszonyban legyenek egymással; de éppen ez volt az, amit sehogyse remélhetett; s evvel teljesen tisztában volt, mert Christophe nem értette a színlelés művészetét. Ekkor aztán Lucien Lévy-Coeur észrevétlenül átsiklott a tisztán elvont gondolati ellenzékiségtől a személyes, gondosan leplezett kis hadakozásba, melynek díjául Colette-t akarta elnyerni.

A két barát közt Colette tartotta fenn az egyensúlyt. Érezte Christophe-nek erkölcsi felsőbbségét és tehetségét; de élvezte Lucien Lévy-Coeur-nek mulatságos erkölcstelenségét és szellemét is; és alapjában véve, ebben több alázatossággal hallgatta őt, s evvel lefegyverezte. Elegendő jóság volt benne, de a nyíltság, gyengeségének éppen jóságánál fogva, hiányzott nála. A komédiát félig játszotta; alakoskodott, hogy úgy gondolkodik, mint Christophe. Valójában jól tudta, mily nagy egy ilyen barátnak az értéke. De a barátság kedvéért nem akart semmiféle áldozatot hozni; nem akart áldozatot hozni semmiért és senkiért; csak azt akarta, ami a legkényelmesebb neki s a legkellemesebb. Titkolta hát Christophe előtt, hogy még mindig fogadja Lucien Lévy-Coeur látogatásait; hazudott a nagyvilági fiatal leányoknak bájos természetességével, akik gyermekkoruk óta jártasak ebben a művészetben, mely feltétlenül szükséges nekik, ha meg akarják tartani valamennyi barátjukat s valamennyit ki akarják elégíteni. Önmaga előtt azzal mentegetőzött, hogy nem akar Christophe-nek fájdalmat okozni; de a valódi ok az volt, hogy tudta, mennyire igaza van Christophe-nak, meg az, hogy azért mégis csak azt akarta csinálni, amiben kedvét lelte, hogy össze ne vesszenek. Christophe néha gyanította ravaszkodásait; ilyenkor dörmögött, megeresztette a hangját. Colette tovább alakoskodott, adta a megszeppent, ragaszkodó, kissé bánkódó leánykát; néhányszor szeliden rákacsintott - feminae ultima ratio. Colette-t valóban elsomoritotta az az érzés, hogy esetleg elvesztheti Christophe barátságát; ilyenkor igézően kedves volt hozzá s komolyságot mimelt s tényleg sikerült neki Christophe-ot egy időre lefegyvereznie. De a hangos szakításnak előbb,

vagy utóbb be kellett következnie. Christophe ingerültségében - öntudatlanul - volt egy parányi része a féltékenységnek is. És Colette fontoskodó becézgetéseiben a szerelemnek is volt egy kis része. S éppen ezért történt kissé élénkebben a szakítás.

Egy napon, mikor Christophe Colette-t nyilvánvaló hazugságban tettenérte, törésre vitte a dolgot; alku nincs: válasszon közte és Christophe közt. Colette megpróbálta a kérdést kijátszani és végezetül követelte a jogát ahhoz, hogy megtartsa mindazokat a barátait, akik tetszenek neki. Tökéletesen igaza volt, s Christophe tisztában volt avval, hogy nevetségessé teszi magát; de azt is tudta, hogy nem önzésből lép fel követelőző módon; őszinte vonzalmat érzett Colette iránt; meg akarta menteni, még azon az áron is, hogy erőszakot követ el akaratán.

Ügyetlen volt, s nem akart tágítani. Colette megtagadta a feleletet.

- Colette, hát azt akarja, hogy ne legyünk barátok? - kérdezte Christophe.

- Nem, - felelte Colette. - Nagy fájdalmat okozna nekem, ha nem maradna a barátom.

- De Ön nem hozná barátságunkért a legkisebb áldozatot sem?

- Áldozatot? Micsoda képtelen szó ez? Miért kellene mindig egy dolgot egy másikért feláldozni? Ezek buta keresztény fogalmak. Alapjában véve, Ön egy vén klerikális, anélkül, hogy tudná ezt.

- Lehetséges, - mondta Christophe. - Ami engem illet, az nekem mindegy, vagy mind kettő. A jó és rossz között, szerintem, nincs középut, még olyan keskeny se, mint egy hajszál.

- Igen, tudom, - mondta Colette. - Éppen ezért szeretem Önt. Biztosítom Önt, hogy nagyon szeretem, de...

- De ugyancsak nagyon szereti a másikat is?

Colette nevetett s amily behizelgően csak tudott nézni, s amily szelid hangon csak tudott beszélni, így szólt:

- Maradjon.

Christophe azon a ponton volt, hogy ismét enged. De Lucien Lévy-Coeur belépett; és szolgálatra készen őt is ugyanazok a behizelgő szemek s ugyanaz a szelid hang fogadták. Christophe egy ideig hallgatva nézte, mint üzi Colette apró komédiáit; aztán elment, elszántan, hogy szakítani fog. Szíve bánattal volt tele. Minő ostobaság, mindig vonzódni valakihez s engedni, hogy a hálójába kerítsen.

Hazatérve gépiesen rakosgatni kezdte a könyveit, tétlenségéből felnyitotta a Bibliát s ezt olvasta:

... «Az Ur imigyen szól: Mivel Sion leányai mereven tartják a nyakukat, forgatják a szemeket, begyeskedve, apró léptekkel járnak, miközben a lábaikon csörgetik a gyűrüket:

Az Ur Sion leányainak a feje bubját meg fogja koppasztani, az Ur láttatni fogja a fejük meztelenségét...»

Colette mesterkedéseire gondolva felkacagott; és jó hangulatban feküdt le. Aztán eltűnődött, hogy ugyancsak kikezdte őt is a párisi romlottság, ha komikusnak találja azt, amit a Bibliában olvas. De azért agyában egyre ismételtette a nagy, tréfálkozó Birónak ítéletét s próbálgatta elképzelni, hogy fiatal barátnője fején milyen volna a hatása. Nevetve aludt el, mint egy gyermek. Már nem gondolt többé új bánatára. Egygyel több, egygyel kevesebb... Kezdték már hozzászokni.

*

Christophe ezután is adott zongoraleckéket Colette-nek, de most már került az alkalmakat, melyeket Colette barátságos beszélgetések kezdésére kínálgatott neki. Hiába buslakodott, hiába sértődött meg s játszotta apró kópéságait: Christophe makacsul kitartott; összezördültek; végre Colette ürügyeket keresett, hogy hosszabb időre el-elhalogassa a leckéket; és Christophe is talált kifogásokat, hogy Stevensék estélyeire kibujjon a meghívások alól.

Megelégette már a párisi társaságot; nem bírta már elviselni ezt a sivárságot, ezt a tétlenséget, ezt az erkölcsi tehetetlenséget, ezt az ideggyengeséget, ezt a hyperkritikát, melynek se értelme, se célja nincsen, mely önmagát falja föl. Arra gondolt, hogyan képes egy nép olyan poshadt légkörben élni, hol a művészet a művészetért van, s hol azért élveznek, hogy élvezzenek. Pedig ez a nép élt, nagy volt, még most is «elég jól festett» a többi nép között; legalább illuziót tudott kelteni annál, aki messziről nézte. Honnan merithette az okait élete fenntartásához? Semmiben nem hitt már, semmiben, csak az élvezetben...

Mikor idáig jutott elmékedéseiben, az utcán beleütközött fiatal emberek és asszonyok ordító tömegébe, kik egy kocsit húztak, melyben egy öreg pap ült, s jobbra-balra áldást osztogatott. Kissé távolabb francia katonákat látott, kik fejszecsapásokkal bezúrták egy templom kapuit s akiknek fejét rendjelszalagos urak bezúrással fenyegették. Ebből azt látta, hogy a franciák mégis hisznek valamiben - csak azt nem tudta még, miben. Elmagyarázták neki, hogy az Állam válik az Egyháztól, száz éves közös élet után, s mivel az egyház jogára és erejére támaszkodva jó szántából nem akar elmenni, az Állam kilöki őt az ajtón. Christophe ezt a bánásmódot nem találta lovagiasnak; de annyira belefáradt már a párisi művészek anarchikus dilettantizmusába, hogy bizonyos élvezettel nézte ezeket az embereket, kik készek voltak bezúratni a fejüket egy ügy érdekében, bármily esztelen lett legyen is az.

Nem sok időbe telt, míg arra is rájött, hogy ilyen emberek szép számmal vannak Franciaországban. A politikai lapok olyan harcokat vívtak egymással, mint Homerosz hősei; nap-nap után közöltek felhívásokat a polgárháborúra. Igaz, hogy rendszerint csak szavak röpködtek, ütések ritkán kerül a sor. Persze, mindig akadtak olyan naivak, kik készek voltak érvényt szerezni annak az erkölcstannak, amit mások papírra vetettek. Ilyenkor különös látványok játszódtak le: egész megyék el akartak szakadni Franciaországtól, ezredek megszöktek, megyeházákat fölgyújtottak, adószedők lovon jártak csendőrszakaszok élén, parasztok kaszákkal verekedtek s üstökben vizet forraltak, hogy így védjék meg a templomokat, melyeket a szabadgondolkodók a szabadság nevében le akartak dönteni, falusi megváltókat, kik fölmásztak a fákra, hogy beszédekintézzenek a Bor tartományaihoz, melyek föllázadtak az Alkohol tartományai ellen. Itt-ott megesett, hogy az a pár millió ember, ki ökölrel fenyegetőzött, vörösre kiabálta magát, a végén alaposan elagyabugyálta egymást. A Köztársaság hizelgett a népnek, s aztán hagyta megkardlaponni. Viszont a nép bezúta a nép néhány gyermekének a fejét, - tisztékét s közlegényekét vegyesen, így mindenki bebizonyította a többieknek, hogy kitűnő ügyet szolgál, s az öklei is kitűnőek. Ha az ember messziről nézte ezt, az ujságokon keresztül, azt hitte, hogy hátrafelé ment néhány századdal. Christophe arra a fölfedezésre jutott, hogy Franciaországban, a szkeptikus Franciaországban fanatikus nép lakik. De lehetetlen volt megtudnia, milyen irányban. A vallásért, vagy a vallás ellen? Az értelemért, vagy az értelem ellen? A hazáért, vagy a haza ellen?... Fanatikusak voltak minden irányban. Azoknak látszottak. Fanatikusak voltak, tisztán azért az élvezetért, hogy fanatikusak legyenek.

* * *

Egy este Christophe erre terelgette a beszélgetést egy szocialista képviselővel, akivel néha találkozni szokott Stevensék szalonjában. Jóllehet beszélt már vele, nem sejtette, hogy ez a képviselő milyen szerepet tölt be: ezideig soha másról nem társalogtak, csak zenéről. Nagyon csodálkozott hát, mikor megtudta, hogy ez a világfi igen szenvedélyes pártvezér.

Achille Roussin szép férfi volt, szőke szakállu, piros-pozsgás arcu, raccsolva beszélt, a modora nyájas volt, a viselkedésében megnyilvánuló bizonyos elegancia alól ki-kibujt néha a közönségeség, a parasztos mozdulatok; társaságban el-elbabrált a körmeivel s tisztogatni kezdte őket, falusiak szokása szerint nem tudott valakivel beszélni anélkül, hogy meg ne ragadta volna a kabátját, az öklét s ne nyomkodta volna a karjait; nagyétű és jó ivó, kedvelője a lakomázásnak és a kacagásnak, a nép szülötte, annak összes vágyaival, aki ugyancsak utána veti magát a hatalomnak, hogy megszerezze; hajlékony, ügyesen alkalmazkodó, aszerint, hogy milyen környezetben forog, s kivel van dolga, képes hallgatni s egy szempillantás alatt be- és elfogadni, amit hall; különben rokonszenves, értelmes, minden iránt érdeklődő, részint veleszületett, részint később szerzett hajlamból, részint hiúságból; tisztességes, addig a mértékig, amíg érdeke az ellenkezőt nem parancsolta, amíg veszélyesnek mutatkozott a tisztesség ellen véteni.

Volt elég csinos felesége, nagy, szép növésű, keménykötésű asszony, kinek elegáns termetét kissé keskenyebbé tették pazar öltözékei, melyek tulozva emelték ki idomainak izmos domborulatait; arcát göndörödő fekete hajzat fogta keretbe; a szemei nagyok voltak, feketék és nehezek, az ajka kissé előre állt; arca, bár tömzsi volt, elég kedves benyomást tett, csak rövidlátó, egyre hunyorgó szemei rontottak rajta s a száj, mely hegyesre csucorodott. A járása természetellenes volt, elaprózott, mint bizonyos madaraké s a beszédmodora kedveskedést szenvedő, de csupa jóindulat és szeretetreméltóság. Gazdag polgári, kereskedő családból származott, mely becsülte az erényt s a szellem szabadságát, a számtalan társadalmi kötelességhez, mint a valláshoz, ragaszkodott, nem is számítva azokat, melyeket önszántából vállalt, a művészi és társadalmi kötelezettségeket: szalont tartani, a művészetet bevinni a munkás-egyetemekbe, foglalkozni közjótékonyági intézményekkel és gyermek-lélektannal - nem a szív benső melegsége, nem mélyebb érdeklődés, inkább természetes jóság, snobizmus, az olyan művelt fiatal nő ártatlan, pedáns igyekezete vezette, aki örökösen egy és ugyanazt a leckét látszik ismételni, s akit a hiúság sarkal, hogy ezt a leckét jól tudja. Szükségét érezte annak, hogy foglalatostkodjék, de annak nem, hogy érdeklődjék az iránt, amivel foglalkozik. Hasonlított ez azoknak a nőknek lázas munkájához, kiknek ujjai közt mindig ott van a kötés, s akik szünet nélkül mozgatják a kötőtűket, mintha a világ üdve függene ettől a munkától, melyről azt sem tudják még, fogják-e használni? S aztán benne is megvolt - mint a harisnyát kötőgető asszonyokban - a tisztességes nőnek a hiúsága, ki példájával más nőknek leckét akar adni.

A képviselő a felesége iránt vonzalommal párosult lenézést tanusított. Nagyon sikerült választás volt, akár az élvezetet, akár nyugalomát vette tekintetbe. Az asszony szép volt, kielégítette az élvágányát s ennél többet nem kívánt tőle; az asszony se kívánt tőle semmi mást. Roussin szerette őt s megcsalta. Az asszony belenyugodott ebbe, avval a feltétellel, hogy megkapja a maga részét. Sőt az is lehetséges, hogy bizonyos élvezetet talált ebben. Nyugodt és érzéki volt. Ugy gondolkodott, mint egy háremhölgy.

Két csinos gyermekük volt, négy-öt évesek, akiket Roussin-né gondozott, mint jó családanya, ugyanavval a szeretetreméltó és hideg nyugalommal, amellyel a férje politikáját s a divat és a művészet utolsó megnyilatkozásait karolta fel. És így, ebben a környezetben, előhaladott elméletből, ultra-dekadens művészetből, nagyvilági agitációból és polgári érzületből a legkülönösebb keverék keletkezett.

Meghívták Christophe-ot, hogy látogassa meg őket. Roussin-né jó zenész volt, elbájolóan tudott zongorázni; billentése finom volt és határozott; kicsi fejével, melyet mereven rászegezett a billentyűkre s fölöttük kifeszített, ugrádozó ujjával olyan volt, mint egy tyuk, mely ide-oda kapkod csőrével. Noha szép tehetsége volt a zenéhez, s nagyobb képzettsége, mint a legtöbb francia nőnek, a zene mély értelme iránt olyan közömbös volt, akárcsak egy kapanyél; a

zene-hangok, ritmusok, árnyalatok sorozata volt neki, melyeket kellő pontossággal hallgatott s adott elő, lelket egyáltalán nem keresett bennük, mivelhogy arra magának se volt szüksége. Ez a kedves, értelmes, egyszerű asszony, ki szives szolgálatokra mindig készen mutatkozott, Christophe-ot ugyanavval a jóságos kedveskedéssel fogadta, amit mindenkivel szemben szokott tanusítani. Christophe ezért nem igen volt hálás; nem érzett iránta nagy rokonszenvet: valósággal nem létezőnek tekintette. Lehet hogy nem tudta neki megbocsátani - bár tulajdonképpen maga sem volt evvel tisztában - hogy olyan könnyű szívvvel fogadja az osztozkodást a férje szeretőivel, kinek kalandjairól tudomása volt. Valamennyi bűn közt a passzivitást tudta a legkevésbé menteni.

Christophe bensőbb ismeretséget kötött Achille Roussin-el. Roussin a zenét, meg a többi művészeteket is, durván, de őszintén szerette. Ha szeretett egy szimfóniát, úgy tetszett, hogy vele hál. Műveltsége felszines volt és jó hasznát tudta venni; e tekintetben a feleségének a segítsége nagyon a javára vált. Christophe iránt azért érdeklődött, mert olyan izmos plebejust látott benne, amilyen ő maga volt. Különben a kíváncsiság is hajtotta feléje: közelebbről akart megismerni egy ilyen fajtájú különcöt - (kíváncsisága nem tudott belefáradni az emberek megfigyelésébe) - és szerette volna ismerni párisi benyomásait. Christophe nyíltsága, megjegyzéseinek keménysége mulattatta. Eléggé szkeptikus volt ahhoz, hogy elismerje azok helyességét. Egyáltalán nem feszélyezte őt, hogy Christophe német: ellenkezőleg! El szokott dicsekedni avval, hogy fölötte áll a hazafiui előítéleteknek. És - mindent összevéve - őszintén «emberies» volt; (ez volt a legfőbb tulajdonsága); rokonszenvezett mindavval, ami ember volt. De ez nem tartotta vissza attól, hogy szilárd meggyőződéssel vallja a franciáknak - régi faj, régi civilizáció - felsőbbségét a németekkel szemben és hogy csufolja a németeket.

* * *

Achille Roussin-nél látott Christophe más politikusokat is, tegnapi és holnapi minisztereket. Egyénileg, külön-külön, mindegyikkel nagy élvezete lett volna elcsevegni, ha ezek a hirneves személyiségek őt erre méltónak itélték volna. Az általánosan elterjedt véleménnyel szemben úgy találta, hogy társaságuk érdekesebb, mint a többi franciáké, akiket ismert. Intelligenciájuk élettől duzzadóbb volt, fogékonyabb az emberiség szenvedélyei és nagy érdekei iránt. Ragyogóan tudtak csevegni, nagy részük délvidéki volt s csodáltnivalóan dilettáns; egyenkint véve, majdnem oly nagy mértékben, mint az irodalmárok. A művészetben persze eléggé tájékozatlanok voltak, különösen az idegen művészetben; de többé-kevésbé valamennyien erősködtek, hogy értenek hozzá; és gyakran szerették is, igazán. A miniszteri tanácskozások néha úgy festettek, mintha kis szemlék tartottak volna coenaculumot. Az egyik szindarabokat irt. A másik hegedüt nyekergetett s dühös wagnerista volt. A harmadik képeket mázolt. És valamennyien gyűjtötték az impresszionista festményeket, olvasták a dekadens könyveket, s avval kacérkodtak, hogy élvezik az ultraarisztokratikus művészetet, mely eszméiknek halálos ellensége volt. Christophe zavarba jött, mikor látta, hogy ezek a szocialista, vagy radikális-szocialista miniszterek, a nyomorult és éhező osztályoknak ezek az apostolai, a legfinomultabb élvezetekben műértőknek adják ki magukat. Ehhez kétségkívül joguk volt; de az ily dolog nagyon loyalisnak nem tetszett neki.

Különösen akkor állottak elő képtelen furcsaságok, mikor ezek az emberek - akik a magánbeszélgetésben szkeptikusok, érzékiek, nihilisták, anarchisták voltak - a cselekvés terére léptek: egyszeribe fanatikus lett valamennyi. A legavatatlanabb dilettánsok, alig hogy hatalomra jutottak, valóságos kis keleti kényurakká változtak át; elfogta őket az az örület, hogy mindent igazgassanak s elfojtsanak minden szabadságot: szellemük szkeptikus, vérmérsékletük zsarnoki volt. Nagyon is erősen ki voltak téve annak a kisértésnek, hogy a központosított közigazgatás műhelyének félelmetes gépezetét, melyet egykor a világ egyik legnagyobb despotája alkotott,

felhasználják és visszaéljenek vele. Ilyenformán létrejött a köztársasági imperiálizmusnak egy bizonyos fajtája, amelybe ráadásul az utóbbi pár évben beléőjtődött egy atheista katolicizmus.

Egy bizonyos ideig a politikusok megelégedtek avval, hogy csak a testek - értsd ezalatt a vagyonok - uralmára törekedtek; a lelkeknek jóformán teljesen békét hagytak, mivel a lelkekből ugyse lehet pénzt csinálni. Viszont a lelkek nem foglalkoztak politikával. A politika vagy fölöttük, vagy alattuk áramlott. Franciaországban a politikát olybá vették, mint a kereskedelemnek és az iparnak jövedelmező, de gyanus ágát; a szellemi munkások megvetették a politikusokat, a politikusok megvetették a szellemi munkásokat. És ime, egy idő óta, a politikusok s a szellemi munkások leghitványabb osztálya közeledni kezdett egymáshoz, majd szövetségre léptek. Egy új hatalom lépett a színpadra, mely bitorolni kezdte a gondolatok teljhatalmu kormányzatát: a Szabadgondolkodók. Egyezsége léptek a másik hatalommal, mely felismerte szerepükben a politikai despotizmusnak tökéletesített gépezetét. Igazában nem is annyira az volt a céljuk, hogy megsemmisítsék, mint inkább az, hogy ők helyettesítsék az Egyházat, és tényleg egyházat képeztek: a Szabad Gondolat egyházát, melynek megvoltak a katekizmusai és a szertartásai, keresztlői, első áldozásai, házasságai, kerületi, nemzeti, sőt világzsínatai Rómában. Bele illett volna egy cirkuszi bohózatba az a sok ezer szegény állat, akiknek nyájba kellett összeállniok, hogy «szabadon gondolkodjanak». Igaz, hogy az ő gondolatszabadságuk abban állt, hogy megtiltották a másokét, az Értelem nevében; mert ők az Értelembe hittek, mint a katolikusok a Szent Szűzben, anélkül, hogy akár emezek, akár amazok, sejtették volna, hogy az Értelem - valamiképpen a Szűz is - semmi magában véve s hogy a forrást máshol kell keresni. És valamint a katolikus Egyháznak megvoltak szerzeteseiből s kongreganistákból álló hadseregei, melyek alattomban hömpölyögtek a nemzet ereiben, terjesztették a fertőzés csiráját és megsemmisítettek minden szembeszálló életakaratot, az anti-katolikus egyháznak is megvoltak a szabadkőművesei, akiknek anyaháza a Nagy Kelet, hiven jegyzékbe foglalta mindazokat a titkos jelentéseket, melyeket ájtatos árulkodói Franciaország minden pontjáról nap-nap után hozzá fölterjesztettek. A Köztársasági Állam kéz alatt bátorította az Értelem e kolduló szerzeteseinek és jezsuitáinak kémkedéseit, akik terrorizálták a hadsereget, az egyetemet, az Állam összes testületeit; s nem vette észre, hogy ezek, látszólag szolgálván őt, arra törekszenek, hogy lassankint ők üljenek a helyére és hogy szép lassan, lépésről-lépésre közelebb jut az atheista theokráciához, amelynek majdan mit se fog kelleni irigyelni a paraguay-i jezsuiták theokráciájától.

Roussin-nél találkozott Christophe egynéhány ilyen csuhással. A fetis-imádásban valamennyien tul akartak tenni egymáson. Ez időtájt éppen a felett ujjongtak, hogy a törvényszékekről eltávolították a feszületet. Azt hitték, hogy a vallást semmisítették meg, mivel elpusztítottak néhány darab fát vagy elefántcsontot. Mások Jeanne d'Arc-ot és Szűz Máriás zászlóját kerítették meg, elragadván azt a katolikusoktól. Az új egyháznak egyik főpapja, egy tábornok, ki a másik egyház franciái ellen viselt hadat, antiklerikális beszédet mondott Vercingetorix tiszteletére: dicsőítette a gall Brennust, kiknek a Szabad Gondolat szobrot emelt, a nép gyermekét és Franciaország első bajnokát Róma (a római egyház) ellen. A tengerészeti miniszterek, hogy megtisztítsák a flottát s bizonyítékát adják a háborútól való borzalmuknak, a páncélos hadihajókat Descartes és Ernest Renan névre keresztelték. Más szabad szellemek a művészetet igyekeztek megtisztítani. Kigyomlázták a XVII. század klasszikusait s nem engedték meg, hogy Isten neve bemocskolja Lafontaine meséit; és Christophe hallotta, mikor az egyik, egy öreg radikális - «Az öregkorban radikálisnak lenni - mondta Goethe - minden örületnek a csucsponja» - méltatlankodott, hogy egy népszerű hangversenyen merészelték előadni Beethoven vallásos dalait. Azt követelte, hogy változtassák meg a dalok szövegét.

Mások, akik még radikálisabbak voltak, nem mentek bele az ilyen megalkuvásokba s azt akarták, hogy minden kertelés nélkül töröljenek el minden vallásos zenét s azokat az iskolákat,

melyekben vallásos zenét tanítanak. Hiába próbálta magyarázni a Szépművészeti Minisztérium egyik osztályfőnöke, aki e Beotióban abban a hirben állt, hogy valóságos «athéni», hogy mégis csak kell zenére tanítani a zenészeket: mert, jelentette ki emelkedett szellemű beszéde folyamán, «ha egy katonát a kaszányába küldünk, ott fokozatosan megtanítják őt a puskáhasználatára és a lövésre is. Ugyanez áll a fiatal zeneszerzőre is: a fejében rajzanak az eszmék, de osztályzásuk még nincs megállapítva.» S egy kissé megijedve a bátorságától, minden mondatnál tiltakozva: «Én egy öreg szabadgondolkodó vagyok... Én egy öreg Köztársasági vagyok», vakmerően azt hirdette, hogy «ő nem sokat törődik avval, vajjon Pergolese szerzeményei operák vagy misék-e; csak az a fontos, hogy tudjuk, vajjon emberi művészet alkotta-e őket.» De ellenfelének irgalmatlan logikája azt vágta vissza az «öreg szabadgondolkodó»-nak, az «öreg Köztársasági»-nak, hogy két zene van; az, melyet a templomokban énekelnek és az, melyet másutt énekelnek. Az első ellensége az Értelemnek s az Államnak; és ezért az Államérdeknek el kell törölnie.

Ez a sok fajankó inkább nevetséges lett volna, mint veszélyes, ha nem álltak volna mögöttük ilyen értékes emberek, akikre támaszkodniok lehetett s akik éppen ilyen, talán még náluk is nagyobb fanatikusai voltak az Értelemnek. Tolstoj említi valahol ezeket a «járványos befolyások»-at, melyek uralkodnak a vallásban, a bölcséletben, a politikában, a művészetben, a tudományban, ezeket az «esztelen befolyások»-at, melyeknek örültségét csak akkor látják az emberek, mikor már megszabadultak tőlük, de amelyeket azalatt még leigázzák őket, oly igazaknak tartanak, hogy még vitatkozni róluk sem tartják szükségesnek. Ilyen a tulipánok szenvedélyes szeretete, a hit a boszorkányokban, az irodalmi divatok eltévelyedései. Ilyesfajta örültség volt az Értelem vallása. Hiveit föl lehetett lelni a legbutábbak s a legműveltebbek, a kamarai mezei hadak legtudatlanabb s a tudományos világ legértelmesebb képviselői közt. A veszély még nagyobb volt ez utóbbiak, mint az előbbiekről, mert az előbbieknél a vallás megállapodott az üresfejűséggel járó ájtatos optimizmusnál, mely meglazította a tetterőt; míg ellenben ezeknél megfeszítette az összes rugókat és kiélesítette a pengét az a fanatikus pesszimizmus, mely nem áltatta magát képzelgésekkel a Természet és az Értelem főbenjáró antagonizmusa felől s amely éppen ezért még ádázabban támogatta az elvont Szabadság, az elvont Igazságosság, az elvont Igazság harcát a rossz Természet ellen. Volt ebben bizonyos kalvinista, janzenista, jakobinus idealizmus, régi babonás hit, hogy az emberi romlottság gyógyíthatatlan s csak a kiválasztottak engesztelhetetlen gögje, azoknak a gögje törheti meg s kell, hogy megtörje, akikben az Értelem fuvalma, Isten szelleme leng. Ez is igazi párisi típus volt, típusa az intelligens franciáknak, aki nem «emberies.» Kavics, mely kemény, mint a vas: semmi belé nem hatol; és eltör mindent, amihez hozzányul.

Christophe-ot valósággal földresujtották azok a beszélgetések, melyeket Achille Roussin-nél egynéhány ilyen örült okoskodóval folytatott. Fenekestül felforgatták Franciaországról vallott eszméit. Az általánosan elfogadott vélemény szerint ő is azt hitte, hogy a francia nép mérsékelt, társulékony, türelmes, szabadságszerető. És ime elvont eszmékben megrögzött embereket talált, a logikától beteg embereket, kik egyik vagy másik szillogizmus kedvéért készek másokat s önmagukat feláldozni. Örökösen szabadságról beszéltek és senki sem volt kevésbé arra való, mint ők, hogy megértsék és elviseljék a szabadságot. És sehol nem voltak hidegebben, kegyetlenebbül zsarnoki jellemek, az ész szenvedélyének vagy annak a szenvedélynek hatása alatt, hogy mindig nekik legyen igazuk.

S ezt nem csak egy pártról lehetett elmondani. Valamennyi ilyen volt. Nem tudtak - nem akartak látni semmit politikai vagy vallási formuláikon, hazájukon, tartományukon, csoportjukon, szűk agyvelejükön innen és túl. Voltak antiszemiták, kik lényüknek minden erejét veszett és tehetetlen dühre pazarolták a vagyon szabadalmas birtokosai ellen: mert minden zsidót gyűlöltek és zsidóknak nevezték mindazokat, akiket gyűlöltek. Voltak nacionalisták, akik gyűlöltek, (ha nagyon jók voltak, beérték avval, hogy lenéztek) - minden más nemzetet, s még

saját honfitársaik közt is idegeneknek vagy renegátoknak vagy árulóknak nevezték azokat, akik nem úgy gondolkodtak, mint ők. Voltak antiprotestánsok, kik elhitették magukkal, hogy az összes protestánsok angolok vagy németek s akik szerették volna őket mind száműzni Franciaországból. Voltak nyugatisták, akik semmit el nem ismertek, ami a Rajna vonalától keletre és északiak, kik semmit el nem ismertek, ami a Loire vonalától délre volt; aztán délvidékiek, kik barbároknak nevezték azokat, akik a Loire vonalától északra laktak; aztán azok, kik dicsőségnek tartották, hogy germán fajból származnak; és azok, akik dicsőségnek tartották, hogy gall fajból származnak; és a legörültebbek valamennyi közt, a «rómaiak», kik gögösek voltak apáik vereségére; és a bretonok és a lotharingiaiak és a provence-iak s az albigenezesek; és a carpentras-iak, a pontoise-iak s a quimper-corentin-iek: valamennyi csak saját magát ismerte el, valamennyi nemesi címnek tette meg azt, hogy ő az, ami és nem tűrhette, hogy valaki másmilyen lehessen. Az efajta emberekkel semmit a világon nem lehet kezdeni; arra valók, hogy máglyára küldjék az egész világot vagy hogy őket égessék el.

Christophe valósággal szerencsének tartotta, hogy egy ilyen Népköztársaságban él: mert így legalább ez a sok apró despota egymást semmisíti meg. De ha egy közülök császár vagy király lett volna, akkor az embernek elment volna a kedve az élettől is.

*

De hát nem tudta, hogy a bölcselkedő népeknek szokott maradni egy erénye, mely megmenti őket: - a következetlenség.

A francia politikusok kivették belőle a részüket. Despotizmusuk anarchizmussal mérséklődött; szakadatlanul ingadoztak az egyik sarktól a másikig. Ha balról a gondolat fanatikusaira támaszkodtak, a gondolat anarchistáira támaszkodtak jobbfelől. Környezetükben egész csordája volt a dilettanszociálistáknak és kis törtetőknak, akik ugyancsak óvakodtak attól, hogy a csatában részt vegyenek, míg meg nem volt a győzelem, de akik lépésről-lépésre követték a Szabad Gondolat hadseregét és minden egyes győzelem után lecsaptak a legyőzöttek tetemeire. Az értelem bajnokai nem az értelemért dolgoztak... Sic vos non vobis...

Azokért a kis kozmopolita polgárokért dolgoztak, kik vidáman taposták el az ország hagyományait s akiknek eszük ágába se volt, hogy azért irtsanak ki egy hitet, hogy egy másik foglalja el a helyét, hanem hogy ők maguk foglalják el a helyeket és szabadon garázdálkodhassanak.

Christophe itt újra találkozott Lucien Lévy-Coeur-el. Nem nagyon csodálkozott, mikor megtudta, hogy Lucien Lévy-Coeur szociálista. Egyszerűen azt gondolta, hogy a szocializmusnak ugyancsak biztosnak kell lenni a sikerében, ha Lucien Lévy-Coeur csatlakozott hozzá. De azt nem tudta, hogy Lucien Lévy-Coeur arra is módot talált, hogy éppen olyan szívesen fogadják az ellenkező táborban is, ahol sikerült neki barátul szegődni a politika és a művészet leganti-liberalisabb, sőt határozottan antiszemita személyiségeihez.

- Hogyan tud maga mellett ilyen embereket tartani, - kérdezte Achille Roussin-től.

- Olyan tehetséges - felelte Roussin. Aztán meg, miértünk dolgozik, rombolja a régi világot.

- Azt jól látom, hogy rombolja - mondta Christophe. - S a rombolást olyan jól csinálja, hogy nem tudom, mivel fogják aztán az ujat fölépíteni. Biztos Ön abban, hogy marad még elég gerendájuk az új házhoz? Sőt biztos Ön abban, hogy a férgek máris nem fészkeltek be magukat az építkezés egész telepén?

Lucien Lévy-Coeur nem egyedül rágódott a szocializmuson. A szocialista lapok tele voltak ezekkel a «l'art pour l'art» irócskákkal, ezekkel a parádés anarchistákkal, kik megszállták az összes sétautakat, melyek a sikerhez vezethettek. Elzárták az utakat mások előtt és elárasztották az ujságokat, melyek azt hirdették magukról, hogy ők a nép sajtó-organumai, dekadens és struggle for life dilettantizmusukkal. Nem elégedtek meg a helyekkel, a dicsőség kellett

nekik. Egyetlen korszak sem emelt nagy sietve annyi szobrot, nem mondott annyi beszédet gipsz lángelmék előtt, mint ez. A legkomikusabb az a sok bankett volt, melyeket a dicsőség törzstányérnyalói rendeztek, a céh egy-egy nagy emberének, nem ám valami nagyobb alkotásuk, hanem valami kitüntetésük alkalmából: mert semmi annyira meg nem hatotta őket, mint a kitüntetések. Esztéták, übermensch-ek, bevándorlók, szocialista miniszterek közt teljes volt az egyetértés, ha arról volt szó, hogy megünnepeljenek egy kitüntetést a becsületrenddel, melyet az a korszikai tiszt alapított.

Roussin jól mulatott Christophe álmétkódásain. Hajlandó volt elismerni, hogy a német nem is itéli meg olyan rosszul partnereit. Ha ketten voltak együtt, ő is kimélet nélkül nyilatkozott róluk. Jobban ismerte ostobaságukat és furfangjaikat, mint bárki más; de ez nem tartotta vissza attól, hogy támogassa őket, hogy viszont azok is támogassák őt. És ha bizalmas érintkezésben, minden tartózkodás nélkül megvetőleg beszélt is a népről, a szószéken más ember volt. Fejhangon szónokolt, melyet az orrán át bocsátott ki élesen, pattogtatva, ünnepélyesen; tremolózott, bégetett, szárnyak csapkodásához hasonló nagy, széles gesztusokat irt le: Mounet-Sullyt játszott. Christophe ugyancsak erőlködött, hogy kiderítse, milyen mértékben hitt Roussin a maga szocializmusában. Az egészen világos volt, hogy alapjában véve, nem hitt benne; tulságosan szkeptikus volt. Ám azért hitt is benne, gondolatának egy részével és igen jól tudta, hogy nála csak egy részről, nem is a legfontosabb részről, lehet szó; e szerint rendezte be életét és viselkedését, mert így kényelmesebb volt neki. Nemcsak gyakorlati élete függött ettől, hanem életérdeke, létének értelme és cselekedeteinek alapja is. Neki magának szocialista hite aféle államvallás volt. Az emberek többsége tulajdonképpen ugyanígy él. Életük vallási, vagy erkölcsi, vagy társadalmi, vagy tisztán gyakorlati hiten nyugszik (hit a mesterségükben, a munkájukban, szerepüknek az életre kiható fontosságában), amelyekben, alapjában véve, nem hisznek. De ezt nem akarják tudni: mert az életükhöz szükséges ez a hitpótlék - ez az «államvallás», amelynek mindenki a papjává szegődik.

*

Roussin nem tartozott a legrosszabbak közé. A pártban de sokan csináltak szocializmust vagy anarchizmust - s még azt se lehetett mondani, hogy becsvágyból; hisz ez a becsvágy olyan közeli célt tűzött ki, csak a haladéktalan fosztogatás és a mandátum biztosítása lebegett előtte! Ezek az emberek azt a benyomást tették, hogy hisznek egy új társadalomban. Talán valamikor hittek is benne; és még most is adták a hívőt; de valósággal nem gondoltak másra, mint hogy éljenek a haldokló társadalom tetemén. A jövő nagy érdekeit feláldozták a ma és a holnap önzésének. Széjjelszaggatták a hadsereget, széjjelszaggatták volna a hazát, hogy megnyerjék választóik tetszését. Intelligenciában nem volt náluk hiány: avval tisztában voltak, mit kellett volna csinálni, de nem csinálták, mert tulsok erőfeszítést követelt volna tőlük és erőfeszítésekre már nem voltak képesek. A maguk és a nemzet életét a fáradság és áldozat minimumával akarták eligazítani. A létra legfelső fokától a legalsóig ugyanaz volt az erkölcs; a lehető legtöbb élvezet a lehető legkevesebb erőfeszítés árán. Ez az erkölcstelen erkölcs volt az egyetlen vezető fonal ebben a politikai kavargásban, melyben látni lehetett olyan vezéreket, kik példát adtak az anarchiára, olyan politikát, mely máról holnapra változik, tiz nyulat is kerget egyszerre, s utközben egymás után valamennyit elereszti, harcias diplomáciát és pacifista hadügyminisztert egymás oldalán, hadügyminisztereket, kik pusztították a hadsereget azon a cimen, hogy meg akarják tisztítani, tengerészeti minisztereket, kik fellázították az arzenálokat, hadtudományra oktató tiszteket, kik a háborutól való irtózást hirdették, dilettáns tiszteket, dilettáns bírákat, dilettáns forradalmárokat, dilettáns hazafiakat. Általános politikai demoralizáció. Mindenki az Államtól várja, hogy juttasson neki hivatalokat, kitüntetést, ellátást, felmentéseket; és az Állam csakugyan buzgón árasztotta ezeket klienseire: a tisztségek és megbízások zsákmányát szétszotgatta a hatalmasok fiai, első- és másodunokaöcscsei és szolgálói közt; a képviselők fizetésemelést szavaztak meg maguknak; az állami

vagyont, az állásokat, a címeket, az Állam minden erejét zabolátlanul eltékozolták. S a fenn adott példának véstjűslő visszhangja támadt: a lenn jelentkező szabotázs: tanítók a tekintély megvetését hirdették és a lázadást a haza ellen; postai alkalmazottak elégették a táviratokat és a leveleket, gyári munkások homokot vagy szemcsés csiszolóport hintettek a gépkerekek fogazatába, fegyvergyári munkások lerombolták a fegyvergyárakat, tengerészek felgyújtották a hajókat, munkások förtelmesen elpocsékolták a munkát - nem a gazdagoknak, hanem a világ gazdagságának az elpusztítása volt ez.

Hogy megkoronázzák e művet, a szellemi munkások kitünőségei nagy kedvteléssel megszervezték egy népnek ezt az öngyilkosságát, hivatkozva az embernek a boldogsághoz való szent jogaira. Beteges emberszeretet rágódott a jó és a rossz különbözőségén és vén emberek érzelmességével irgalomra lágyult a bűnösök szent és felelőtlen személye előtt: behódolt a bűnnek s kiszolgáltatta neki a társadalmat:

Christophe eltűnődött.

- Franciaország részeg a szabadságtól. Egyszer csak kitör rajta a delirium és holtrészegen össze fog esni. S mikor majd fölébred, azt látja, hogy a hüvösre került. Christophe-ot ebben a demagógiában legjobban az háborította föl, hogy a leggonoszabb erőszakosságokat hideg számításal oly férfiak hajtották végre, kikről tudta, mily bizonytalan elvi alapon állanak. Tulságosan botrányos volt az aránytalanság ez ingatag lények s az ádáz akció közt, melyet szabadjára eresztettek, vagy engedélyeztek. Ugy tetszett, mintha két ellentétes dolog lett volna bennük: egy állhatatlan jellem, mely nem hitt semmiben, s egy okoskodó ész, mely vágta, kaszálta, törte-zuzta az életet, nem akarva semmit se figyelembe venni. Christophe elgondolta magában, vajjon miért is nem dobják ki őket az ablakon a katolikusok, a tisztek, akiket mindenféle uton-módon zaklattak. Nem merete ezt Roussin-nek megmondani; de mivel nem tudott semmit se eltitkolni, Roussin könnyen kitalálta a gondolatát.

Elkezdett nevetni s így szólt:

- Semmi kétség, ugyebár, hogy mi, Ön vagy én, megtennők ezt. De hát nem kell ám tőlük félni. Nyomoruságos fickók ezek, kik képtelenek arra, hogy csak a legparányibb energiával is állást foglaljanak: csak arra jók, hogy vádaskodjanak. Arisztokráciánk levitézlett, elnéző, elbutult rabja a kluboknak és a sportoknak, az amerikaiak és a zsidók szajhája, mely modernizmusát akarván bizonyítani, mulat azon a meggyalázó szerepen, amit a divatos darabokban játszatnak vele s még ünnepli is meggyalázóit. Polgárságunk érzéketlen és zsémbeskedő, nem olvas semmit, nem ért semmit, nem akar semmit se érteni, fanyarul csak feketíteni tud, bár semmit el nem ér vele s bár haszna nincs belőle senkinek; csak egy szenvedélye van: aludni, poshadni, álmában ráülni a pénzeszsákjára s onnan nézni azokra, akik háborgatni akarják, sőt már azokra is, akik nem hajlandók ugyanígy cselekedni, mint ők; mert az is háborgatja már, hogy mások dolgoznak, mialatt ő szunyókál!... Ha ismerné ezeket az embereket, még rájönne arra, hogy mi megérdemeljük a rokonszenvét.

De Christophe csak nagy undort érzett ugy ezek, mint amazok iránt, mert ugy gondolkodott, hogy az üldözöttek aljassága nem menti az üldözők aljasságát. Nagyon is gyakran találkozott Stevenséknél ennek a gazdag és mogorva polgárságnak a típusaival, kiket Roussin festett le neki.

... l'anime triste di coloro
Che visse senza infamia e senza lodo.

Nagyon is jól látta azokat az okokat, melyek Roussin-nek és társainak megadták ezen emberek fölött gyakorolt erejüknek, de a velük való visszaélés jogának biztos tudatát is. S éppen nem voltak hijjával a fölöttük való uralkodás eszközeinek. Ott voltak az akarát nélkül

való hivatalnokok ezrei, kik személyiségükről teljesen lemondtak s vakon engedelmeskedtek. Udvaronc erkölcsök, köztársaság köztársaságiak nélkül; szocialista ujságok, szocialisták, a nép választottai, kik hasra vágódtak a látogatóba jött királyok előtt; szolgálékek, kik úgy vigyáznak a címekre, paszomántokra, kitüntetésekre, mint a vizsla a vadra s kiket csak úgy lehet pórázon tartani, ha odalőknek nekik valami csontot, amin elrágódnak, vagy pedig a Becsületrendet. Ha a királyok Franciaország minden polgárának megadták volna a nemességet, Franciaország minden polgára királypárti lett volna.

A politikusoknak nem kellett magukat megerőltetni. 1789 három rendje közül az első meg volt semmisítve, a második kivándorolt vagy száműzetésbe küldték vagy gyanuba fogták; a harmadik, győzelmétől jóllakottan, aludt. És ami a negyedik rendet illeti, mely azóta emelte föl a fejét, fenyegetően és féltékenyen, avval elbánni nem volt valami nehéz. A dekadens Köztársaság úgy bánt vele, mint a dekadens Róma a barbár hordákkal, melyeket nem volt már ereje átkergetni a határok mögé: bekebelezte őket s ezek lettek nemsokára legjobb házőrző kuvaszai. A polgár miniszterek, kik szociálistáknak vallották magukat, alattomosan elcsábították, a polgárság részére lefoglalták a munkásság színe-javából az észben és tetterőben legkiválóbbakat; a proletárok pártjának fejeit lefejezték, új vérüket átömlesztették magukba, és viszonzásul teletömték őket megemészthetetlen tudománnyal s polgári ideológiával.

*

Egyik legfurcsább mintapéldája annak, hogy a polgárság hogyan tette rá kezét a népre, a Munkás-Egyetemek intézménye volt. Kis bazárjai voltak ezek minden idők és minden országok zavaros ismereteinek. A programban azt hirdették, hogy tanítani fogják «a fizikai, biológiai és szociológiai tudományok összes ágait: asztronómiát, kozmológiát, antropológiát, etnológiát, fiziológiát, pszichológiát, pszichiátriát, geográfiát, linguisztikát, esztétikát, logikát stb.» Éppen eleget ahhoz, hogy szétrepesszék egy Picus de la Mirandola agyvelejét is.

El kell ismerni, hogy egynéhány Munkás-Egyetemen eleinte az idealizmus magasröptű szelleme uralkodott, át voltak hatva annak a szükségességétől, hogy az igazsághoz, a szépséghez, a szellemi élethez mindenkit hozzá kell juttatni, ami feltétlenül nagyszerű igyekezet. Azok a munkások, akik a napi kemény munka után, a szűk és fullasztó levegőjü előadó termekben összezsufolva szorongtak s kiknek tudásszomja erősebb volt, mint a fáradtság és az éhség, csodálatos és megható látványt nyújtottak. De minő visszaélést követte el ezekkel a szegény emberekkel. Néhány igazi, értelmes és humánus apostol, néhány nemesszívü, inkább jószándéku, mint ügyes előadó mellett hány ostoba, fecsegő, fondorkodó akadt, hány író, akinek nem volt olvasó- és hány szónok, akinek nem volt hallgató közönsége, tanárok, lelkészek, felolvasók, zongoristák, kritikusok, anarchisták, kik özönével zuditották a népre termékeiket! Mindegyik arra törekedett, hogy elhelyezze a maga portékáját. Persze a kuruzslóknál volt a legnagyobb tolongás, a bölcselkedő társalgóknál, kik általános eszméket hánytorgattak s közbe-közbe vetettek néhány adatot, tudományos fogalmakat és kozmológiai megállapításokat.

A Munkás-Egyetemeken ezenkívül piacot találtak az ultra-arisztokratikus művészeti alkotások: dekadens metszetek, költemények s zeneművek is. Azt akarták, hogy a nép jusson uralomra, hogy általa ifjítsák meg a gondolatot s teremtsék újjá a fajt. És avval kezdték, hogy beléje oltották a polgárság minden tulfinomultságát. A nép mohón szedte be, nem azért, mert tetszett neki, hanem mert polgári volt. Christophe-nak, akit Roussin-né elvezetett az egyik Munkás-Egyetemre, alkalma volt itt hallani, hogy Debussyt játsszák a népnek, Gabriel Fauré Bonne Chanson-ja és Beethoven egyik utolsó vonósnegyese közt. Ő, aki maga is jó pár esztendő alatt jutott el odáig, hogy megértette Beethoven utolsó műveit, s ezt úgy érte el, hogy izlésében s gondolatában szép lassan hozzáigazodott, egyik szomszédjától, részvételt eltelve, ezt kérdezte:

- De hát érti Ön ezt?

A szomszéd, mint egy bösz kakas, berzenkedve így szólt:

- Persze, hogy értem. Miért ne érteném éppen oly jól, mint ön?

És hogy bizonyítsa, hogy megértette, megujrztatott egy fugát, miközben végigmérte Christophe-ot, kihívó arccal.

Christophe megdöbbenve menekült; eltöprengett, hogy ezeknek az állatoknak immár sikerült a nemzet élő forrásait is megmérgezni; nép se volt már többé.

- Nekem mondja, hogy «nép». - vágta oda egy munkás valamelyik derék férfiúnak, aki A Nép Színházai-nak alapítása ügyében fáradozott. Vagyok én olyan polgár, mint Ön!

*

Egy szép este, mikor az ég, omlós-puhán, mint egy meleg, kissé fakult szinekből himzett keleti szőnyeg terült az elkomorult város fölé, Christophe végigment a Szajna-parton, a Notre-Dame-tól az Invalides-ig. Az alászálló esthomályban a székesegyház tornyai úgy nyultak fel az égre, mint Mózesnek a csata előtt kitárt karjai. A Sainte-Chapelle csiszolt arany lándzsája, mint virágzó szent tövis meredt ki a házak rengetegéből. A viz tulsó partján a Louvre tárta ki fejedelmi homlokzatát; unatkozó szeméibe a lenyugvó nap visszaszűrődő sugaraiból áradt az életnek utolsó fénye. Annak a síknak a mélyén, hol az Invalides állt, az árkok és büszke kőfalak mögött, a komor arany kupola, felséges magányában, úgy lebegett, mint távoli győzelmek szimfoniája. S fenn a dombon, mint hősi csatadal, az Arc de Triomphe a császári légiók emberfölötti hadak utját.

És hirtelen Christophe úgy érezte, hogy egy halott óriást lát, kinek irdatlan tagjai szétterülnek a síkságon. Rémülettől összeszoruló szívvvel megállt s elnézte egy a földről eltűnt mesebeli fajnak gigantikus kövületeit, azét a fajét, melynek lépteit hajdan az egész föld nyögte - azét a fajét, melynek sisakja az Invalides dómja, öve a Louvre volt, mely székesegyházainak ezer karjával az eget ölelte és átfogta a világot, napoleoni ivének két diadalmas lábával, melyek alatt ma Liliput népe nyüzsögött.

*

Christophe, anélkül, hogy kereste volna, egy kis hirnévre tett szert azokban a párisi körökben, hova Sylvain Kohn és Goujart bevezette. Sajátságos alakja, mely e két barátja egyikének vagy másikának a társaságában minduntalan fel-felbukkant a színházak és hangversenyek bemutatóin, személyének, viseletének, kiméletlen és félszeg modorának nevetséges volta, a képtelen ötletek, melyek néha kicsusztak a száján, bárdolatlan, de sokat felölelő és izmos intelligenciája s a regényes történetek, melyeket Sylvain Kohn hiresztelt el, németországi szökéseiről, a rendőrséggel való összeütközéseiről és franciaországi meneküléséről, valósággal prédájává tették őt annak a buzgó semmittevésben sürgő-forgó kíváncsi, kozmopolita, hotel-szalónnak, amivé Páris átalakult. Amig tartózkodóan viselkedett, megfigyeléseket tett, hallgatott, igyekezett megérteni, mielőtt nyilatkozott volna, amig nem ismerték műveit és nem hatoltak be gondolatainak mélyébe, elég szívesen látták. A franciák köszönettel fogadták tőle azt, hogy nem tudott német maradni. Különösen a francia zenészeket hatották meg, mint valami irántuk tanusított hódolat, Christophe igazságtalan ítéletei a német zenéről - (tulajdonképpen régi ítéletekről volt szó, melyeknek nagy részét ma már nem írta volna alá: egy német Szemlében valamikor régen megjelent néhány cikkről, amelyekből Sylvain Kohn egyes paradoxonokat kieszedett s hozzátoldásaival tovább adott.) - Christophe érdeklődést keltett és sok vizet nem zavart; senkinek se foglalta el a helyét. Csak tőle függött volna, hogy egy coenaculum nagy embernek tartsa. Ehhez mi sem kellett más, csak az, hogy semmit ne írjon, vagy csak a lehető

legkevesebbet s főképpen ne beszéltesen magáról és szállítson eszméket Goujart-nak s a hozzá hasonlóknak, annak az egész fajzatnak, mely jeligéül, egy kis módosítással, ezt a hires szállóigét választotta:

«Poharam nem nagy, de... a mások poharából iszom.»

Egy erős egyéniség kisugárzása főleg olyan fiatal emberekre hat, kik jobban el vannak foglalva az érzéssel, mint a cselekvéssel. Ilyenek elég szép számban voltak Christophe körül. Általában olyan ifjak voltak ezek, kik nem dolgoznak semmit, kiknek nincs akarata, nincs célja, nem tudják, miért élnek, kik félnek a dolgozó-szobájuktól, félnek egyedül maradni saját magukkal, kik a kávéházból elvetődtek a színházba, mindenféle ürügyet keresve, hogy ne kelljen haza menniök, hogy ne kelljen saját magukkal szemtől-szembe találkozniok. Jöttek, letelepedtek, elténferegtek órák hosszat azokban a bárgyu beszélgetésekben, amelyekből gyomortágulással kel föl az ember, émelyegve, jóllakottan és mégis éhesen, vágyat s egy-szersmind undort érezve, hogy újra kezdje. Körülfogták Christophe-ot, mint a Goethe uszkárja, a «leselkedő lárvák», melyek egy lélekre lesnek, hogy bekapják, hogy újra belekapaszkodjanak az életbe.

Egy ostoba, hiu ember élvezetet talált volna az élősdieknek ebben az udvarában. De Christophe nem szeretett bálványt játszani. Égnek meredtek a hajaszálai csodálói elméjének bárgyu finomságától, kik abban, amit csinált, nevetségesen bizarr, renáni, nietzschei, hermafrodita szándékokat fedeztek föl. Ajtót mutatott nekik. Ő nem termett passzív szerepre. Nála mindennek a célja az akció volt. Megfigyeléseinek a célja a megértés, ennek a célja pedig az akció volt. Az iskolák és előítéletek kényszerétől szabadon, mindenről tudakozódott, mindent elolvasott, művészetében tanulmányozta a gondolat valamennyi formáját és kifejezésének valamennyi eszközét, minden más országban és valamennyi korszakban. És kizsákmányolta közülök mindazt, ami hatékonynak és igaznak tünt fel neki. Ellentétben azokkal a francia művészekkel, akiket tanulmányozott, akik új formák szellemes feltalálói voltak s abban merültek ki, hogy szakadatlanul ujat, meg ujat nyujtottak s utközben elpotyogtatták a találmányaikat, ő nem annyira ujitani akart a zenei nyelvben, mint inkább több energiával akarta beszélni; nem arra fordította a legtöbb gondot, hogy ritka, hanem arra, hogy erős legyen. Semmibe se vette az olyan műveket, melyeken megérzett a stilus a stilusért, a művészet a művészetért. A legjobb francia művészek azt a benyomást tették rá, hogy luxusiparosok. A legtökéletesebb francia költők egyike maga állította össze kedvtelésből «a kortársi francia költészet munkásainak jegyzékét, mely feltünteteti mindegyiknek az áruit, a termékeit, ki miből tart végeladást» és elszámálta: «a kristály-csillárokat, a bronz- és arany-érmeket, a királynői csipkéket, a színezett szoborműveket, a virágos majolikákat», amelyek ennek vagy annak a kortársának a műhelyéből kerültek ki. Magát úgy ábrázolta, mint aki tágas író-műterme egyik zugában régi szőnyeget javítgat, vagy lomtárba került rozsdás alabárdokat csiszolgat. Mindenesetre van bizonyos nagyság abban a felfogásban, mely a művészt jó munkásnak tekinti, akinek egyetlen gondja a megmunkálás tökéletessége. De Christophe-ot ez nem elégítette ki; és ha el is ismerte benne a mesterség méltóságának a megóvását, megvetéssel fordult el attól a szegényes lélettől, melyet rendszeren takarni szokott. Nem tudta megérteni, hogy valaki azért ír, hogy írjon s azért beszél, hogy beszéljen. Ő nem szavakat mondott, hanem dolgokat, dolgokat akart mondani:

Ei dice cose, e voi dite parole...

A pihenés időszaka után, mialatt nem volt más dolga, mint magába szívni egy egész világot, Christophe elméje hirtelen szükségét kezdte érezni annak, hogy alkosson. Az az antagonizmus, mely fennállott közte és Páris közt, kidomborítván egyéniségét, erejét megszázaszorozta. Csordultig tele volt szenvedéllyel, melyek parancsolólag követelték a megnyilatkozást. Volt köztük mindenféle fajta s valamennyi egyazon hévvel ösztökélte. Műveket kellett kovácsolnia

vagy lecsapolnia, azt a szeretetet, mely előntötte a szívét és a gyűlöletet is; meg az akaratot és a lemondást is és kiereszteni mindazokat a démonokat, melyek viaskodtak benne, s egyenlő jogon élni akartak. Alig könnyebbült meg egy műben egy szenvedélytől, - (néha még annyi türelme se volt, hogy befejezze), már új ellentétes szenvedélybe rohant. De az ellentmondás csak látszólagos volt; egyre változott ugyan, ám azért mindig ugyanaz maradt. Minden műve egy-egy különböző ut volt, melyek ugyanahhoz a célhoz vezettek; lelke egy hegy volt; végigpróbált minden utat, melyen feljuthatott rá; egyik-másik enyhe kanyarulataival elandalgott az árnyékban; a többiek, zordon kietlenségben, a napon kapaszkodtak fölfelé; valamennyi Istenhez vezetett, ki fenn trónolt a hegytetőn. Szeretet, gyűlölet, akarat, lemondás, minden a végletekig felfokozott szenvedély, érintkezik az örökkévalósággal és részese is már. Mindenki magában hordja: a vallásos és az istentagadó, az, aki mindenütt életet lát s az, aki mindenütt tagadja és az is, aki mindenben kételkedik, az életben is, a tagadásban is - és magában hordta Christophe is, kinek lelke egyidejűleg zárta magába mindezeket az ellentéteket. Valamennyi ellentét egybeolvad az örökkévaló Erőben. Christophe-nak az volt a fontos, hogy fölébressze ezt az erőt magában és másokban, hogy fanyalábokat dobjon a parázsra, hogy lángra lobbantsa az Örökkévalóságot. Egy nagy láng csapott fel a szívéből, Páris kéjt lehell éjszakájának sötétjében. Szabadnak hitte magát minden hittől s egész lelke egy égő hitfáklya volt.

Semmi a világon a francia gunyt ennél jobban nem uszította. A hit egyike azoknak az érzelmeknek, melyeket a tulfinomult társadalom legkevésbé tud megbocsátani; mivel ő elvesztette, nem akarja, hogy másokat boldogítson. A fiatal emberek álmaival szemben a legtöbb embernél lappangva vagy csufolkodón megnyilatkozó ellenséges indulatban nem kis része van annak a keserű gondolatnak, hogy egykor ők maguk is hozzájuk hasonlók voltak, nekik is voltak nagyratörő terveik és nem tudták megvalósítani. Mindazok, akik megtagadták a lelküket, mindazok, akiknek lelke alkotni vágyott s alkotni nem tudott, mert a megbecsüléssel járó, könnyű életről lemondani nem akartak, ezt gondolják magukban:

- Hogyha én nem tudom megcsinálni, amiről álmodtam, miért csinálnák meg ők? Azt akarom, hogy ők se csinálják meg.

Hány Hedda Gabler van a férfiak közt! Milyen alattomosággal küzdenek, hogy megsemmisítsék az új és szabad erőket, mily jól értik annak a tudományát, hogyan kell megölni őket, hallgatással, gunnyal, erejük lecsapolásával, hitük lesorvasztásával, - és valami álnok csábítással - az alkalmas pillanatban!...

Ezt a tipust minden ország megtermi. Christophe ismerte már, találkozott vele Németországban. Az ilyenfajta emberek ellen föl volt vértézve már. Védekező módszere egyszerű volt: ő kezdte a támadást; már a legelső lépések láttára megizente a háborút; kényszerítette ezeket a veszedelmes barátokat, hogy ellenségeivé váljanak. De ha ez a nyílt politika a leghatásosabban védte is egyéniségének épségét, haladásának a művészi pályán bizony egyáltalán nem kedvezett. Christophe ugyanugy kezdett újra ide-oda tévelyegni, mint Németországban. Nem tudott uralkodni a természetén. Csak egy dologban történt vele változás a kedélyállapotában, mely rendkívül vidám volt.

Nem valami nagy mértéktartással és bizonyos hetykeséggel bírálgatta a francia művészeket, bárki előtt, aki éppen kíváncsi volt a véleményét hallani: s így sok ellenségeskedést zuditott magára. S még annyira se volt óvatos, hogy legalább biztosította volna egy kis klikk támogatását, mint józanabb kortársai. Mi sem lett volna könnyebb, mint olyan művészeket találni maga körül, akik hajlandók lettek volna csodálni őt, avval a feltétellel, hogy ő is csodálja őket. Sőt voltak olyanok is, akik előre csodálták és persze elvárták, hogy majd viszonzni fogja. Azt, akit dicsértek, adósuknak tekintették, akitől, alkalom adtán, mindig követelhetik a kölcsön megtérítését. A pénzt így gyümölcsözően kamatoztatták. - Ám Christophe-al rosszul ütött be a számítás. Ő semmit se térített meg. És ráadásul volt benne akkora arcátlanság, hogy

közepeseknek minősítette azoknak a műveit, kik az ő műveit jóknak találták. Bár nem mondták, gyűlölködve gondoltak rá és megfogadták, hogy a legelső alkalommal, leszámolnak vele és semmivel se maradnak az adósai.

Christophe nagyon sok ügyetlenséget követett el s nem utolsó volt ezek közt az, hogy Lucien Lévy-Coeur-el is harcba keveredett. Ahol csak megfordult, mindenütt belé akadt s nem tudta titkolni tulzott ellenszenvét e szelid és udvarias lény iránt, akiben, úgy látszott, több jóság és feltétlenül több önmérséklet volt, mint ő benne. Minduntalan beleugratta őt vitákba és bármily jelentéktelen tárgyról vitatkoztak is, egyszerre csak - és mindig Christophe miatt - olyan ádáz indulattal csaptak össze, mely meglepte a jelenlevőket. Ugy látszott, mintha Christophe mindig és mindenben ürügyet keresne, hogy nekiszegezt fejjel Lucien Lévy-Coeur-re vesse magát; de sohase tudott hozzáférközni. Ellensége, még ha teljesen bizonyos volt is abban, hogy nem neki van igaza, felsőbbbséges ügyességgel biztosítani tudta magának a szebb szerepet; olyan lovagiassággal védekezett, mely még kirivóbbá tette Christophe-nak az uri szokásokban való járatlanságát. Christophe, aki különben nagyon rosszul beszélt franciául, bár az utcai nyelvből, mint sok idegen, számos, nem éppen szalonképes szót és szólást hamarosan elsajátított, képtelen volt Lucien Lévy-Coeur taktikáját kijátszani; és dühösen hadakozott e gunyos szelidség ellen. Senki se adott neki igazat; mert nem látták azt, amit Christophe homályosan érzett: a képmutatást ebben a szelidségben, amely, mikor valamely erőbe ütközött, amit nem sikerült letörnie, avval próbálkozott, hogy megfojtsa, zaj és feltűnés nélkül. A dolog nem volt sietős neki, mert azok közül való volt, akik, mint Christophe, az időre számítanak; de az ő célja a rombolás volt, míg Christophe-é az építés. Könnyű szerrel eltántoritotta Christophe-tól Sylvain Kohn-t és Goujar-t, mint ahogy ármányaival szép lassan kiturta őt Stevens-ék szalonjából is. Valósággal elzárta mindenkitől.

Christophe elvégezte ezt maga is. Ővele senki se volt meglegedve, mivel egyik párthoz se tartozott, vagy jobban mondva, mivel valamennyi pártnak ellene volt. Nem szerette a zsidókat; de még kevésbé szerette az antiszemitékat. Visszataszítónak találta a gyáva viselkedését ezeknek a tömegeknek, melyek fölláznak egy hatalmas kisebbség ellen, nem azért, mert rossz, hanem mert hatalmas, meg a bujtogatást, a féltékenység és gyűlölet aljas ösztöneinek fölkelésével.

Ugy viselkedett, hogy a zsidók antiszemiténak, az antiszemiték zsidónak tartják. Ami a művészetet illeti, azok ellenségüknek érezték. Christophe, a művészetben, ösztönszerűleg még németebbnek tüntette föl magát, mint amennyire német volt. Ellentétben avval az édelgő érzéketlenséggel, mely bizonyos párisi zenére nézve jellemző volt, ő az erőszakos akaratot, a férfias és egészséges pesszimizmust dicsőítette. Ha az öröm jelentkezett is, az izlés hiányára valló, plebejus hévvel áradt, ami csak arra volt jó, hogy a népies művészetnek legarisztokratikusabb patrónusait is fölháborítsa. Sőt a reakció kedvéért nem tartózkodott attól sem, hogy stílusában bizonyos látszólagos hanyagságot s a külsőségekben megnyilatkozó eredetiséggel szemben bizonyos nemtörődömséget színleljen, tudva azt, hogy mennyire bántják ezek a francia zenészeket. Így történt, hogy azok, akiknek bemutatta néhány művét, anélkül, hogy figyelmesebben beletekintettek volna, őt is a lenézettek közé, ugyanabba a zsákba dobták, mint a kortársi német iskola képviselői közül az elkésett wagneristákat. Christophe mit se törődött velük: nevetett magában s elmondogatta a francia Renaissance egyik bájos zenészenek a verseit, - a sajtát használatára kiigazítva.

Óh hadd beszélni őket, ne izgulj semmiér':
Christophe ellenpontja X-ével föl nem ér,
Harmóniában gyengébb jóval, mint Ipszilon.
Mit én tudok, nem tudja egyik sem, a'bizony.

De mikor megpróbálta műveit a hangversenyeken előadatni, zárt ajtókra lelt. Elég baj volt már avval is, hogyan ejtsék - vagy, ne ejtsék - sorát a fiatal francia zenészek műveinek. Még egy ismeretlen német műveivel is törődjenek.

Christophe nem ragaszkodott makacsul ahhoz, hogy megtegye a szükséges lépéseket. Bezárkózott a szobájába s újra nekilátott az írásnak. Nem tulajdonított nagy fontosságot annak, hogy a párisiak hallani fogják-e műveit vagy nem. A maga gyönyörűségére irt, nem azért, hogy sikerei legyenek. Az igazi művész nem törődik a művei jövőjével. Olyan, mint azok a Renaissance-korabeli festők, kik vidáman ékesítették festményeikkel a házak homlokzatait, pedig tudták, hogy tiz év múlva semmi se marad belőlük. Christophe békességben dolgozott, kedélyesen beletörődve abba, hogy megvárja a jobb időket, mikor váratlanul segítséget kapott.

*

Christophe-ot ezidőben a drámai forma vonzotta. Belső lirizmusa hullámainak sodrába még nem mert belemerülni. Még belé kellett szoritania pontosan megszabott tárgyak csatornáiba. És valóban kétségtelen, hogy egy fiatal zseniális művész, ki maga fölött még nem uralkodik teljesen, ki még azt se tudja pontosan, hogy mi lakozik benne, helyesen cselekszik, ha önszántából bizonyos határokat állapít meg vagy elzárja lelkét, mely neki magának is megfoghatatlan. Felállítja a szükséges zsilipeket és gátakat, melyek lehetővé teszik, hogy irányítsa gondolatának a folyását.

Christophe-nak egy költőre lett volna szüksége, de, szerencsétlenségére, nem talált: magának kellett kifaragnia a tárgyakat a legendából vagy a történelemből.

Azon látomások közt, melyek néhány hónap óta lebegtek benne, voltak egyes képek a Bibliából. A Biblia, melyet anyja utitársul adott volt melléje a számkivetésben, neki az álmok forrása volt. Jóllehet nem vallásos szellemben olvasta, ennek a héber Iliásznak erkölcsi vagy helyesebben mondva életenergiájában olyan forrásra lelt, amelyben, esténként, megmosta mezitelen lelkét, mely piszkos lett Páris sarától és füstjeitől. A könyv szent tartalma nem nyugtalanította őt; de azért szent könyv volt neki is, szentté tette a vad természetből s a kezdetleges emberekből kiáradó fuvalom, mellyel fel tudta magát üdíteni. Valósággal itta a hittől emésztett földnek, a megrendülő hegyeknek, az ujjongó egeknek és az emberi oroszlánoknak ezeket a himnuszait.

Különös gyengédséggel vonzódott a könyv egyik alakjához, a serdülő Dávidhoz. Nem úgy élt képzeletében, mint a gunyos mosollyal vagy a tragikusan megfeszülő arccal ábrázolt florenci suhanc, Verrochio és Michel Angelo fenséges műveiben: ezeket nem is ismerte. Ugy látta Dávidot, mint egy költői pásztorfiucskát, kinek szüztiszta szívében alszik a heroizmus; mint egy délvidéki, de finomultabb fajtából származó, szebb, testben és gondolatban összhangzatosabb Siegfriedet. - Mert hiába lázadozott a latin szellem ellen: ez a szellem, tudtán kívül, kezdett már beléje szivárogni. Nemcsak a művészet hat a művészetre, nemcsak a gondolat, hanem mindaz, ami az embert körülveszi: minden egyes város a maga embereivel, dolgaival, az emberek gesztusaival, mozdulataival, a maga fényével és vonalaival. Páris légkörének ugyancsak nagy az ereje: meggyurja a leglázadozóbb lelkeket is. És a germán lélek még kevésbé tud ellenállani neki, mint a más fajbeli: hiába ölti fel nemzeti gögje leplét, valamennyi európai lélek közt a leggyorsabban szokott elnemzetietlenedni. Christophe lelke is kezdett már anélkül, hogy sejtette volna, átvenni a latin művészettől bizonyos világosságot, mértéktartást, az érzelmek megértését, sőt, bizonyos mértékben, plasztikus szépséget is, amelyeket e hatás nélkül soha el nem ért volna. Dávid-ja volt erre a bizonyíték.

A serdülő Dávid életének több epizódját akarta megrajzolni, találkozását Saullal, párviadalát Góliáttal; s mindenekelőtt, e jelenetek közül az elsőt írta meg. Eszmei tervezetében szimfonikus képet állított össze, két személlyel.

Egy elhagyott fensikon, hangával benőtt virágos rónán fekszik a kis pásztorfiu s álmodozik a napon. A derüs verőfény, a lények zsibongása, a ringó füvek édes reszketése, a legelő nyájak csengőinek ezüstös csilingelése, a föld ereje ringatták a gyermek álmodozását, ki még nem ébredt isteni rendeltetésének tudatára. Hanyag nembánomsággal bocsátotta bele hangját és fuvolája zenéjét az összhangzatos csendbe; és ez az ének csupa nyugalmas, kristálytisza öröm volt, úgy, hogy aki hallgatta, már nem is az öröme vagy a fájdalomra gondolt, hanem arra, hogy ez így van és másképp nem is lehet. Hirtelen nagy árnyékok borultak a rónára; a levegő hallgatott; úgy látszott, mintha az élet visszahúzódott volna a föld ereibe. Csak a fuvola énekelt tovább nyugodtan, egyedül. Káprázatoktól üzve, jött Saul. Az örült király, akin az enyészet réme rágódott, toporzékolt, mint egy dühös láng, mely emészti magát s melyet a vihar fojtogat. Könyörögve kérte, szidta, dacosan kihivta az ürességet, mely körülvette s amelyet magában hordozott. S mikor lélekzete fogytán lerogyott a rónára, újra felcsendült a csendben a kis pásztor békességes éneke, melynek mosolya nem szűnt egy pillanatra sem. Ekkor Saul, leküzdve zajongó szive lüktetéseit, halkán odalépett a fekvő gyermek mellé; némán elmerült szemléletében; melléje ült s lázas kezét rátette a kis pásztorfiu fejére. Dávid zavartalan nyugalommal mosolyogva fordult a király felé s reá nézett. Odatámasztotta a fejét Saul térdeihez s újra elkezdett zenélni. Az est árnya leereszkedett; Dávid elaludt, énekkel az ajkán és Saul sirt. S a csillagos éjszakában újra felzendült az életretámadt természetnek örömet és derüt lehellő himnusza s a gyógyulni kezdő léleknek hálát rebegő éneke.

Christophe, mikor ezt a jelenetet írta, csak a saját örömét akarta zenébe önteni; nem is gondolt a kivitel eszközeire; és különösen nem foglalkozott avval a gondolattal, hogy színpadon elő lehetne adni. Hangversenyekre szánta, ha a hangversenyek egyszer majd kegyesek lennének elfogadni.

Egy este, mikor zeneművéről említést tett Achille Roussin-nek és kérésére megpróbálta, hogy zongorán fogalmat adjon neki róla, ugyancsak elcsodálkozott, hogy Roussin rögtön föllekesült s kész volt tűzbe menni művéért, kinyilatkoztatta, hogy minden áron elő kell adni valamelyik párisi színpadon s ő vállalkozik rá, hogy az egésztest nyélbe üti. Christophe meglepetése még nagyobb lett, mikor, néhány nap múlva látta, hogy Roussin komolyan veszi a dolgot, s az álmétkedésbe csapott át, mikor megtudta, hogy Sylvain Kohn, Goujart s még Lucien Lévy-Coeur is érdeklődnek iránta. El kellett ismernie, hogy ezeknél az embereknél a művészet szeretete föléje kerekedik a személyes neheztelésnek. Ő maga fejtette ki a legkisebb buzgóságot, hogy műve színre kerüljön. Egyáltalán nem volt alkalmas színpadi előadásra; valósággal képtelenségnek tetszett s meg lehetett ütközni rajta, hogy színre akarják vinni. De Roussin unszólása, Sylvain Kohn meggyőző érvelése és Goujart rábeszélése után Christophe mégse tudott ellenállani a kísértésnek. Gyáva volt. Nagyon vágyott a zenéjét hallani.

Roussin-nek minden könnyen ment. Igazgatók és művészek igyekeztek a kedvébe járni. Éppen ekkor valamelyik ujság ünnepi matinéet készült rendezni valami jótékonysági intézmény javára. Abban állapotok meg, hogy ez alkalommal fogják előadatni Dávid-ot. Jó zenekart szerveztek. Ami az énekeseket illeti, Roussin azt állította, hogy Dávid szerepére megtalálta az ideális tolmácsot.

Megkezdődtek a próbák. A zenekar elég ügyesen birkózott meg az első olvasással, jóllehet, amint az már francia zenekaroknál lenni szokott, nem volt éppen erősen fegyelmezett. Annak, aki Sault játszotta, a hangja kissé fáradt volt, de megérdemelte a dicséretet; a mesterségét jól értette. Dávid szerepét egy szép, nagy, kövér, széptermetű hölgy adta, de a hangja érzelmes volt és közönséges és súlyosan, terjengve szállt melodramai tremolóival és dalcsarnoki

kecskeskedéseivel. Christophe elfintorította a száját. A zenekar legelső szünetje után odament az impresariohoz, ki a hangverseny anyagi részét szervezte s aki, Sylvain Kohn-nal együtt, éppen jelen volt a próbán. Az impresario, mikor látta, hogy feléje jön, sugárzó arccal így szólt:

- Nos, meg van elégedve?

- Igen, - mondta Christophe, - azt hiszem, rendbe jön ez. Csak egy dolog van, ami sehogyse megy: az énekesnő. A szerepét másnak kell adni. Mondja meg ezt neki, kedvesen; hisz Ön megszokta ezt már... Ön könnyen fog helyette egy más énekesnőt találni.

Az impresarió bémész arcot vágott: úgy nézett Christophe-ra, mintha nem tudná, vajjon komolyan beszél-e s így szólt hozzá:

- De hisz' ez lehetetlen!

- Miért volna ez lehetetlen? - kérdezte Christophe.

Az impresarió egy pillantást váltott Sylvain Kohn-nal, aki gunyosan mosolygott s újra kezdte:

- De mikor olyan tehetséges.

- Egy csepp tehetsége sincs - mondta Christophe.

- Hogy mondhatja ezt! Oly szép hangja van.

- Semmi hangja sincs.

- S még hozzá szép is.

- Füttyülök a szépségére.

- Pedig az nem árt, - szólt Sylvain Kohn nevetve.

- Nekem más Dávid kell, még pedig olyan Dávid, aki énekelni tud, nem pedig egy szép Heléna.

Az impresario zavarában az orrát dörzsölte.

- Nagyon, de nagyon boszantó ez, - mondta. Pedig igazán kitűnő művésznő... Biztosítom Önt! Lehet, hogy éppen ma nem tudja minden képességét kifejteni. Talán tessék még egy próbát tenni vele.

- Jó, nem bánom, - mondta Christophe; de csak hiába fogjuk az időt tölteni.

Újra kezdték a próbát. Még rosszabbul ment. Christophe csak nagy nehezen tudta kivárni a végét; kezdett ideges lenni; eleinte hideg, de udvarias, aztán mind szárazabb és élesebb megjegyzéseket tett az énekesnőnek, aki szemelláthatóan mindent el akart követni, hogy kielégítse és nyájas pillantásokat lövelt feléje, hogy biztosítsa jóindulatát. Mikor már az a veszély fenyegetett, hogy a dolog rosszra fordulhat, az impresarió, óvatosságból, félbeszakította a próbát. El akarván háritani Christophe megjegyzéseinek rossz hatását, egyre ott sürgött-forgott az énekesnő körül és pazarul szórta neki a bókákat, mikor Christophe, aki látta ezt a mesterkedést, nem titkolva türelmetlenségét, egyszerre csak parancsoló jeladással magához intette őt s így szólt:

- Kár itt tovább vitatkozni. Ezt a hölgyet én nem akarom. Tudom, hogy kellemetlen ez a dolog; de hát nem én választottam őt. Simítsák el az ügyet, ahogy éppen Önöknek tetszik.

Az impresarió bosszus arccal, meghajtotta magát, s közönyösen így szólt:

- Én semmit se tehetek. Forduljon Roussin urhoz.

- Mi tekintetben lehet ehhez köze Roussin urnak? - kérdezte Christophe. - Nem akarom őt ezekkel a dolgokkal untatni.

- Nem fogják untatni, - mondta Sylvain Kohn gunyosan.

S mutatta neki Roussint, aki éppen ekkor lépett be.

Christophe elébe ment. Roussin, aki kitünő hangulatban volt, felkiáltott:

- Micsoda? Már vége van? Azt reméltem, hogy egy részt hallok még belőle. Nos, kedves mester, mit szól hozzá? Meg van elégedve?

- Minden nagyon jól megy. Nem is tudom eléggé megköszönni Önnek...

- Nincs mit! Semmiség!

- Csak egy dolog van, ami sehogyse megy.

- Mondja csak, mondja. Majd eligazítjuk. Azt akarom, hogy Ön meg legyen elégedve.

- Hát bizony az énekesnő... köztünk szólva... förtelmesen rossz.

Roussin ragyogó arca hirtelen fagyosra vált s szigorú kifejezést öltött.

- Ön igazán meglep engem, kedvesem - mondta.

- Semmit se ér, egyáltalán semmit, - folytatta Christophe. - Se hangja sincs, se izlése és énekelni se tud. A tehetségnek még az árnyéka sincs benne. Mondhatom, szerencséje van, hogy az imént nem hallotta!...

Roussin mindjobban elképedve, a szavába vágott Christophe-nak és metsző hangon így szólt:

- Én ismerem de Sainte-Ygraine kisasszonyt. Nagy tehetségű művésznő. Csak a legélénkebb csodálattal tudok róla nyilatkozni. A jóízű közönségnek Párisban ugyanaz róla a véleménye, mint nekem.

És hátat fordított Christophe-nak. Christophe látta, hogy karját nyújtja a színésznőnek s kifelé indul vele. Sylvain Kohn, aki gyönyörűséggel hallgatta végig e jelenetet, karonfogta az álmélkodó Christophe-ot és miközben együtt lefelé mentek a színház lépcsőjén, nevetve ezt mondta neki:

- De hát nem tudja, hogy a szeretője?

Christophe megértette. Így hát a kisasszonyért s nem ő érte akarták a darabját előadni. Most már tisztában volt vele, miért lelkesedett és költekezett Roussin s miért buzgólkodtak az inasai. És hallgatta Sylvain Kohn-t, aki elmesélte neki Sainte-Ygraine kisasszony történetét: egy music-hallban énekesnő volt s miután kisebbfajta színházakban mutogatta magát, megszálta őt az a hozzá hasonlóknál elég gyakori nagyravágyás, hogy olyan színpadon lépjen föl, mely méltóbb a tehetségéhez. Számított Roussin-re, hogy kieszközli neki a szerződést az Operában vagy az Opéra Comique-ban; és Roussin, aki maga is hön kívánta ezt, Dávid előadásában alkalmat talált arra, hogy kockázat nélkül ragyogtassa a párisi közönség előtt az új tragika lírai tehetségét, egy olyan szerepben, mely jóformán semmi drámai akciót nem kíván s formáinak eleganciáját teljesen érvényre juttatja.

Christophe végig hallgatta a történetet; aztán eleresztette Sylvain Kohn karját s felkacagott. S nevetett, nevetett jó sokáig. S miután abbahagyta a nevetést, így szólt:

- Utálok Önöket. Utálok valamennyiüket. Önöknél a művészet nem számít. Itt mindenbe asszonyok vannak belekeverve. Szinre hoznak egy operát egy táncosnő, egy énekesnő kedvéért, ennek vagy annak az urnak vagy urnőnek a kedvéért. Önök csak a malackodásaikra gondolnak. Látja, én nem haragszom Önökre, ilyenek voltak mindig, maradjanak eztán is

ilyenek, ha kedvük tartja és fetrengjenek a pocsolójában. De váljunk el: mi nem vagyunk egymás számára teremtve. Jó estét kívánok.

S otthagya őt. Alighogy hazaért, megírta Roussin-nek, hogy visszaveszi a darabját; nem titkolta előtte, az okait sem, hogy miért veszi vissza.

Evvel beállt a szakítás, egyfelől Christophe, másfelől Roussin és egész klikkje közt. A következők nyomban mutatkozni kezdtek. Az ujságok elég nagy hühót csaptak a tervezett előadással s a zeneszerző összekülönbözése a művésznővel sok szóbeszédre adott alkalmat. Egy hangverseny-vállalat igazgatója kíváncsi volt arra, hogyan fogadnák a művet egy vasárnapi matiné-n. Ez a szerencse katasztrófális kudarcot jelentett Christophe-nak. A művet előadták és kifütyülték. Az énekesnő összes barátai kiadták a jelszót, hogy meg kell leckézteni a szemtelen zeneszerzőt; a többiek, akik jelen voltak a hangversenyen, unalmasnak találták a szimfonikus költeményt s szívesen szentesítették az illetékes bírák ítéletét. Végül Christophe szerencsétlenségét avval tetőzte be, hogy virtuóz tehetségének érvényesülést akarván szerezni, oktanul belement abba, hogy ugyanazon a hangversenyen, mint pianista is bemutatkozik egy zongorára és zenekarra irt fantáziában. A közönség, mely Dávid előadása alatt, kimélni akarván az előadókat, bizonyos fokig tartózkodott attól, hogy kimutassa rosszindulatát, szabad folyást engedett neki, mikor maga a szerző került a szemé elé - kinek a játéka különben se volt hibátlan. Christophe, kit a terem zajongása idegesített, hirtelen a darab közepén abbahagyta a játékot; majd csufolkodó arccal szemébe nézve a közönségnek, a «Malbrough s'en va-t-en guerre!»-t kezdte játszani s szemtelenül elkiáltotta:

- Ez kell nektek.

Erre fölkeltek és kimentek.

Csinos kis kavarodás támadt. Zajongva kiabálták, hogy ez megsértése a közönségnek s itt nincs más jóvátétel, csak a bocsánatkérés. Másnap az ujságok mind összefogtak s kivégezték a groteszk németet, akivel alaposan elbánt a jóízű párisi közönség.

Ezután újra ür keletkezett Christophe körül, teljes és feltétlen jellegű. Megint csak magára maradt, egyedül állt, oly magánosan, mint még eddig soha, a nagy, idegen, ellenséges városban. Már nem okozott neki fájdalmat. Azt kezdte hinni, hogy ez az ő végzete s hogy így lesz ez már egész életében.

Nem tudta, hogy egy nagy lélek soha sincs egyedül, hogy mindig tud magának barátokat teremteni, még ha a sors megfosztja is valamennyitől, hogy ő maga sugározza maga körül ki azt a szeretetet, mely eltölti s hogy most is, ebben az órában, mikor azt hitte, hogy örökre el van vágva mindenkitől, szeretetben gazdagabb, mint a leggazdagabbak e világon.

*

Volt Stevenséknél egy tizenhárom-tizennégy éves kisleány, akinek Christophe, ugyanakkor, mikor Colette-nek, zongoraleckéket adott. Unokatestvére volt Colette-nek s Grazia Buontempi volt a neve. Telt orcáinak aranyos bőre a gödröcskéknél finoman rózsállott, csak úgy viritott rajta a falusi egészség, az orra kissé tömpe volt, félig mindig kinyílt szája nagy és szépen hasított, álla gömbölyű, nagyon fehér, szemei nyugodtak, szeliden mosolygók, gömbölyű homlokát hosszú, selymes szálú hajának özöne fogta keretbe, mely fürtök nélkül, könnyed, szelid hullámmással hullott alá orcái mellett. Olyan volt, mint azok a szélesarcu, szép hallgatag tekintetű kis Madonnák, kiket Andrea del Sarto festett.

Olasz leány volt. Szülei, majdnem az egész éven át, falun laktak, északi Olaszországban, egy nagy birtokon, mely csupa síkság volt, tele rétekkal és kis csatornákkal. A háztető terraszáról aranyos venyigék hullámaina szállt a tekintet, melyekből imitt-amott a ciprusok fekete orsói

bukkantak fel. Távolabb szántóföldek s rajtuk túl is szántóföldek. Csend. Ide hallott a földet hasogató ekék elé fogott ökrök bögései s a szántóvető parasztok éles kiáltásai:

- Ihi!... Fat Fat' innanz'!...

A tücskök a fák között és a békák a víz mentén énekeltek. És éjjel ismét csend volt, végtelen csend, a hold ezüsthullámai alatt. A csöszök, kik gallyakból rótt kunyhókban szundikálva őrizték a termést, a távolban időnkint el-elsütögették puskáikat, figyelmeztetésül a tolvajoknak, hogy ébren vannak. Azoknak, kik félig elszenderülve, hallották még e lövéseket, úgy tüntek fel, mint egy békességes toronyóra kongásai, melyek a távolba megjelentik az éjszaka óráit.

A kis Grazia körül az élet mintha aludt volna. Nem sokat foglalkoztak vele. Nyugodtan hajtott, mint a rügy, a szép nyugalomban, mely mindennapos fürdője volt. Semmi láz, semmi sietség. Lusta volt, szeretett kószálni és sokat aludni. A kertben órákig elheverészett. Belefeküdt a csendbe s úgy lihegett benne, mint egy légy, nyár évadján, a falak fölött. És néha, hirtelen, minden ok nélkül, elkezdett szaladni. Futott, mint egy kis állat, fejét és mellét könnyen jobboldalt lendítve, hajlékonyan, merevség nélkül. Mint egy kis kecskegödölye, fölmászott, lekuszott a kövek közt, csak azért, mert kedve telt az ugrádozásban. Elcsevegett a kutyákkal, a békákkal, a füvekkel, a fákkal, a parasztokkal s a baromfiudvar szárnyaival. Imádta mindazokat a kis lényeket, melyek körülötte voltak és a nagyokat is, de ezekkel szemben tartózkodóbb volt. Igen kevés emberrel érintkezett. A birtok elszigetelten feküdt, messze esett a várostól. Csak nagy ritkán bandukolt arrafelé a poros uton egy-egy komoly képű, vontatott járású paraszt, vagy egy-egy szép napbarnított arcú, villogó szemű parasztasszony, fejét magasra tartva, mellét előre szegve, ritmikusan himbáló léptekkel. Grazia egész napokat élt át egyedül a csöndes parkban, nem látott senkit, nem unatkozott soha; nem félt semmitől.

Egyszer beállított egy csavargó, hogy tyukot lopjon az elhagyott majorban. Meghökkenve állt meg a fűben fekvő kis leány előtt, ki dalt dudorászva, nagy darab vajjas kenyeret evett. Grazia nyugodtan ránézett s azt kérdezte tőle, mit akar.

- Adjon valamit, mert különben rossz leszek, - mondta a csavargó.

Grazia odanyújtotta neki a vajjas kenyerét s mosolygó szemével ezt mondta neki:

- Nem szabad rossznak lenni.

Erre a csavargó elment.

Anyja elhalt, nagyon jó, de nagyon gyenge apja, jófajta öreg olasz volt, izmos, kedélyes, gyengéden érző, de egy kicsit gyerekes, s teljesen képtelen arra, hogy vezesse a kis leány nevelését. Az öreg Buontempi nővére, Stevensné, ki eljött a temetésre s akit megejtett a kis lány magára hagyottsága, el akarván tőle üzni a gyászt, eltökélte, hogy egy időre elviszi Párisba. Grazia sirt és öreg papája is; de mikor Stevensné elhatározott valamit, nem maradt más hátra, mint belenyugodni: ellenállani senki se tudott neki. Ő volt a család esze; és párisi házában ő kormányzott, ő uralta mindenki: a férje, a leánya, a szeretői, mert ezekből bőven kivette a részét; kötelességei teljesítése közben élvezeteit se hanyagolta el: gyakorlatias és szenvedélyes nő volt, - egyébként nagyvilágiasan és állandó izgalomban élt.

A nyugodt Grazia, Párisba átültetve, imádnivalónak találta szép unokahugát, Colette-t, aki mulatott ezen. Bevezették a társaságba s elvitték színházba az édes kis vadócot. Ezután is úgy bántak vele, mint egy gyermekkel s maga is még mindig gyermeknek tekintette magát, mikor már nem volt az. Olyan érzelmei voltak, melyeket titkolt s amelyektől félt: a gyengédség gerjedelmei óriási lendülettel hajtották egy-egy tárgy vagy egy-egy lény felé. Titokban szerelmes volt Colette-be: ellopott tőle vagy egy szalagot vagy egy zsebkendőt; gyakran megesett,

hogy társaságában egy szót se tudott szólni; s mikor várta, mikor tudta, hogy eljön hozzá, reszketett türelmetlenségében és boldogságában. A színházban, mikor csinos unokahugát, ahogy kivágott ruhában, odalép mellé a páholyba, mikor látta, mint vonzza mindenkinek a tekintetét, jóságos, alázatos, gyengédségtől és szeretettől tuláradó mosolylyal nézett rá; s szive olvadozott, ha Colette pár pillanatig beszélgetett vele. Fehér ruhájában, barna vállaira omló, kibontott szép fekete hajának dus hullámaival, ott ült mellette s miközben hosszú fehér cérnakeztyüjének a szélét harapdálta s unalomból a lyukak közé bele-belefurta az ujjait, az előadás alatt minduntalan hátrafordult Colette felé, hogy pár barátságos pillantást könyörögjön tőle, hogy barna, átlátszó tiszta szemével odasugta neki:

- Nagyon szeretlek.

Sétán, erdőben, Páris környékén, Colette árnyékában lépegetett, odaült a lábaihoz, előtte szaladgált, letördelte az ágakat, melyekbe beléakadhatott volna, köveket rakott eléje, hogy sárba ne lépjen. S egy este, mikor Colette a kertben, a hidegtől borzongva, elkérte fejkendőjét, valósággal felordított örömeiben - amit nagyon restelt azután - a boldogságában, hogy az, akit oly nagyon szeretett, magára vett egy picinykét ő belőle s aztán visszaadta neki, teste illatától egészen átítatva.

Voltak olyan könyvek is, egyes költőknek titokban olvasott versei, - (mert még most is csak gyermek-könyveket volt szabad olvasnia) - melyek kéjes izgalmakat okoztak neki. S még inkább bizonyos zenék, jóllehet nem egyszer mondták neki, hogy azokból még úgy sem érthet semmit, s el is hitette magával, hogy semmit se ért belőlük; de úgy meghatották, hogy elhalványult és kiverte a veríték. Senki sem tudta, hogy az ilyen pillanatokban, a bensejében, mi történik.

Egyébként az maradt, aki volt, egy tanulékony, szeleburdi, lusta, egy kicsit torkos leányka, ki egy semmiséért elpirul, majd hallgatásba merül órákon át, majd meg pereg a nyelve, könnyen nevet, könnyen sir, hirtelen elkezd zokogni s kacag, mint egy kis gyerek. Szerette a tréfát és semmiségekkel el tudott mulatni. Sohasem akarta az urhölgyet játszani. Gyermekek maradt. S főleg, jó maradt, nem tudta volna elviselni, hogy fájdalmat okozzon, viszont neki fájt, ha a legparányibb haragos szóval illették. Nagyon szerényen mindig a háttérben maradt, készségesen szeretett és csodált mindent, amiben szépet és jót vélt látni s olyan tulajdonságokkal ruházott fel másokat, melyek nem voltak meg bennük.

Kezdték foglalkozni a nevelésével, mely ugyancsak elmaradt volt. Így jutott ahhoz, hogy Christophe zongoraleckéket adott neki.

Christophe-ot nagynénje egyik estjén látta először, melyen nagyszámu társaság volt jelen. Christophe, aki semmiféle társasághoz nem volt képes alkalmazkodni, egy véget érni nem akaró adagio-t játszott, mely általános ásitást váltott ki: mikor úgy látszott, hogy már vége lesz, újra kezdődött; mindenki azon tűnődött, hogy egyáltalában lesz-e vége valamikor. Stevensnében csak úgy forrt a türelmetlenség. Colette úgy mulatott, mint egy bolond; élvezettel szürcsölte mindazt, ami ebben a dologban nevetséges volt, s egy cseppet se volt elégedetlen Christophe-al, amiért nem is hederit arra, hogy nevetségessé teszi magát; érezte, hogy Christophe az erőt képviseli s ez megnyerte rokonszenvét; ám egyuttal komikus is volt ez s Colette ugyancsak óvakodott attól, hogy, Christophe-ot védelmébe vegye. A kis Grazia volt az egyetlen, kinek lelkét ez a zene annyira átjárta, hogy könnyezett. Elrejtőzött, a szalon egyik sarkában. Mikor a darabnak vége volt, kiosont, hogy ne vegyék észre zavarát, meg azért is, mert szenvedett, mikor látta, hogy gunyt üznek Christophe-ból.

Néhány nappal ezután az ebédnél hozta szóba Stevensné Grazia előtt, hogy Christophe-tól zongora leckéket adat neki. Grazia annyira zavarba jött, hogy kanalát beleejtette a leveses tányérjába s befeccsentette magát is, meg Colette-t is, Colette megjegyezte, hogy Graziának

inkább abból kellene leckét vennie, hogyan kell az asztalnál illendően viselkedni. Stevensné azt fűzte hozzá, hogy ha erről volna szó, Christophe-hoz fordulni nem igen volna ajánlatos. Grazia boldog volt, hogy együtt kapott feddést Christophe-al.

Christophe megkezdte a leckéket. Grazia feszes és fagyos volt, mintha a két karja oda lett volna ragadva a testéhez, nem tudott mozdulni; s mikor Christophe kis kacsójára rátette a kezét, hogy megigazítsa ujjainak a tartását s kifeszítse őket a billentyükön, úgy érezte, hogy elájul. Remegett, hogy rosszul talál játszani; de hiába gyakorolt annyit, hogy majd belebetegedett s unokahuga is kezdett már türelmetlenségében sikoltozni, Christophe előtt mindig rosszul játszott; elfulladt a lélegzete, ujjai merevek voltak, mint a fapálcikák vagy puhák, mint a gyapot; akadozva ütötte meg a hangokat s egyre-másra elhibázta a hangsúlyt; Christophe megpirongatta, megharagudott s elment: Grazia ilyenkor szeretett volna meghalni.

Christophe Graziára nem fordított semmi figyelmet; ő csak Colette-et foglalkozott. Grazia irigyelte unokahugát, hogy olyan benső bizalmasság fűzi Christophe-hoz; de bár szenvedett emiatt, jó kis szívét öröm töltötte el Christophe-ért és Colette-ért. Annyira maga fölött állónak érezte Colette-t, hogy természetesnek találta, hogy neki jut minden hódolat. Csak mikor választania kellett unokahuga és Christophe közt, érezte, hogy szíve Colette ellen nyilatkozik. Bár kis leány volt, a nő ösztönös sejtelmével jól látta, hogy Christophe szenved Colette kacérkodásai és Lévy-Coeur buzgó udvarlása miatt. Ugyancsak ösztöne sugallatára nem szerette Lévy-Coeurt, sőt utálta, attól a perctől kezdve, mikor megtudta, hogy Christophe utálja őt. Nem tudta megérteni, hogyan mulattathatja Colette-t az, hogy Lévy-Coeurt vetélytársul állítja Christophe mellé.

Kezdett Colette-ről titkon szigorúan ítélkezni; nehányszor rajtakapta apró hazugságokon s egyszer csak hirtelen másképpen kezdett vele szemben viselkedni. Colette észrevette ezt, de az okát nem találta ki, úgy tett, mintha kislányos szeszélyeknek tulajdonítaná. De az bizonyos volt, hogy Grazia fölött elvesztette a hatalmát: s ezt egy jelentéktelen tény eléggé megmutatta neki. Egy este, mikor együtt sétálgattak a kertben, Colette, kacér gyöngédséggel, köpenye redőivel akarta óvni Graziát egy kis eső ellen, mely permetezni kezdett. Grazia, akit néhány héttel előbb még kimondhatatlanul boldoggá tett volna az, hogy odabuvhat kedves unokahuga keblére, hidegen eltávolodott és csendesen pár lépéssel odébb ment. És mikor Colette azt mondta, hogy csunyának találja azt a darabot, melyet Grazia játszani szokott, Graziát ez nem tartotta vissza attól, hogy azontul is játssza és szeresse.

Most már csak Christophe-ot figyelte. A gyengédség isteni sugalló erejével birt és megsejtette, mennyit szenved, bár egy szóval se mondja. Szüneteit, igaz, erősen túlozta, mert iránta való figyelme nyugtalan és gyermekes volt. Azt hitte, hogy Christophe szerelmes Colette-be, holott csak követelő barátságot érzett iránta. Azt gondolta, hogy Christophe boldogtalan és miatta ő is boldogtalan volt. Szegényke, gyengéd gondjaiért nem kapott jutalmat; nem Colette, hanem ő fizette meg az árát, ha Colette felingerelte Christophe-ot; Christophe rossz hangulatában kis növendékén töltötte ki bosszuját, játékában türelmetlenül mutatván rá a hibákra. Egy reggel Colette még jobban felbőszítette Christophe-ot, mint rendesen, úgy hogy ez oly hevesen ült le a zongorához, hogy Grazia még annyit se tudott kihozni, mint máskor; az ujjai bukdácsoltak; Christophe haraggal vetette a szemére, hogy hamisan játszik; erre Grazia egészen bezavarodott a játékba; Christophe bosszankodott, megrázta a kezeit, elkezdett kiabálni, hogy sohase fog tisztességesen zongorázni, jobb volna, ha a konyhával, a varrással törődnek, vagy amivel éppen tetszik, csak, az Ég szerelmére! a zenének hagyjon békét! Kár az embert kinpadra feszíteni avval, hogy folyton hamis hangokat ver a fülébe. S ezek után szépen a faképnél hagyta, a lecke közepén s dühösen eltávozott. És a szegény Grazia kisirta könnyeinek utolsó cseppjeit is; nem is annyira a megalázó szavak busították, mint inkább az okozott neki szomorúságot, hogy, minden kívánsága ellenére, nem

tud Christophe-nak örömet okozni, sőt ostobaságával még növeli a gyötrelmét annak, akit szeret.

Még jobban szenvedett, mikor Christophe Stevenséknél beszüntette látogatásait. Szeretett volna visszatérni hazájába. Ez a gyermek, ki még álmodásaiban is oly egészséges volt s oly sokat őrizett meg falusi derüs kedvéből, sehogyse tudta magát jól érezni ebben a városban, az ideges és lótó-futó párisi nők között. Végre már anélkül, hogy meg merte volna mondani, elég helyesen ítélte meg azokat az embereket, kiknek körében élt. De félénk volt, gyenge, mint az apja, jóságból, szerénységből, kishitűségből. Engedte, hogy hatalmaskodó nagynénje uralkodjon fölötte, meg unokahuga is, aki hozzászókkott ahhoz, hogy mindenkin zsarnokoskodjon. Nem merte megírni öreg édes apjának, akinek állandóan küldözgetett hosszú, gyengéd leveleket.

- Kérlek, végy vissza magadhoz!

És öreg édesapja sem merte visszavenni őt, bármennyire óhajtotta is; mert Stevensné, első félénk lépéseire, azt felelte, hogy Grazia jól van ott, ahol van, sokkal jobban, mintha őnála lenne s neveltetése érdekében szükséges, hogy maradjon.

De eljött az az idő, mikor a Dél leányának kis lelkére tulságosan ránehezedett a számkivetés fájdalma s repülnie kellett a fény felé. Christophe hangversenye után történt ez. Grazia is ott volt Stevensékkal; és sajgó szívvel nézte azt az utálatos látványt, hogy egy tömeg mulatságot talál abban, hogy egy művészt gyalázkodással illet... Egy művészt? Azt, aki Grazia szemében a művészet képe, mindannak megszemélyesítője volt, ami az életben isteni. Szeretett volna sirni, elmenekülni. S végig kellett hallgatnia a dörömbölést, a füttyöket, a lehurrogást és otthon, a nénjénél, a bántó megjegyzéseket, Colette pajzán nevetését, aki Lucien Lévy-Coeur-el szánakozó mosolyokat váltott. Szobájában, ágyában keresett menedéket s ott átzokogta az éjszaka egy részét: elbeszélgetett Christophe-al, vigasztalta, szerette volna az életét oda adni érte s kétségbe volt esve, hogy lehetetlen Párisban maradnia. Könyörgött apjának, hogy hívja haza.

- Tovább már nem élhetek itt, irta neki, nem bírom ki tovább, meghalok, ha még sokáig itt hagysz engem.

Apja azonnal eljött érte, és bármily kínos volt is mindkettőjüknek a rettenetes nénivel szemben helyt állani, kétségbeesetten megfeszített akaratak erőt adott nekik.

Grazia visszatért a nagy alvó parkba. Örömmel látta viszont a kedves természetet s a lényeket, akiket szeretett. Elhozott ide magával s meggyötört szívében, mely napról-napra mindjobban felvidult, megőrizett egy ideig még egy keveset Észak mélabujából, mint valami ködfátyolt, mely a napon széjjel foszladozott. Időnkint vissza-visszagondolt a boldogtalan Christophe-ra. A pázsitra leheveredve, a megszokott békákat és tücsköket hallgatva, vagy a zongoránál ülve, amellyel most gyakrabban elbeszélgetett, mint azelőtt, elálmodozott barátjáról, akit kiválasztott magának; elcsevegett vele, egészen halkán, órákon át; s nem tűnt fel neki lehetetlennek, hogy egy szép napon kinyitja az ajtót és belép hozzája. Irt is neki, s miután jó sokáig habozott, elküldte a levelet, aláírás nélkül; egy reggel, titokban, dobogó szívvel, bedobta a levélszekrénybe, a faluban, mely három kilométernyire volt a birtoktól, a nagy fölszántott földek tulsó oldalán - egy jóságos, megható levelet, mely elmondta neki, hogy ne érezze magát elhagyatottnak, ne csüggedjen, ő gondol rá, szereti és imádkozik érte - egy szegény levélkét, mely butamód elkallódott valahol s melyet Christophe sohase kapott meg.

Aztán az egyforma és derüs napok leperegtek a távoli barátnő életében. És az olasz béke, a nyugalomnak, a nyugalmas boldogságnak, a néma szemlélődésnek géniusza visszatértek ebbe a szüzi és hallgatag szívbe, melynek mélyén, mint egy kis mozdulatlan láng, nem szűnt meg élni Christophe emlékezete.

*

De Christophe mit se tudott a naiv vonzalomról, mely a távolból örködött fölötte s amely később oly nagy helyet volt betöltendő életében. És azt sem tudta, hogy ugyanazon a hangversenyen, ahol gyalázkodással illették, jelen volt az, aki majdan a barátja lett, a kedves társ, ki arra volt rendelve, hogy ott maradjon, ott menjen, kéz a kézben, az oldala mellett.

Egyedül volt. Azt hitte, hogy egyedül van. Különben ez egyáltalán nem sujtotta le. Most már nem érezte azt a keserü szomorúságot, mely egykor régen Németországban szorongatta. Erősebb volt: tudta, hogy ennek így kell lennie. Párisról szőtt illuziói szertefoszlottak: az emberek valamennyien és mindenütt egyformák; ebbe bele kell törődni s nem szabad makacsul és gyerekesen viaskodni a világ ellen; az embernek nyugodtan hünek kell maradnia magához. Mint ahogy Beethoven mondta: «Ha kiszolgáltatjuk az életnek életünk minden erejét, mi marad nekünk a legnemesebb, a legjobb számára?» Elszánt erővel fejtette ki magában természetének és fajának öntudatát, melyeket hajdan oly szigorúan ítelt meg. Minél jobban fojtogatta a párisi léggör, annál nagyobb szükségét érezte annak, hogy hazája oltalmába meneküljön, a költők és zenészek karjaiba, akikben az volt összegyűjtve, ami lényének a legjava volt. Mihelyt felnyitotta a könyveiket, szobája a napsütötte Rajna csobogásával s a régi elhagyott barátok mosolyával telt meg.

Milyen hálátlan volt irántuk! Hogy is nem érezte korábban, milyen kincs az ő hótiszta jóságuk? Szégyenkezve idézte emlékébe mindazt az igazságtalanságot és gyalázkodást, amit a szemükbe mondott Németországban. Akkor csak a hibáikat látta, félszeg és szertartásos modorukat, siránkozó idealizmusukat, gondolatban elkövetett kis hazugságaikat, apró gyávaságaikat. Ah! milyen csekélység volt ez nagy erényeikhez képest! Hogy is lehetett oly kegyetlen gyengeségeikkel szemben, melyek e percben jóformán még meghatóbbakká tették őket szemei előtt: mert ezek által még emberiebbek voltak! Ellenhatás folytán, közülök most éppen azok vonzották jobban, akikhez a legigazságtalanabb volt. Mi mindent nem mondott Schubert ellen és Bach ellen! És ime, most úgy érezte, hogy közelebb áll hozzájuk. Ime, ezek a nagy lelkek, akikben türelmetlenül annyi nevetségeset tudott kimutatni, feléje hajoltak, most, hogy távol volt övéitől és jóságos mosollyal ezt mondták neki:

- Testvér, itt vagyunk. Bátorság! Nekünk is több jutott ki a nyomorból, mint amennyi egynek az osztályrésze... Eh mit! az ember mégis csak megbirkózik vele...

S hallotta mormolni Johann Sebastian Bach lelkét: a zugó szeleket és viharokat, az élet felhőit, melyek tova siklanak, - az örömtől, fájdalomtól, dühtől megittasult népeket és Krisztust, tele szelid elnézéssel, a Béke Fejedelmét, ki az emberek fölött lebeg, - a városokat, melyek fölébrednek az éjjeli örök kiáltásaitól s vidáman rajongva rohannak az isteni Jegyes elé, kinek lépteitől megrendül a világ, - a gondolatoknak, szenvedélyeknek, zenei formáknak, hősi életnek, shakespeare-i káprázatoknak, savonarola-i jóslatoknak, pásztori, eposzi, apokaliptikus látomásoknak csodás világát, melyet, mint egy medence, magába zárt a ráncos szemhéja és felhuzott szemöldöke alól apró, ragyogó szemekkel néző, kettős tokájú kis thüringiai kántor fejletlen teste... oly jól látta őt, komoran, kedélyesen, egy kicsit nevetségesen, allegoriákkal és jelképekkel teletömött agyvelejével, gótikusan és rokokón, indulatosan és nyakasan, derüsen, az élet szenvedélyével s a halál nosztalgiájával... - látta őt, a lángeszű pedans embert, iskolájában, tanítványai közt, a piszkos, durva, koldus, rühes, rekedthangu fickók, a kis semmiházik közt, akikkel majd kiadta a lelkét s verekedett, mint egy targoncás s akik közül az egyik elpáholta... - látta őt családja körében, huszonegy gyermeke közt, akik közül tizenhárom előtte halt el és egy hülye volt s a többiek, jó zenészek, kis hangversenyeket rendeztek neki... Betegségek, temetések, fanyar veszekedések, nélkülözés; lángelméjét nem ismerik el; és mindezek fölött a zenéje, hite, neki felszabadulás és fényesség volt sejtett, előre megértett, akaratától soha el nem ejtett s végre megragadott Öröm-Isten, Istentől jött, csontjait

égető fuvalom, mely felborzolta a szőrét s mely az ő szájából kivillámlott... Oh Erő! Erő! Erőnek üdvösséges Mennyköve!...

Christophe hosszú kortyokban itta ezt az erőt. Érezte a jótéteményét annak a zenei hatalomnak, mely a német lelkekből patakzik. Gyakran középszerű, sőt durva, de hát fontos ez? A lényeges az, hogy legyen, hogy folyjon, amíg kicsordul. Franciaországban a zenét cseppenkint gyűjtögetik, Pasteur-szűrőkön át, gondosan eldugaszolt kancsókban. És ők, akik izetlen vizet isznak, adják a megundorodottat a német zene folyamaitól. Hibákat böngésznek a német lángelmékben!

- Szegény kicsikék! - gondolta Christophe, nem emlékezve vissza arra, hogy valamikor ő is ilyen nevetséges volt - hibákat találnak Wagnerben és Beethovenben! Nekik olyan lángelmék kellene, akikben nincsenek hibák!... Mint hogy ha a vihar, mikor zug, törődnék avval, hogy a dolgok szép rendjét valahogy föl ne találja forgatni!...

S erejét érezve vidáman járt-kelt Páris utcáin. Annál jobb, ha nem értik meg! Így még szabadabb lesz. A lángésznek, ha teremteni akar - aminthogy ez a szerepe - számtalan alkotó részből egy olyan világot, mely belső törvényei szerint szervesen van fölépítve, akkor egész valójával benne kell élnie. Egy művész soha sincs tulságosan egyedül. Félelmetes csak az, ha azt látja, hogy gondolatát olyan tükör veri vissza, mely kiforgatja az alakját és összezsugorítja. Az ember ne mondja el soha másoknak, hogy mit csinál, mielőtt meg nem csinálta: különben nem volna bátorsága végig csinálni, mert az nem az ő eszméje volna már, melyet önmagában látna, hanem másoknak a nyomoruságos eszméje.

Most, hogy szórakozni már semmi sem vonta el többé álmaitól, úgy bugyogtak fel azok lelke minden zugából s életutja minden kövéből, mint a források. Olyan állapotban élt, mint a látnokok. Mindaz, amit látott és hallott, olyan lényeket és dolgokat idézett fel benne, melyek különböztek mindattól, amit szeme és füle érzékelt. Csak engednie kellett, hadd folydogáljon az élete, hogy maga körül mindenütt feltalálja hősei életét. Hőseinek érzései maguktól jöttek fölkeresni őt. Azoknak a szemeit, kik elhaladtak mellette, a hangot, melyet a szél a fülébe sodort, a fényt egy gyeppázsiton, a madarakat, melyek a Luxembourg fái énekeltek, egy zárda harangját, mely a távolban megkondult, a halovány eget, az égnek azt a kis zugát, melyet a szobájából látott, a nap különböző óráinak neszét és árnyalatait nem önmagában, hanem a lelkétől álmodott lényekben érzékelt. - Christophe boldog volt.

Pedig helyzete nehezebb volt, mint valaha. Elvesztette azt a néhány zongoraleckét, melyeken kívül nem volt más jövedelmi forrása. Szeptember volt, a párisi társaság nyaralni ment; új növendékeket nehéz volt találni. Egyetlen tanítványa akadt, egy intelligens és fuzsitus mérnök, aki negyvenéves korában a fejébe vette, hogy kiváló hegedűs akar lenni, Christophe nem nagyon jól tudott hegedülni; de mindenesetre többet tudott, mint a tanítványa. Egy ideig három órát adott neki hetenkint, s két frankot kapott egy óráért. De másfél hónapi tanulás után a mérnök megunt a zenét s hirtelen fölfedezte, hogy neki tulajdonképpen inkább a festéshez van nagyobb hivatottsága. Azon a napon, mikor Christophe-al közölte ezt a fölfedezést, Christophe sokat nevetett; de miután már eleget nevetett, egy kis számadást csinált és megállapította, hogy a zsebében semmivel sincs több, mint az a tizenkét frank, amit az imént kapott tanítványától az utolsó leckéért. Ám azért nem döbönt meg; csak azt gondolta magában, hogy most már határozottan nyakába kell vennie a világot és más módokat kell keresnie a megélhetésre; újra kell kezdenie a lótás-futást, hogy munkát kérjen a zeneműkiadóktól... Pff!... Érdemes is ezért előre kizoznia magát! Ma szép az idő. Elment Meudonba.

Vesztett kedvvel szeretett gyalogolni. Gyaloglás közben dus volt lelkében a zene aratása. Tele volt zenével, mint méhekkal a kas; és ajkára nevetést csalt méheinek aranyos zümmögése. Rendesen nagyon változatos zene volt. S a ritmusok szököltek, nem tágitottak, kísértettek,

mint a káprázatok... Tessék csak ritmusokat alkotni, a szobában gubbasztva! Ott csak olyan hajszálfinom és mozdulatlan harmóniákat lehet kotyvasztani, mint ezek a párisiak!

Mikor elfáradt a járástól, leheveredett az erdőben. A fák már félig lombtalanok voltak, az ég zöldes-kék. Christophe elernyedten álmódzásba merült, mely lassankint annak az enyhe fénynek színárnyalatát vette föl, mely az októberi felhőkből árad. A vére lüktetett. Hallgatta, mint ömlenek gondolatainak morajló hullámai. A látóhatár minden pontjáról jöttek: fiatal és öreg világok, melyek tusára keltek, elköltözött lelkek foszlányai, régi, élősködő vendégek, melyek úgy éltek benne, mint a lakosok egy városban. Amit egyszer régen Melchior sirja előtt mondott Gottfried, az jutott most az eszébe: egy élő sir volt ő, tele halottakkal, akik mozogtak - az ő egész ismeretlen faja, melynek ivadéka volt. Elhallgatta az élőknak ezt a sokaságát, kedvteléssel bugatta az orgonáját ennek a százados erdőnek, mely tele volt szörnyetegekkel, mint Dante erdeje. Most már nem félt tőlük, mint amikor még serdülő ifju volt. Mert most itt volt az ur: az akarata. Élénk örömet érzett, hogy meg-megcsattogtatja ostorát, azért, hogy a fenevadak üvöltsenek, hogy jobban érezze belső állatseregletének gazdagságát. Nem volt egyedül. Nem kellett már félnie, hogy valaha is egyedül lehet még. Ő maga egyedül, egy hadsereg volt, vidám és egészséges Krafftoknak egész századait érezte magában. Az ellenséges Páris ellen, népe ellen egy egész nép: a küzdelem egyenlő volt.

*

Elköltözött a szerény, de tulságosan drága szobából, ahol eddig lakott s a Montrouge város-negyedben bérelt egy padlásszobát, mely, más előnyök hijján, legalább szellős volt. Örökös keresztzél volt itt. De neki levegő, sok levegő kellett. Ablakából tág kilátás nyílt Páris kéményeire s a háttérben Montmartre-ra. A hurcolkodás ugyancsak gyorsan ment: egy kézi kocsii elegendő volt; Christophe maga tolta hazáig. Öreg kofferjén kívül butorzatának legbecesebb darabja az ő szemében egy gipszöntvény volt: Beethovennek az a maszkja, amelyik az utóbbi időben nagyon népszerű lett a forgalomban. Olyan gondosan csomagolta be, mintha igen nagy értékű műalkotás lett volna. Nem vált el tőle. Ez volt az ő szigetje, Páris közepén. Meg erkölcsi barométerje is. Ez a maszk mutatta neki, még világosabban, mint saját lelkiismerete, lelkének hőmérsékletét, legtitkosabb gondolatait: majd a felhőktől terhes eget, majd a szenvedélyek szélrohamát, majd a hatalmas nyugalmat.

A táplálékát kénytelen volt ugyancsak szükre szabni. Egyszer evett napjában, déli egy órakor. Vett egy nagy szalámit, azt fölakasztotta az ablakába; egy jó szeletet levágott belőle, hozzá egy nagy darab kenyér s egy csésze kávé, amit maga készített el s megvult az isteni lakoma. De szívesen evett volna napjában kétszer is. Boszankodott, hogy olyan jó étvágya van. Szigoruan leckéztette magát; elnevezte magát falánknak, aki csak a hasára gondol. Hasa bizony nem volt; kilátszottak a bordái, mint egy sovány kutyának. Különbözen izmos volt, kemény, mint a vas s a feje szabad volt.

A holnap nem igen nyugtalanította, jóllehet oka elég volt rá. Amig volt annyi pénze, amennyi egy napra futotta, gonddal nem emésztette magát. De mikor aztán eljött az az idő, hogy semmije se volt már, végre rászánta magát, hogy megkezdji a sétákat a kiadókhoz. Sehol se talált munkát. Megnyult ábrázattal, mendegélt hazafelé s eközben elhaladt egy zeneműkereskedő mellett, ahol egykor Sylvain Kohn mutatta be Daniel Hecht-nek. Belépett, anélkül, hogy eszébe jutott volna, hogy itt járt már, nem éppen kedvező körülmények közt. Az első ember, akit megpillantott, Hecht volt. Éppen készült visszafordulni; de már késő volt: Hecht meglátta. Christophe nem akarta, hogy úgy tűnjék fel, mintha hátrálna; odalépett Hecht elé, anélkül, hogy tudta volna, mit fog neki mondani, készen arra, hogy olyan kihívó büszkeséggel száll vele szembe, aminő majd éppen szükségesnek mutatkozik; mert meg volt győződve arról, hogy Hecht nem kiméli meg a szemtelenségektől. De nem így történt. Hecht hidegen kezét nyújtott neki: köznapian udvarias szólammal tudakozódott az egészsége felől s be se

várva, hogy Christophe megkérje rá, dolgozószobája ajtaja felé vezette s félreállt, hogy maga előtt beengedje őt. Titokban nagyon örült ennek a látogatásnak, melyet gögje előre látott, de nem várt többé. Bár nem árulta el, nagy figyelemmel kísérte Christophe-ot; egyetlen alkalmat se mulasztott el, amikor zenéjével megismerkedhetett; ott volt Dávid hírhedt bemutatóján; a közönség részéről megnyilvánult ellenséges viselkedés őt, aki amugy is lenézte a közönséget, annál kevésbé lepte meg, mert tökéletesen átérezte a műnek egész szépségét. Talán nem volt két ember sem Párisban, akik képesebbek voltak, mint ő, értékelni Christophe művészi eredetiségét. De ugyancsak óvakodott attól, hogy erről említést tegyen neki, nemcsak azért, mert boszantotta Christophe-nak vele szemben tanusított magatartása, hanem azért is, mert teljességgel képtelen volt szeretetreméltóan bánni valakivel: a kellemnek ez a teljes hiánya természetének sajátos vonása volt. Őszinte hajlandóság volt benne, hogy segítsen Christophe-on; de magától egyetlen lépésre se szánta volna el magát: azt várta, hogy Christophe kérje tőle a segítséget. És most, hogy Christophe eljött - ahelyett, hogy kapott volna az alkalmon, hogy eltörölje félreértésük emlékét, megkimélvén látogatóját minden lealázó lépéstől, megszerezte magának azt az elégtételt, hogy végighallgatta, mint adja elő Christophe hosszasan a kérelmét s ragaszkodott ahhoz, hogy legalább egyszer rákényszerítse azokat a munkákat, melyeket egykor visszautasított. Megrendelt nála a következő napra ötven lap zenét, amit át kellett tennie mandolinra és gitárra. S miután kiélvezte azt az örömet, hogy Christophe meghajolt előtte, adott neki kevésbé kellemetlen munkát is, de mindig a nyájaságnak legparányibb megnyilvánulása nélkül, úgy hogy lehetetlen volt hálát érezni iránta; a nélkülözésnek ugyancsak kellett Christophe-ot sarkalnia, hogy újra hozzá folyamodjon. Mindenesetre jobb szerette, hogy ezekkel a munkákkal keresi meg a kenyerét, bármily boszantók voltak is, mint pénzt fogadni el Hecht-től, aki egy ízben tett neki ilyen ajánlatot: és bizonyos, hogy jó szívvvel tette; de Christophe megérezte, hogy Hecht-nek határozott szándéka előbb megalázni őt s ha már helyzete arra kényszerítette, hogy elfogadja Hecht feltételeit, legalább jótéteményeinek az elfogadását utasította vissza; szívesen dolgozott neki - munkát adott bér fejében s így nem maradt lekötelezettje - de adósa lenni nem akart semmivel. Nem olyan volt, mint Wagner, ez a művészete érdekében szemtelen koldus; ő megfulladt volna azon a kenyéren, amit nem maga keresett volna meg. - Egy napon, mikor beszolgáltatta a munkát, melynek egész éjszakáját feláldozta, Hecht éppen a villásreggelinél ült. Észrevéven Christophe sápadtságát s pillantásait, melyeket önkéntelenül vetett az ételekre, bizonyosra vette, hogy egész nap nem evett s meghívta, hogy tartson vele. A szándék jó volt; de Hecht oly otrombán mutatta ki, hogy tudja, Christophe mily szükösen él, hogy meghívása alamizsna nyújtáshoz hasonlított. Christophe inkább éhen halt volna, mintsem elfogadja. Azt már nem utasította vissza, hogy leüljön az asztalhoz - (Hecht azt mondta, beszélni valója van vele); - de ételhez nem nyult: azt mondta, hogy csak az imént reggelizett. Gyomra remegett az ürességtől.

Christophe szeretett volna Hecht nélkül boldogulni; de a többi kiadó még rosszabb volt. - Voltak aztán gazdag dilettánsok, kik világra szültek egy-egy zenei frázis-foszlányt s ezeket még hangszerre se voltak képesek letenni. Elhivatták Christophe-ot s elénekelték neki korcs-szüleményeiket.

- No, ugy-e szép?

S odaadták Christophe-nak, hogy dolgozza ki (írja meg egészen); - s ez aztán az ő nevükön jelent meg valamelyik nagy zeneműkiadónál. Szentül hitték aztán, hogy a darabot ők komponálták. Christophe ismert egy ilyent, egy jónevű, jól megtermett, izgékony nemesembert, aki rögtön «kedves barátomnak» szólította, a karját szorongatta, a viharos lelkesedés tüntető kitöréseit zuditotta rá, a fülébe röhögött, tücsköt-bogarat összehordott és az önkívületig felcsapó rajongással keverte Beethovent, Verlaine-t, Fauré-t és Yvette Guilbert-t zagyva sületlenségei közé... Dolgoztatta Christophe-ot, de a fizetésről megfeledkezett. Tartozásait

kézszerítésekkel törlesztette és avval, hogy villásreggelikre hívta meg. Végre valahára küldött aztán Christophe-nak husz frankot és Christophe megengedte magának azt az egyetlen fényűzést, hogy visszaküldte neki. Ezen a napon nem volt husz sou a zsebében s egy huszonöt centime-os bélyeget kellett vennie az anyjának irt levélre. Az öreg Louisá-nak névnapja volt; Christophe semmiért a világon nem akarta ezt elmulasztani: a jó asszony nagyon is számított fia levelére, nem tudta volna nélkülözni. Pár hét óta Louisa kissé gyakrabban irt Christophe-nak, noha az irás nehezebbre esett. Szenvedett magányos élete miatt. De nem tudta volna rászánni magát arra, hogy elmenjen Párisba a fia után; nagyon is bátortalan volt, tulságosan ragaszkodott kis városához, templomához, házához, félt az utazásoktól. És különben is, ha szeretett volna is menni, Christophe erre nem küldhetett neki pénzt; hisz neki magának se volt minden nap.

Egyszer kapott egy küldeményt, mely nagy örömet okozott neki: Lorchentől jött, a fiatal parasztlánytól, aki miatt verekedése volt porosz katonákkal. Lorchent megírta neki, hogy férjhez megy; tudatta vele, hogy van az édes anyja; küld neki egy kosár almát, meg egy darab kalácsot, fogyassza el az ő tiszteletére. Ezen az estén Christophe-nál éppen böjt volt, hármás, sőt nagyheti böjt: az ablak mellett a falra akasztott szalámiból csak a madzag maradt meg. Christophe a szent remetékhez hasonlította magát, akiknek, szikláikon holló hozta a táplálékot. De úgy látszik, a hollónak sok dolga volt avval, hogy valamennyi remetének vigyen táplálékot, mert nem jött vissza többé.

Sok-sok kellemetlensége ellenére, Christophe megőrizte élénk jó kedvét. Fehérneműjét maga mosta ki a mosdótálcájában, maga fényesítette a cipőjét s közbe fütyörészett, mint egy rigó. Berlioz szavaival vigasztalta magát. «Emelkedjünk az élet nyomoruságai fölé s énekeljük könnyed hangon a jólismert vidám dallamot: Dies irae...» El is énekelte néha, megbotránkoztatva a szomszédokat, kik álmélkodva hallották, hogy az éneket hirtelen kacagással szakítja félbe.

Szigoruan szüzi életet élt. Azt szokták mondani, hogy «szeretöt csak az tarthat, aki gazdag s akinek semmi dolga sincs.» A nyomora, küzdelem a mindennapi kenyérért, a túlzott mértékletesség és az alkotás láza nem hagyta Christophe-nak sem időt, sem kedvet ahhoz, hogy az élvezetre gondoljon. Nemcsak közömbös volt az élvezet iránt; reakció volt nála Páris ellen az, hogy bizonyos erkölcsi aszketizmusra kényszerítette magát. Szenvedélyesen kívánta a tisztaságot, szenvedélyesen irtózott minden mocsoktól. Nem mintha a szenvedélyek ő fölötté nem uralkodtak volna. Voltak idők, amikor ő is hódolt nekik. De ezek a szenvedélyek szüziések maradtak, még akkor is, mikor engedett nekik: mert nem az élvezetet kereste bennük, hanem azt, hogy egész lényében odaadja magát s érezze lényének teljességét. S mikor látta, hogy csalódott, dühösen eldobta magától szenvedélyeit. A bujálkodás nála nem olyan bűn volt mint a többiek. A nagy Bűn volt ez, mely bemocskolja az élet forrásait. Mindazok, akiknél a régi keresztény alapot nem temették el egészen a ráülepedett idegen rétegek, mindazok, akik még ma is izmos fajok fiainak érzik magukat, akik hősi fegyelem árán felépítették a Nyugat civilizációját, könnyen meg fogják ezt érteni. Christophe megvetette a kozmopolita társadalmat, melynek egyetlen célja, credo-ja az élvezet volt. Bizonyos, hogy helyesen cselekszünk, ha keressük a boldogságot, ha meg akarjuk szerezni az embekeknek, ha le akarjuk küzdeni a lesújtó, pesszimista balhiedelmeket, melyek alatt a góthikus kereszténység husz százada óta görnyed az emberiség. De csak oly feltétel alatt, hogy azt az akaratot, mely mindenkinek biztosítani akarja a boldogságot, nagylelkű hit vezérelje. S ehelyett, miről van szó? A legsiralmasabb önzésről. Az élvhajhászoknak egy kicsike csoportja minden igyekezetével azon van, hogy éržekeiknek a lehető legtöbb élvezetet nyujtsák a lehető legkisebb kockázat mellett s emellett nagyon szépen belenyugszanak abba, hogy a többieknek emiatt el kell sorvadniok. - Oh igen, semmi kétség sem lehet már afelől, milyen az ő szalon-szocializmusuk!... De vajjon ők maguk nem tudják-e, hogy kéjt prédikáló tanaik semmit se

érnek, csak azoknak, akik a zsirban usznak, csak az olyan megrágyázott élite-nek, mint amilyen az övék és hogy a szegényeknek csak méreg lehet?...

«Az élvhajászat olyan pálya, mely nem való szegény embernek.»

*

Christophe nem volt gazdag s nem is született arra, hogy meggazdagodjék. Ha keresett egy kis pénzt, sietett mindjárt zenére költeni; lemondott az ételről is, csakhogy hangversenyre mehessen. A legolcsóbb helyeket vette, az utolsó emeleten, a Chatelet-színházban; elmerült a zenébe: a zene helyettesítette nála a vacsorát és a szeretőt. A hangversenyekre a boldogságnak olyan éhségével ment s olyan fogékonysággal az élvezetre, hogy még a zenekar tökéletlenségein sem tudott fennakadni; két-három órán át, olyan állapotban volt, mintha elernyesztette volna az üdvösség; sem a vétségek az izlés ellen, sem a hamis hangok nem váltottak ki belőle mást, mint elnéző mosolyt: a kritikát künn hagyta a kapuban; nem azért jött, hogy ítéljen, hanem, hogy szeressen. Körülötte a közönség is átengedte magát, úgy mint ő, mozdulatlanul, félig lehunytt szemekkel, az álmok nagy zuhatagos áradatának. Christophe-nak az a látomása volt, hogy a sötétben a nép megbuvik s lelapul, mint egy óriási macska s költögeti magában a kéj és a vérontás káprázatait. A sűrű és aranyos félhomályban titokzatosan domborultak ki egyes alakok, melyeknek ismeretlen bája és néma önkivülete csábították Christophe tekinteteit és szívét; vonzódott hozzájuk; bennük hallgatta a zenét s végül összeolvadt velük testestül-lelkestül. Megtörtént, hogy egyik-másik észrevette ezt s közte meg Christophe közt a hangverseny folyamán azon homályos rokonszenvek egyike szövődött, mely behatol a lélek legbelsejébe, anélkül, hogy csak egyetlen határozott szó bármit is közölt volna saját öntudatunkkal s amelyből semmi se marad, mihelyt a hangversenynek vége van s megszakad az áram, mely egyesítette a lelkeket. Olyan állapot ez, melyet jól ismernek azok, kik szeretik a zenét, különösen, mikor fiatalok s mindent odaadnak magukból; a zenének a lényege annyira a szeretet, hogy csak akkor élvezünk teljesen, ha egy másik személyben élvezünk, s ezért a hangversenyen, a tömegben, szemekkel ösztönszerűleg keresünk egy barátot, akivel az egymagunknak tulin nagy örömet meg szeretnők osztani.

Ezen egyórás barátok közt, akiket Christophe ki szokott magának választani, hogy jobban kiélvezze a zene édességét, volt egy arc, melyet minden hangversenyen ott látott s amely vonzotta őt. Egy kis grisette volt, aki bizonyára imádta a zenét, anélkül, hogy valamicskét is értett volna belőle. Olyan arcéle volt, mint egy állatkának, kicsi egyenes orra, mely alig emelkedett ki, egy kissé előre nyuló szája, s gyengéd álla vonalán tul, finoman ivelt szemöldöke és világos szemei: olyasféle gondtalan arcocska, melynek fátyla alatt a közönyös nyugalom burkában rejtezkedő örömet és nevetést lehet sejteni. A munkásosztály feslett leánykái, huncut fruskái közül való volt, kiknek lényéből még legjobban tükrözik az eltűnt derü, az antik szobrok és Raphael alakjainak tiszta derüje. Csak egy pillanat ez az életükben, az élvezet első ébredése; aztán gyorsan kiüt rajtuk a bünözés bélyege. De legalább egy szép órát ők is átéltek.

Christophe gyönyörködve szokta elnézegetni: egy kedves arc jól esett szívének; tudta élvezni anélkül, hogy megkivánta volna; örömet, erőt, enyhülést - igen, majdnem erényt - merített belőle. A leány - tán mondani sem kell - gyorsan észrevette, hogy nézi őt; és anélkül, hogy, gondoltak volna reá, magnetikus áram keletkezett közöttük. És mivel majdnem minden hangversenyen körülbelül ugyanazokon a helyeken találkoztak, nem tartott sokáig, mig megismerték egymás izlését. Bizonyos részleteknél megértő pillantást váltottak; ha a leánynak különösen tetszett egy frázis, egy kicsit kidugta a nyelvét, mintha megnyalná az ajkait; vagy ha azt akarta jelezni, hogy valami nem jó, csinos orrocskáját fitymálón elfintorította. Mikor így arcokat vágott, nyilvánvaló volt nála bizonyos ártatlan színészkedés, a mitől senki se tud szabadulni, ha tudja, hogy megfigyelik. Néha, mikor komoly darabot játszottak, komoly

arckifejezést akart mimelni, és profilban ülve, mosolygó arccal, elmélyedő szemeinek szögletéből Christophe felé kandikált s vizsgálta, hogy nézi-e őt. Nagyon jó barátok lettek, anélkül, hogy valaha csak egy szót is váltottak volna vagy csak meg is próbálták volna - (legalább ami Christophe-ot illeti) - hogy a kijáratnál találkozzanak.

Végre egy esti hangversenyen a véletlen úgy hozta magával, hogy egymás mellé kerültek. Egy pillanatnyi mosolygó habozás után elkezdtek barátságosan csevegni. A leánynak bájos hangja volt és sok badarságot mondott a zenéről: mert semmit sem értett hozzá s olyan színben akart feltűnni, mint aki ért hozzá; de szenvedélyesen szerette. Szerette a legrosszabbat s a legjobbbat, Massenet-t és Wagnert; csak a közepszerű untatta. A zene gyönyör volt neki, beitta testének minden pórusával, mint Danaé az aranyesőt. Élt-halt Tristán előjátékáért és az Eroica-t avval a kéjes érzéssel élvezte, mintha zsákmányként megragadnák és vonszolnák tova a csatában. Elmondta Christophe-nak, hogy Beethoven süket néma volt és ő ennek ellenére, ha ismerte volna, képes lett volna őt nagyon szeretni, noha ugyancsak csunya volt. Christophe tiltakozott, hogy Beethoven nem volt olyan csunya; ekkor elkezdtek vitatkozni a szépségről és a rutságról; a leány elismerte, hogy minden az izléstől függ; ami szép az egyiknek, nem szép a másiknak. - Christophe azt kívánta inkább, hogy ne beszéljen; akkor sokkal jobban megértette őt. Mikor Izolda halálát játszották, a leány odanyujtotta neki a kezét; egészen veritékes volt; Christophe nem eresztette el a darab végéig; egybefonódott ujjai közt az életáramnak ugyanazt a hullámát érezték.

Együtt mentek el; éjfélre járt az idő. Csevegve ballagtak fel a Quartier Latin-be; a leány belekarolt Christophe-ba s majd hogy a lakására nem vezette; de mikor a kapu elé értek s éppen készült neki mutatni az utat, Christophe elbucszott tőle, ügyet se vetve mosolyára és hivogató szemeire. A leányt egy pillanatra ámulat, majd düh szállta meg; aztán elkezdett hangosan kacagni, elgondolva, a férfi milyen ostoba volt; majd fölment a szobájába, levetkőzött s miközben elrakosgatta öltözékét, ismét ingerült lett s végül szép csendes sirdogálni kezdett. Mikor egy hangversenyen viszontlátta Christophe-ot, sértődött, közönyös, metsző modort akart vele szemben tanusítani. De Christophe olyan jó fiú volt, hogy elhatározása megingott. Ujra elkezdtek csevegni, de most már a leány megőrzött bizonyos tartózkodó viselkedést. Christophe nyájasan beszélgetett vele, de nagyon udvariasan és komoly dolgokról, szép dolgokról, a zenéről, amit éppen játszottak s arról, hogy az mit jelent neki. A leány figyelmesen hallgatta s igyekezett, hogy ő is hasonlóan gondolkodjék. Christophe szavainak értelmébe gyakran nem tudott behatolni; de azért mégis hitt bennük. Hálás tisztelet töltötte el Christophe iránt, de nem igen mutatta neki. Hallgatólagos megegyezéssel csak a hangversenyen beszélgettek. A leány egyszer éppen diákok társaságában volt, mikor Christophe találkozott vele. Komolyan köszöntek egymásnak. A leány senki előtt se beszélt Christophe-ról. Lelke mélyén volt egy megszentelt kis tartomány, valami szép, tiszta, vigasztaló.

Christophe ilyenképpen, tisztán jelenléte által, egyedül azon tény által, hogy létezett, kezdett csillapító és erősítő befolyást gyakorolni. Ahol csak megfordult, öntudatlanul mindenütt nyomát hagyta belső világosságának. De mindenkinek inkább volt erről sejtelve, mint neki magának. Abban a házban, ahol lakott, voltak körülötte emberek, akiket nem látott soha és akik, anélkül, hogy sejtették volna, lassankint nem tudták kivonni magukat jótékony kisugárzásának hatása alól.

*

Christophe-nak több hét óta nem volt már pénze és hangversenyre még nagyheti böjtölés árán sem mehetett. Szobájában, mely a háztetők alatt volt, most, hogy beállt a tél, a hideg egész testét átjárta; nem tudott az asztalánál ülni mozdulatlanul. Elment hát hazulról s járt-kelt Párisban, hogy fölmelegedjék. Megvolt benne az a képesség, hogy időnként elfelejtse a körülötte nyüzsgő várost, s elmeneküljön az idő közeibe és végtelenjébe. Elég volt látnia a

zajosan kavargó utca fölött a halott és fagyos holdat, az ég örvényében libegve vagy a nap korongját, a fehér ködben forogva, hogy az utca zshivaja elmosódjék, hogy Páris elmerüljön a határtalan ürességbe, hogy ez az egész élet csak mint egy régen, réges-régen, századok előtt kihalt élet árnyalakja tűnjék fel neki... A természet nagy vad életének, melyet jól-rosszul eltakar a civilizáció köntöse, legparányibb, az emberek tömegétől nem is érzékelt jele is elég volt, hogy ez az élet a maga egészében feltámadjon a szemei előtt. A fű, mely az utcai kövek közt hajtott ki, egy vaskarika béklyóitól fojtogatott fa rügyezése, mely levegő és föld hijján senyvedett a kietlen boulevard-on; egy mellette lépdelő kutya, egy fölötte átrepülő madár, ez utolsó nyomai annak az állatvilágnak, mely az őskori világot betöltötte s melyet az ember kiirtani készült; egy légyraj; a láthatatlan járvány, mely egy városrészt pusztított: - elég volt, hogy ennek az emberi melegháznak fullasztó levegője megsuhintsa arcát, a Föld Szellemének fuvallata s felkorbácsolja energiáját.

Ezeken a hosszú sétákon - mikor gyakran üres gyomorral járt-kelt s napokon át senkivel a világon nem beszélt - elálmodozott végeszakadatlanul. A nélkülözések és a hallgatás a tulságba vitték nála a beteges hajlandóságot. Éjente alvása kinos volt, az álom kifárasztotta: szüntelen előtte lebegett az öreg ház, a szoba, ahol mint gyermek élt; zenei ötletek ejtették meg s üldözték. Nappal szakadatlanul belső lényével beszélgetett és azokkal, akiket szeretett, a távollevőkkel és a megholtakkal.

Egy nyirkos decemberi délután, mikor dér fedte a megmerevedett pázsitokat, a házak tetői s a szürke kupolák szétfolytak a ködben és a fák, mezitelen, ösztövé, girbe-görbe ágaikkal az Oceán mélyében tenyésző növényzetekhez hasonlítottak, - Christophe, aki már előző este óta didergett s nem tudott felmelegedni, bement a Louvre-ba, melyet még alig ismert.

Ezideig a festészet nem nagyon hatotta meg. Tulságosan elmélyedt a belső világegyetemébe, semhogy jól tudta volna felfogni a színek és formák világát. Csak zenei rezgéseik által hatottak rá és ezek csak elmásult visszhangot hoztak el neki. Kétségkívül ösztöne homályosan sejdítette az azonos törvényeket, melyeknek egyaránt hódol a látható és a hallható formák harmóniája, valamint a lelkek mélységes rétegei is, melyekből a színeknek és hangoknak az élet két lejtőjét fűrösztő két folyama buggyan fel. De ő csak az egyik lejtőt ismerte s tájékozatlan volt a szem királyságában, mely nem volt az övé. S így a tiszta tekintetű, a fény világában királynőként uralkodó Franciaország legfinomabb, talán legtermészetesebb bájának titkába nem tudott betekinteni.

De még ha nagyobb lett volna is a kíváncsisága a festészet iránt, Christophe sokkalta inkább német volt, semhogy könnyen hozzá tudott volna szokni a dolgoknak ily egészen más látásához. Nem azon legujabb divatu németek közül való volt, kik megtagadják az érzésnek germán jellegét s elhitetik magukkal, hogy ők bolondulnak az impresszionizmusért s a francia tizenharmadik századért, - ha ugyan véletlenül, az a meggyőződés nem vert bennük gyökeret, hogy jobban megértik, mint maguk a franciák. Lehet, hogy Christophe barbár volt; de ő nyíltan volt az. Boucher rózsás kis ülepei, Watteau kövér állacskái, az unatkozó pásztorok és a füzőikbe préselt dundi pásztorleányok, a tejszinhagos lelkek, Greuze erényes kacsintgatásai, Fragonard felgyüremlett ingecskei, ez az egész költői levetkőztetés nem sokkal több érdeklődést ébresztettek benne, mint valamelyik elegáns és sikamlós napilap. Nem értette ennek a festészetnek gazdag és ragyogó harmóniáját; Európa e régi, legfinomultabb civilizációjának kéjes, néha mélabus álmai idegenek voltak neki. Ami a francia tizenhetedik századot illeti, ennek szertartásos ájtatosságát és pompázatos arcképeit sem tudta jobban élvezni; e kor mesterei közül a legkomolyabbaknak kissé hideg tartózkodása, a léleknek bizonyos szürkésege, mely Nicolas Poussin büszke vásznain és Philippe de Champaigne halovány alakjain borong, eltávolították Christophe-ot a régi francia művészettől. És az újból semmit sem ismert. Ha ismerte, úgy bizonyára félreismerte volna. Az egyetlen modern festő, akinek elbűvölő hatását

még Németországban érezte, a baseli Boecklin, nem igen készítette őt elő a latin művészetre. És Christophe még mindig annak a benyomásnak a hatása alatt állt, amit e brutális géniusztól kapott, akin érezni lehetett a föld szagát s a hősi állatvilág nyersen büzlő fenevadjait, melyeket a földből felidézett. Szemei, melyek égtek még a nyers fénytől s hozzá voltak szokva e részeg vadember színeinek tobzódó keverékéhez, a francia művészet fél-árnyalataival megtört és omlós harmóniáival nehezen tudott megbarátkozni.

De hiába, mindenki megadja az árát annak, ha idegen világban él. Tudtán kívül reátapad s rajta marad a bélyege. Hiába akarja magát az ember saját magába befalazni; egy napon azt veszi észre, hogy valami megváltozott benne.

Valami változás volt Christophe-ban ezen az estén, mikor a Louvre termeiben bódorgott. Fáradt volt, fázott, éhes volt, egyedül volt. Körülötte a homály kezdett leereszkedni a kihalt termekbe, az alvó formák megelevenedtek. Christophe némán, dermedten járt-kelt az egyiptomi szfinkszek, az asszir szörnyetegek, a perzopoliszi bikák, Palissy ragadós kigyói közt. Ugy érezte, mintha tündérmesék légkörében volna; és szívében titokzatos megindultság kezdett gerjedezni. Az emberiség álma lebegte körül - a lélek különös virágai...

A képtár rezgő aranyporral behintett termeiben, a tündöklő és érett színek kertjei, a képmezők közepette, ahol nincsen levegő, Christophe, akiben lappangott már a láz s akire leselkedett már a betegség, úgy érezte, mintha villám sújtotta volna le. Ment, ment, anélkül, hogy látott volna, a nélkülözéstől, a termék langyos melegétől s a képek orgiáitól elbódulva; a feje egészen elszédült. A Szajna partján huzódó csarnok végére érve, Rembrandt «Jó Szamaritánusa» előtt, hogy el ne essen, két kézzel rátámaszkodott a vaskorlátra, mely körülveszi a képet; egy pillanatra lehunyta a szemeit. Mikor újra felnyitotta s rávetette őket a fényre, mely egészen közel az arcához szemben volt vele, meg volt igézve...

A napfény kialvófélben volt. A nappal messze volt már, halott volt már. A láthatatlan nap beleomlott az éjszakába. Az a varázslatos óra ez, amikor a káprázatok kilépni készülnek a napi munkáktól elbusult, mozdulatlan, elszibbadt lélekből. Minden hallgat, csak ereink lüktetését halljuk. Nincs erőnk mozogni, lélekezni is alig birunk már, szomorúak vagyunk, elengedjük magunkat, nem érzünk mást, csak hatalmas vágyat, hogy beleroskadjunk egy barát karjaiba, esedezve csodáért könyörgünk s érezzük, hogy el fog jönni... S ime! Aranyos hullámok özöne lángol az alkonyatban, visszahull a kalyiba falára, az embernek a vállára, aki a haldoklót viszi, megfürösztí ezeket az alázatos tárgyakat és szegényes lényeket s mindenből isteni szelidség és dicsőség árad. Isten maga az, aki rettenetes és gyengéd karjaival magához öleli e gyenge, rut, szegény, piszkos nyomorultakat, a tetves szolgát, kinek a harisnyája lecsuszik a sarkáig, a torz és ijedt arcokat, melyek kinlódva odatódnak az ablakhoz, ezeket az elfásult lényeket, kik a rémülettől szorongva hallgatnak - Rembrandtnak ezt az egész szárnalmas emberiségét, ezt a nyáját a sötét és guzsbakötött lelkeknek, kik csak várni tudnak, remegni, sirni, imádkozni. - De a Mester itt van. El fog jönni, tudják, hogy el fog jönni. Őt magát nem látják; de látják sugárkoszoruját s a fényesség árnyékát, melyet ráhullat az emberekre...

Christophe kiment a Louvre-ból, támolygó léptekkel. Fájt a feje. Nem látott semmit se már. Az utcán, az esőben, alig látta már a tócsákat a gyalogjáró kövei közt s a vizet, mely a cipőjéből csurgott. A sárgás ég, a Szajna fölött, napszálltakor, kigyulladt valami belső fénytől - mintha lámpafény lett volna. Christophe szemeiben magával vitte ennek a képnek igézetét. Ugy tetszett neki, hogy semmi nem létezik: nem, a kocsik nem rengették a kövezetet irgalmatlan robajjal; a járókelők nem ütköztek egymásba nedves esernyőikkel; ő nem az utcán járt; talán otthon ült a lakásán s álmodozott; talán nem is létezett már... És egyszerre csak, hirtelen, - (oly gyenge volt)! - szédülés fogta el s érezte, hogy elbukik, mint valami tömeg, fejjel

előre... Olyan gyorsan jött, mint a villámcsapás: összeszorította az ökleit, feltápászkodott s tartásában visszanyerte a biztonságot.

Pontosan ebben a pillanatban, abban a másodpercben, mikor öntudata felbukkant az örvényből, tekintete beleütközött, az utca tulsó oldalán, egy tekintetbe, melyet jól ismert s mely hívni látszott őt. Kissé megütődve megállt s tünődött, hol is látta már. Csak egy perc multán ismerte föl a két szomoru és szelid szemet: a kis francia nevelőnő volt, akit ő miatta kergettek el a helyéről Németországban s akit azóta annyiszor keresett, hogy bocsánatot kérjen tőle. A leány is megállt, a járókelők kavargó tömegében és nézte őt. Majd hirtelen azt látta, hogy a lány a néparadattal szembe iparkodik menni s lelép a kocsijáróra, hogy átjöjjön hozzá. Christophe eléje sietett; de a kocsiknak szünni nem akaró torlódása szétválasztotta őket; még egy pillanatilag figyelte, mint küzködik a leány, az élő falnak tulsó oldalán; minden áron át akart jutni hozzá, de egy ló meglökte, elcsuszott, lebukott a ragadós aszfaltra s majdnem elgázolták. Mikor, egészen besározva, fölkel, és valahogy sikerült átjutnia a tulsó oldalra, a leány eltűnt már.

Utána akart sietni, de most még fokozottabb szédülés fogta el: le kellett erről mondania. A betegség mindegyre közelgett: érezte, de nem akart tudni róla. Makacskodott, nem akart mindjárt haza menni s a leghosszabb utat választotta. Hiábavaló önkínzás volt: el kellett ismernie, hogy le van győzve; a lábai roskadoztak, alig tudta már magát vonszolni, csak nagy nehezen jutott el hazáig. A lépcsőn fulladozott, le kellett ülnie a fokokon. Mikor felért jéghideg szobájába, ismét makacskodott, nem akart ágyba feküdni; leült egy székre, úgy ahogy volt, egészen átázva, elnehezült fejjel s ziháló mellel, belezsibbadva olyan zenékbe, melyek úgy sajogtak, mint ő. Schubert Befejezetlen Szimfóniájának egyes frázisai zsongtak a fülében. Szegény kis Schubert! Mikor ezt a szimfóniát írta, ő is egyedül volt, lázas volt, ő is a fél-dermedtségnek abban az állapotában volt, mely megelőzi a nagy álmodozást; álmodozott egy zugban a tűz mellett; zsidadt zenék, miként állott vizek, lebegtek körülötte; elidőzött velük, mint a félálomban szendergő gyermek, kinek tetszik a történet, amit önmagának mesél s egy-egy részletet huszszor is elismétel; jön az álom: jön a halál... - És Christophe hallotta el-suhanni azt a másik zenét is, mely forró kezekkel, lehunytt szemmel, bágyadtan mosolyogva, sóhajoktól dagadozó szívvvel a szabadító halálról álmodozik: - Bach Cantatájának első kordalát: «Én jó Istenem, mikor halok meg?»... Jól esett belesüppednie az omlós zenei frázisokba, melyek lassan gyűrűzve hullámzanak, a távoli és fátyolos harangok zümmögésébe... Meghalni, felolvadni a föld békéjében!... «Und dann selber Erde werden»...

Christophe lerázta ezeket a beteges gondolatokat, az elgyengült lelkekre leselkedő szirén gyilkos mosolyát. Fölkel s megpróbált föl-alá járni a szobában; de nem tudott a lábán megállni. Didergett a láztól. Vissza kellett feküdnie az ágyba. Most már érezte, hogy ezt komolyan kell venni; de nem rakta le a fegyvert; nem azok közül való volt, akik, ha betegek, mindjárt átengedik magukat a betegségnek; ő viaskodott, nem akart beteg lenni s legfőképpen el volt szánva arra, hogy nem fog meghalni. Odahaza várta őt szegény édes anyja. És a művét be kellett fejeznie: nem engedi megölni magát. Összeszorította vacogó fogait, megfeszítette akaratát, mely szét akart omlani: mint a jó uszó, aki a testét elborító hullámok közt sem adja fel a tusát. Minden pillanatban elmerült: félrebeszél, összefüggéstelen képek, szülőföldjének és párisi szalónoknak emlékei szállták meg, ritmusok és frázisok, melyek végeszakadatlanul forogtak, kavarogtak, mint a lovak a cirkuszban; aztán hirtelen egy lökés rázta meg: a Jó Szamaritánus aranyhullámu fénye; a rémülettől révült alakok az árnyékban; és aztán örvények, éjszakák. Majd újra felbukkant a felszínre, széjjelszaggatta a vigyorgó rajokat, görcsösen összeszorította ökleit és állkapcsát. Belekapaszkodott mindazokba, akiket a jelenben s a multban szeretett, a barátnőbe, kinek arca nemrégiben egy pillanatra elébe tűnt, édes anyjába és saját elpusztíthatatlan lényébe is, melyet úgy érzett, mint egy sziklát: «la mort n'y mord»... «Nem fog rajta a halál foga.» De a sziklát újra elborította a tenger; egy hullám

átcsapott fölötte s a lélek nem tudta magát tartani; a tajtékzó habok vitték, sodorták. Christophe küzdött deliriumában, esztelen szavakat mondott, vezényelt és eljátszott egy-egy képzeletbeli zenekart: harsonák, trombiták, cintányérok, üstdobok, fagottok, nagybögők... nyekergett, fujt, dobolt veszett szilajsággal. Belső zene forrt benne lobogva. Hetek óta, mióta nem hallhatott zenét s nem játszhatott, olyan volt, mint a gőz nyomásától a szétrobbanásig feszülő katlan. Bizonyos makacs zenei frázisok, mint csavaros szegek, furakodtak agyvelejébe, repesztették a dobhártyáját s úgy megkinozták, hogy üvölteni tudott volna. Mikor aztán tulesett egy-egy ilyen rohamon, visszahanyatlott vánkosára, halálosan kimerülve, veritékben uszva, kerékbe törve, lihegve, fulladozva. Ágya mellé odaállította a vizes kancsót s nagy kortyokat ivott belőle. A szomszéd szobákból áthangzó nesztől, a becsapódó ajtók zajától mindegyre felriadt. Érzékeit a körülötte összezsufolt emberek utálatának káprázata ejtette meg. De akarata nem szűnt meg viaskodni; egyre fujta a harsány, harci riadókat, melyek csatára tüzeltek az ördögök ellen... «Und wenn die Welt voll Teufel wär und wollten uns verschlingen, so fürchten wir uns nicht so sehr...» («És ha a világ ördögökkel volna tele s fel akarnának falni bennünket, akkor se félünk oly nagyon...»)

És a tűzben izzó sötétségek óceánja, mely lényét hömpölygette, hirtelen elpihent, fény derengett, a hegedük és violák elkezdtek megenyhülten sutogni, a trombiták és kürtök nyugodtan a dicsőséget zengeni, mialatt, majdnem mozdulatlanul, mint egy nagy fal, fölmeredt a beteg lélekből egy megrendíthetetlen ének, mint J. S. Bach egyik templomi kardala.

*

Miközben a láz kísértetei és a mellét fojtogató fulladozás ellen viaskodott, tétova tudatára ébredt annak, hogy szobájának ajtaja kinyílt és egy asszony lépett be rajta, gyertyával a kezében. Azt hitte, ez is csak káprázat. Szólni akart. De nem tudott és visszaroskadt. Ha az öntudat egy-egy hulláma nagy ritkán felsodorta őt a mélyből a felszínre, érezte, hogy megigazítják a vánkosát; takarót tesznek a lábaira, hogy valami van a háta alatt, ami égeti; vagy az ágy lábánál ülve látta ezt az asszonyt, kinek az arca nem volt neki egészen ismeretlen. Aztán egy másik alak jött, egy orvos, ki fülét a mellére téve vizsgálta. Christophe nem hallotta, mit mondanak; de kitalálta, hogy arról beszélnek, hogy elszállítják a kórházba. Megpróbált tiltakozni, kiabálni, hogy nem megy oda, hogy itt akar meghalni, egészen egyedül; de csak érthetetlen szavak jöttek ki a száján. Az asszony mégis megértette őt: mert védelmére kelt s megnyugtatta. Egészen kimerült bele, hogy kitalálja, ki lehet ez az asszony. S mihelyt, hallatlan erőfeszítésekkel, képes volt egy összefüggő mondatot kiejteni, megkérdezte tőle, hogy kicsoda. Az asszony azt felelte neki, hogy padlásszobája szomszédos az övével, hogy a fal tulsó oldalán hallotta a nyögését s bátorkodott bejönni hozzá, abban a hiszemben, hogy szüksége lehet segítségére. S megkérte őt, a tisztelet hangján, hogy ne fáraszsa el magát a beszéddel. Christophe engedelmeskedett neki. Különben is valósággal összetörte erejének ez a megfeszítése; mozdulatlanul maradt hát és hallgatott; de agya nem szűnt meg dolgozni, kinosan szedegette össze a szétszórt emlékeket. Vajjon, hol látta őt?... Végre eszébe jutott: igen, a padlásszobák folyosóján találkozott vele; cseléd volt, Sidonie-nak hívták.

Félig lehunyt szemmel elnézte őt, anélkül, hogy a lány őt látta volna. Kistermetű volt, az arca komoly, a homloka kidomborodott, felfésült haja szabadon hagyta halovány, erősen csontos arcát és halántékait, az orra rövid volt, világoskék szemeknek tekintete szelid és alázatos, vastag felső és alsó ajka szorosan zárt, arcának bőre vérszegény, megjelenése alázatos, tartózkodó, kissé merev. Buzgón és hallgatag alázatossággal szorgoskodott Christophe körül, bizalmaskodás nélkül, soha nem feledkezve meg arról, mily tartózkodóan kell viselkednie egy cselédnek, aki tudja a különbséget a társadalmi osztályok közt.

Mégis, lassankint, mikor Christophe már jobban volt s elcseveghetett vele, Christophe nyájas jószívűsége rábirta Sidoniet arra, hogy kissé szabadon beszélgessen; de mindig vigyázott

magára; voltak bizonyos dolgok, amiket - nyilvánvaló volt - nem mondott el. Az alázatosság összevegyült nála a büszkeséggel. Christophe megtudta tőle, hogy Bretagne-i. Apját otthon hagyta a faluban; róla nagy titoktartással beszélt; de Christophe könnyen kitalálta, hogy egyebet se csinál, csak iszik, lustálkodik s kizsákmányolja a leányát; s a leány nem szólt semmit s csupa gögből, hagyta magát kizsákmányolni; soha el nem mulasztotta volna, hogy havi bérének egy részét elküldje neki, de azért rászedni nem hagyta magát. Volt egy fiatalabb nővére, aki tanítónői képesítőre készült s akire nagyon büszke volt. Iskoláztatásának majdnem minden költségét ő fizette. Konok szívóssággal feküdt neki a munkának.

- Meg van elégedve a helyével? - kérdezte tőle Christophe.

- Igen; de azért fel akar mondani.

- Miért? Van valami panasza a gazdáira?

- Óh nem! Nagyon jók hozzá.

- Talán nem elég a fizetése?

- De igen...

Christophe sehogyse tudta ezt megérteni; kezdte faggatni, hogy jobban megértse, bátorította, hogy beszéljen. De Sidonie nem igen mondhatott neki egyebet, csak egyhangu életét beszélhette el, mennyi kinnal jár megkeresni a mindennapi kenyeret, ő bizony nem ragaszkodik az élethez: a munkától nem fél, szükségét érzi a munkának, majdnem élvezet neki. Arról ami legjobban nyomta, az unalomról, nem beszélt. Christophe kitalálta ezt. Lassankint belátott a lelkébe, olvasott benne, annak a nagy rokonszenvenek ösztönös sejtelmével, melyet a betegség élesített ki s még mélyebbre hatóvá tett azoknak a megpróbáltatásoknak emléke, melyeken édes anyja ment át, ki hasonló életet élt. Ugy látta, mintha maga élte volna át ezt a komor, egészségtelen, természetellenes életet, - azt, amelyet a polgári társadalom szokott a cselédeknek kiszabni: - látta gazdáit, akik nem gonoszak, hanem közömbösek s akiknél néha napok mulnak el, hogy azon kívül, ami a szolgálattal összefügg, csak egy szót is szólnának hozzá. S mulnak, mulnak az órák, a fullasztó konyhában, melynek állványokkal eltorlaszolt ablaka egy piszkos fehér falra nyílt. Minden öröme abban állt, ha hanyagul megdicsérték, hogy jó volt a mártás és szépen sütötte meg a peccsenyét. Befalazott élet, levegő nélkül, jövő nélkül, a vágy és a remény egyetlen villanása nélkül, érdeklődés nélkül valaki vagy valami iránt. A legrosszabb időszak az volt, mikor gazdái nyaralni mentek. Takarékoságból nem vitték magukkal, kifizették a havi bérét, de nem fizették meg neki az utiköltséget, hogy hazamenjen a falujába; ám azt megengedték neki, hogy a saját költségén haza utazzon. De nem akart menni s nem is mehetett. Így aztán egyedül maradt a házban, jóformán egészen magára hagyatva. Sétálni nem igen volt kedve, a többi cselédekkel se igen állt szóba, mert durvaságuk, romlott erkölcsük miatt megvetette őket. Mulatni nem járt: a természete komoly volt, takarékos volt, félt, hogy rossz társaságba keveredhetik. Ott üldögélt a konyhájában vagy a szobájában, ahol a kémények fölött eltekintve láthatta egy fának a tetejét, egy kórháznak a kertjében. Olvasni nem szokott, próbált dolgozni, elszibbadt, unatkozott, sirt unalmában; volt egy különös képessége, tudott sirni, egyfolytában, vég nélkül. De mikor tulságosan unatkozott, már sirni se tudott többé, olyan volt, mintha megfagyott, a szive kihalt volna. Aztán összeszedte magát; vagy az élet magától visszatért belé. Vissza-vissza gondolt a nővére, el-elhallgatta egy távoli kintorna muzsikáját, ábrándozott, kiszámította hány napig fog tartani, míg evvel vagy avval a munkával elkészül, ennyi vagy annyi pénzt megkeres; a számításában hibákat csinált; újra elülről kezdte őket; közben elaludt. Így teltek napjai...

A lehangoltság e rohamaival váltakoztak a gyermekes és incselkedő vidámság ébredései. Csufot üzött másokból és saját magából. Meg szokta figyelni gazdáit és ítéletet is szokott mondani róluk, a gondokról, amiket a tétlen élet okozott nekik, urnője szédüléseiről és

buslakodásairól, ennek az ugynevezett élite-nek ugynevezett foglalatosságairól, az érdeklődésről, amit egy kép, egy zenedarab, egy verses könyv iránt tanusítottak. Józan érzéke egy kissé durva volt s egyformán távol állt a nagyon párisias cselédek snobizmusától s a nagyon falusias cselédek otromba butaságától, akik csak azt csodálják, amit nem értenek, s éppen mert ilyen volt, bizonyos tisztelettel vegyes lekicsinylést mutatott a zongorabillegetések, a hülye fecsegések, a tökéletesen haszontalan s ráadásul unalmas szellemi dolgok iránt, melyek e hazug életet élő emberek életében oly nagy helyet foglalnak el. Nem tudta megállni, hogy össze ne hasonlítsa a reális életet, mellyel ő birkózott, ennek a fényűző életnek élvezeteivel és kinjaival, melyben mindent, mintha az unalom kovácsolt volna. Mindent természetesnek talált, a gonosz embereket és az ostobákat. - Kell, hogy legyen mindenből, enélkül világ nem lehet, szokta mondani.

Christophe azt képzelte, hogy vallásos hite tartja fenn; de egy napon, mikor szóba jöttek mások, a gazdagabbak és boldogabbak, így szólt:

- Ha jól meggondolja az ember, később ugyis mind egyformák leszünk.

- Ugyan mikor? - kérdezte Christophe. A társadalmi forradalom után?

- A forradalom? Óh! addig még sok víz elfolyik a hidak alatt. Nem hiszek én ezekben a bolondságokban. Mindig így lesz az, amíg a világ világ lesz.

- Hát akkor mikor leszünk mind egyformák?

- Egészen bizonyosan, a halál után. Senkiből se marad meg semmisse.

Christophe ugyancsak elcsodálkozott ezen a nyugodt materializmuson. Nem mertte neki ezt mondani:

- Hát ha ez így van, nem borzasztó, hogy az embernek csak egy élete van s az olyan legyen, mint a magáé, míg sok más ember boldogan él.

Sidonie, úgy látszik kitalálta, hogy mit gondolt, s beletörődő, kissé gunyos flegmával folytatta:

- Az embernek ebbe is bele kell nyugodni. Mindenki nem ütheti meg a főnyereményt. Nekem nem ütött be, ki tehet róla!

Még csak arra se gondolt, hogy Franciaországon kívül (mint ahogy Amerikában ajánlotta is neki) keressen jövedelmezőbb helyet. Az a gondolat, hogy elhagyja az országot, sehogyse ment a fejébe.

- A kövek mindenhol kemények, - szokta mondani.

A lelke mélyén volt egy bizonyos kétkedő és gunyolódó fatalizmus. Valóban abból a fajból való volt, melynek kevés hite van, vagy egyáltalán nincs, melynek kevés szellemi oka van, hogy szeresse az életet s mégis óriási benne az életakarát - a francia szántó-vető népnek a gyermeke volt, mely dolgos és érzéketlen, fondorkodó és alázatos, mely nem nagyon szereti az életet, de azért ragaszkodik hozzá s amelynek nincs szüksége mesterkéltnél bátorításokra, hogy megőrizze bátorságát.

Christophe, aki még nem ismerte őt, csodálkozott, hogy ennél az egyszerű leánynál semmi érdeklődést nem tapasztal a hit iránt; bámulta örömtelen és céltalan életéhez való ragaszkodását s mindennél jobban, kemény erkölcsi érzékét, mely semmire se támaszkodott. Mind-ezideig a földmivelő francia népet csak a naturalista regényeken s a kortársi, párisi írócskák elméletein keresztül látta, akik a pásztorjátékok és a Forradalom írójának visszájára, úgy szerették ábrázolni a természet emberét, mint egy bűnös állatot, még pedig azért, hogy igazolják a saját bűneiket... Meglepte őt az a felfedezése, hogy Sidonie tisztessége nem ismer

megalkuvást. Nála ez nem az erkölcs dolga volt, hanem az ösztöné és a büszkesége. Megvolt a maga arisztokratikus gögje. Mert ostobaság azt hinni, hogy aki azt mondja: nép, evvel azt mondja: plebejus. A népnek is megvannak a maga arisztokratái, mint ahogy a polgárságnak is megvannak a maga plebejus lelkei. Értve arisztokratákon az olyan lényeket, kiknek tisztábbak az ösztönei, talán tisztább a vérük, mint a többieknek s akik tudják ezt, kik tudatára ébredtek annak, hogy mik és büszkék arra, hogy le nem sülyednek. Ezek mindenesetre kisebbségben vannak; de, még ha félre taszítják is őket, mindenki tudja, hogy ők az elsők; s már pusztán jelenlétükkel is féken tartják a többieket. A többiek kénytelenek utánuk igazodni vagy úgy tenni, mintha róluk vennének példát. Minden tartomány, minden falu, az emberek minden csoportja bizonyos mértékben az, amik az arisztokratái; s aszerint, hogy mik, a közvélemény egyik helyt rendkívül szigorú, másutt laza. A többségek anarchikus gondolkodása, amit manapság látunk, semmit se fog változtatni a néma kisebbségek ezen belső tekintélyén. Sokkal veszedelmesebb az utóbbiakra nézve, hogy gyökerestül elszakadnak a hazai rögtől s széjjelszóródnak messze a nagy városokban. De még így is, idegen környezetekbe tévedve, egymástól elszigetelve, fenntartják magukat a jó fajtából való egyéniségek, anélkül, hogy elvegyülnének a környezetükbe. Mindabból, amit Christophe Párisban látott, Sidonie jóformán semmit se ismert s nem is igyekezett belőle semmit se ismerni. Az ujságok érzélgős és szennyes irodalma épp oly kevésbé hatott rá, mint a politikai hírek. Még azt se tudta, hogy vannak Munkás Egyetemek; és ha tudott volna róluk, valószínű, hogy épp oly kevésbé jutott volna eszébe meghallgatni az előadásait, mint a prédikációkat a templomban. Végezte a dolgát s gondolta a maga gondolatait; s avval nem törődött, hogy a másokét gondolja. Christophe gratulált neki ehhez.

- Mi van ebben meglepő? - mondta. Én olyan vagyok, mint a többi emberek. Hát ön nem látott franciákat?

- Egy éve már, hogy köztük lakom - mondta Christophe; és nem találkoztam közöttük eggyel sem, aki mással látszott volna törődni, mint a maga mulatságával. Vagy mint avval, hogy majmolja azokat, akik mulatnak.

- No persze, - mondta Sidonie. Ön csak gazdagokat látott. A gazdagok mindenhol egyformák. Ön még semmit se látott.

- De igen, - mondta Christophe. Kezdek már.

Most kezdett csak fogalmat szerezni arról a francia népről, mely az örökkévaló fennmaradásnak benyomását teszi, mely egy testet alkot földjével, mely épp úgy, mint a földje, annyi hódító fajt, annyi egynapos urat látott letűnni s amely maga el nem tűnik sohasem.

*

Most már jobban volt s néha föl is kelt.

Mindenek előtt az nyugtalanította, hogy meg kell térítenie Sidonie-nak azt az összeget, amit ő érette adott ki, mialatt beteg volt. Mivel egyelőre lehetetlen volt még csak gondolnia is arra, hogy Párisban munka után szaladgáljon, el kellett magát szánnia, hogy levelet ír Hecht-nek: arra kérte őt, legyen szives előleget adni neki a legközelebbi munkára. Hecht a közömbösségnek és a jótékonyágnak nála szokásos keverékével két hétnél tovább várakoztatta a válasza - két hétig, mely idő alatt Christophe emésztette magát, jóformán az ételhez sem akart hozzányulni, amit Sidonie hozott neki s csak egy kevéske tejet és kenyeret fogadott el tőle, amit valósággal rákényszerített, utána meg rögtön szemrehányást tett magának, hogy az árát nem kereste meg: - ezek után megkapta Hecht-től, egy szó írás nélkül, a kért összeget; azon pár hónap alatt, míg a betegsége tartott, Hecht egyetlen egyszer sem próbálta megtudni, hogy érzi magát. Lángész volt abban, hogyan kell magát meg nem szerettetnie, még ha jót cselekszik is. Különben nem szeretett akkor sem, mikor jót cselekedett.

Sidonie délután meg este, mindennap bejött hozzá egy kis időre. Elkészítette Christophe ebédjét. Nesztelenül járt-kelt; végezte a dolgát feltűnés nélkül; s mikor látta, hogy Christophe fehéreneműje milyen züllött állapotban van, nem szólt semmit, elvitte magával; hogy kijavítsa. Viszonyukba észrevétlenül valami gyengédebb vonzalom szövődött. Christophe hosszan elbeszélgetett vele édes anyjáról. Sidonie megindultan hallgatta; odaképzelte magát a távolba Louisa helyébe; s Christophe iránt anyai érzelmeket kezdett táplálni. Christophe, miközben elbeszélgetett vele, ilyen áruton próbálta kielégíteni lelkét, mely családi szeretetre szomjazott, aminek hijját még jobban sinyli az ember, mikor gyenge és beteg. Sidonieval közelebb érezte magát Louisához, mint bárki mással. Néha bizalmasan azokat a szomorúságait is elmondta neki, melyek mint művészt bántották. Sidonie szeliden sajnálkozott rajta, de ebben volt egy kis guny is a szellemi fájdalmak iránt. Ez is anyjára emlékeztette s jól esett neki.

Christophe szerette volna Sidoniet bizalmas vallomásokra birni; de Sidonie sokkal kevésbé volt közlékeny, mint ő. Tréfálkozva többször is kérdezte tőle, vajjon nem fog-e férjhez menni. Sidonie a tréfálkozó beletörődésnek nála szokásos hangján azt felelte, hogy «egy cselédnek nem szabad férjhez menni: ez sok galibával járna. Aztán meg a választást jól el kell találni s ez bizony nem könnyű dolog. A férfiak gyalázatos gazfickók. Udvarolnak a lánynak, amig pénze van s aztán szépen ott hagyják a faképnél. Látott már ilyet eleget: egy csepp kedvet se érez ahhoz, hogy ő is így járjon.» Azt nem vallotta be, hogy egyszer már jegyben járt s a házasság abba maradt, mert «a jövődöbelijé» cserben hagyta, mikor látta, hogy egész keresetét a családjának adja. - Christophe gyakran látta, hogy Sidonie eljátszadzik egy velük egy házban lakó család gyermekeivel. Ha egyedül találta őket a lépcsőházban, nem egyszer megtörtént, hogy szenvedélyesen megcsókolta őket. Christophe odaképzelte őt az egyik uri dáma helyébe, akit ismert. Sidonie sem ostobább, sem csunyább nem volt másoknál; Christophe akárhányszor elgondolta, hogy jobban odaillene azokra a helyekre, melyeket ezek a dámák betöltenek. Ennyi hatalmas életerő el legyen temetve, anélkül, hogy törődne vele valaki! S viszont mennyi az eleven halott, akik ellepik a földet s a napon elveszik mások elől a helyet és a boldogságot!...

Christophe nem volt bizalmatlan Sidonie iránt. Gyengéd, nagyon is gyengéd vonzalmat érzett iránta: úgy hagyta magát tőle becézni, mint egy nagy gyerek..

Bizonyos napokon Sidonie levértnek látszott; Christophe ezt a napi munkájának tulajdonította. Egyszer a beszélgetésük közepén hirtelen fölkel s magára hagyta Christophe-ot, avval a kifogással, hogy valami dolga van. Végre, éppen egy olyan nap után, mikor Christophe még több bizalmat tanusított iránta, mint rendszeren, Sidonie egy időre abbahagyta a látogatásait s mikor újra kezdett bejárogatni hozzá, már csak kényszeredetten beszélgetett vele. Tűnődött, vajjon mivel sérthette meg. Meg is kérdezte tőle. Sidonie élénken azt felelte neki, hogy semmivel; de ezután mind jobban eltávolodott tőle. Néhány nappal ezután tudatta vele, hogy el fog menni: felmondott s kilép a szolgálatból. Hideg és erőltetett szavakkal megköszönte iránta való jószágát, jó egészséget kívánt neki és az édes anyjának s elbucszott tőle. Christophe-ot annyira meglepte ez a hirtelen elutazás, hogy azt se tudta, mit mondjon neki; megpróbálta tudakolni az okokat, melyek e lépésre birták: Sidonie felelt ugyan, de kitérően. Christophe megkérdezte, hová fog menni: erre már nem felelt; s hogy a további kérdezősködésnek elejét vegye, távozni készült. Elindult az ajtó felé; a küszöbön Christophe kezét nyújtott neki. Sidonie kissé élénken megszorította; de arca semmit el nem árult; mindvégig megőrizte merev és fagyos kifejezését. Elment.

Christophe sohasem tudta megérteni, miért.

*

A tél mintha örökké akart volna tartani. Nedves, ködös, sáros tél volt. Hetek multak el, hogy ki nem bujt a nap. Bár Christophe állapota javult, még mindig volt egy fájdalmas szurás, egy sebhely, még nem gyógyult meg teljesen. A bal tüdejében mely lassan forradt s ideges köhögési rohamok lepték meg és emiatt éjjel nem tudott aludni. Az orvos megtiltotta neki, hogy kimozduljon a szobából. Éppen így azt is rendelhette volna neki, hogy utazzon le a Rivierára vagy a Kanári-szigetekre. Állandóan nem ülhetett otthon, ki kellett járnia. Ha nem ment volna le ebédelni, bizony az ebéd nem jött volna el érte. Az orvos rendelt neki gyógyszereket is, amelyeket nem volt módjában megfizetni. Éppen ezért le is mondott arról, hogy az orvosoktól kérjen tanácsot: hiábavaló pénzköltés lett volna; velük sohase állt jó lábon; nem tudták egymást megérteni: az orvosok világa, meg az övé, két ellentétes világ volt. Az orvosok gunyos és kissé lenéző részvétellel voltak a fiatal művész, e szegény ördög iránt, ki azt tartotta magáról, hogy ő maga egy egész külön világ s akit az élet folyama úgy sodort ide-oda, mint egy szalmaszálát. Valósággal megalázta az, hogy ezek az emberek tapogatják, gyömszölik. Szégyelte beteg testét. - Hogy fogok örülni, mikor ő meg fog halni, gondolta magában.

Annak ellenére, hogy magára volt hagyatva, beteg volt, nyomorban élt s annyi oka volt szenvedni, Christophe türelmesen viselte sorsát. Soha nem volt ily türelmes. Maga is csodálkozott ezen. A betegségnek gyakran van jótékony hatása. Megtörvén a testet, fölszabadítja a lelket; megtisztítja; az éjszakákon, napokon át tétlenségre kárhozott betegnek az agyában olyan gondolatok kelnek, melyek félnek a tulnyers világosságtól, melyeket eléget az egészség napja. Aki sohase volt beteg, sohasem ismerte magát teljesen.

A betegség különös enyhülést hozott Christophe-nak. Kiirtotta lényéből azt, ami a legdurvább volt benne. Finomabb érzékkel érezte most már azoknak a titokzatos erőknak a világát, melyek benn vannak mindnyájunkban s amelyeket nem hallunk az élet zsvaja miatt. Mióta azt a néhány lázas órát töltötte a Louvre-ban, melyeknek legkisebb emlékei is beléje vésődtek, olyan légkörben élt, mely hasonlatos volt ahhoz, mely a Rembrandt képéről áradt melegen, mélyen, szeliden. Ő is érezte szívében egy láthatatlan napnak varázslatos reflexeit. És bár hite nem volt már, tudta, hogy nincs egyedül: egy Isten tartja a kezénél fogva s vezeti oda, ahova kell, hogy eljusson. Mint egy kis gyermek, úgy bizta rá magát.

Évek óta most történt először, hogy kénytelen volt pihenőt tartani. A lábbadozás bágyadtsága is pihenő volt neki, a rendkívüli szellemi feszültség után, mely betegségét megelőzte s még most is hasogatta. Christophe, aki hónapok óta mintegy belemerült az örökös «vigyázz» állapotába, érezte, hogy tekintetének merevsége lassankint lazulni kezd. Éppen olyan erős volt, mint azelőtt, s megerősödött benne az emberszeretet. A lángésznek hatalmas, de egy kissé monstruózus élete a háttérbe vonult; arra ébredt, hogy éppen olyan ember, mint a többiek, lehámlott róla az elmének minden fanatizmusa, s mindaz, ami a cselekvésben durva és könyörtelen. Semmit se gyűlölt már; nem gondolt már az izgató dolgokra, vagy ha igen, csak vállvonogatással; kevesebbet foglalkozott a saját kinjával s többet a másokéval. Mióta Sidonie emlékeztette őt az alázatos lelkek néma szenvedéseire, kik a földkerekség minden pontján panaszkodás nélkül viaskodnak, ezekben a lelkekben megfeledezett magáról. Őt, aki rendesen nem volt érzelmes, megejtették most annak a misztikus gyengédségnek rohamai, mely a gyengeség és betegség virága. Esténként, ablakán kikönyökölve, hallgatva az udvar fölött az éjszaka titokzatos hangjait... vagy a szomszéd házból átcsengő éneket, mely a messzeségben meghatóbbnak tetszett, vagy a kis leányt, ki zongoráján naivul Mozart-ot billegette... ezt gondolta:

- Ti valamennyien, akiket szeretek s akiket nem ismerek! Ti, akiket az élet nem sujtott le, akik nagy dolgokról álmodoztok, melyekről tudjátok, hogy sohasem fognak megvalósulni, kik küzködtek egy ellenséges világgal, - azt akarom, hogy elérjétek a boldogságot - oly jó

boldognak lenni!... Óh barátaim, tudom, hogy itt vagytok s felétek nyujtom karjaimat... Egy fal van közöttünk. Egyenkint zuzom szét ezeket a köveket, de egyuttal összezuzom magamat is. Eljutunk-e valaha egymáshoz? Eljutok-e hozzátok, mielőtt elém mered egy másik fal: a halál!... Sebaj! hadd legyenek egyedül, egész életemben, csak dolgozhassam tiértetek, a ti javatokra s ti szeresetek engem egy kicsit, később, a halálom után!...

A lábbadozó Christophe így itta annak a két jó dajkának a tejét, akiknek a neve: «Liebe und Noth.» (Szeretet és Nyomor.)

*

Akaratának ebben az elernyedésében szükségét érezte annak, hogy másokhoz közeledjék. És jóllehet nagyon gyenge volt még s bár vétett evvel az okosság ellen, kijárt sétálni a kora reggeli órákban, mikor a népes utcákból sűrű hullámokban özönlött a nép a távoli munka felé vagy este, mikor hazatért. Bele akart merülni az emberi rokonszenv üdítő fürdőjébe. Ám azért nem beszélt senkivel. Nem is kereste, hogy szót váltson az emberekkel. Elég volt neki, hogy nézte a járókelőket, beléjük látott és szerette őket. Gyengéd részvétellel figyelte a munkásokat, kik siettek, mintha mind előre éreznék már a napi munka fáradságát - ezeknek a sápadt vérü, durva tekintetü, különös mosolyu fiatal embereknek és fiatal leányoknak arcát, - ezeket az áttetsző és mozgékony arcokat, melyek mögött vágyak, gondok és változó guny hullámzottak, - a nagy városoknak oly intelligens, tulintelligens, kissé beteg népét. Valamennyi sietve ment, a férfiak ujságot olvasva, az asszonyok kiflit eddegélve. Christophe szivesen odaadott volna egy hónapot az életéből, ha az a borzas szőke leányka, kinek vonásai duzzadtak voltak még az álomtól, aki ideges, kemény lépteit, mint egy kecske, aprózva, elhaladt mellette, egy-két órával többet alhatott volna. Óh! dehogy is mondott volna nem-et, ha megengedték volna neki! Szerette volna a lakásaikból, melyek e korai órákban gondosan be voltak zárva, kihajszolni mind a tétlen gazdagot, kik unatkozva élvezték a jólétet s beengedni a helyükre, az ágyaikba, nyugalmas életükbe, ezeket az izzó és fáradt testeket, ezeket az el nem fásult, nem dus, de eleven és élni vágyó lelkeket. Most úgy érezte, hogy tele van irántuk elnézéssel; és mosolygott ezeken a vidor és ványadt arcocskákon, melyekről feslettséget és szendeséget lehetett leolvasni, az élvezet szemtelen és naiv sóvárgását s bensőjük mélyén egy derék, tisztességes, dolgozó kis teremtésnek a lelkét. S most már nem haragudott, ha egyik-másik a szeme közé nevetett vagy meglökték a könyökükkel s mutatták egymásnak ezt a nagy legényt tüzelő szemükkel.

Ábrándozva gyakran elidőzött a Szajnaparton is. Ez volt a legkedvesebb sétahelye. A Szajna lecsillapította egy kicsit honvágyát a nagy folyó után, mely gyermekkorát ringatta. Ah! annyi bizonyos, hogy ez nem a «Vater Rhein» volt! Semmi sem volt benne annak mindenható erejéből. Semmi széles szemhatáraiból, tágas rónáiból, ahol a szellem lebeg és eltéved. Ez egy szürkeszemü folyó volt, halvány-zöld köntösben, finom és élesen rajzolt vonásokkal, egy folyó, mely csupa kellem, melynek mozdulatai hajlékonyak, mely, mint egy kóbor szép leány, szellemesen és hányavetin nyujtózkodik: pazar, de nem rikitó ékszerdiszével, a várossal, karkötőivel, a hidakkal, nyakláncával a monumentális középületekkel, s mosolyog, szépségében gyönyörködve... Gyönyörúséges fénye Párisnak! Ez volt az első, amit Christophe ebben a városban megszeretett; szeliden, szeliden járta át; lassankint átalakította a szívét, anélkül, hogy észrevette volna. Ez volt neki a zenék legszebbje, az egyetlen párisi zene. Esténként órákat töltött el a Szajnapart mentén vagy a régi Franciaország kertjeiben s élvezte a nappal harmóniáit a lila ködben fürdő nagy fákon, a szobrokon és a szürke vázákon, a monumentális királyi épületek patinás kövén, mely századok fényét szívta magába - ezt a finom napsugárból és tejes párázából szőtt szubtilis légkört, amelyben, ezüstös porszemecskék közt, a faj mosolygó szelleme lebeg.

Egy este ott álldogált a Saint-Michel hid mellett s miközben a korlátra könyökölt s a vizet nézegette, szórakozottan lapozgatott az ódon könyvárusoknak a korlátra kirakott könyveiben. Találomra felnyitott egy jól-rosszul összetákolt Michelet kötetet. Már olvasott néhány lapot ennek a történetírónak nagy művéből, aki nem nagyon tetszett neki, mert tele volt francia dicsekedéssel, valósággal le tudott részegegni a saját szavaitól s csak úgy harsogott az előadása. De ezen az estén már az első szavak megragadták: Jeanne d'Arc pörének a végét olvasta. Az Orleansi Szüz-et Schillerből ismerte, de eddig úgy tekintette csak, mint egy regényes hősnőt, akinek egy nagy költő képzeletbeli életet adott. Hirtelen megjelent előtte a valóság s rabul ejtette. Olvasott, olvasott, a fenséges elbeszélés tragikus borzalmától marcangolt szívvel; s mikor eljutott ahhoz a naphoz, melynek estéjén Jeanne-nak meg kellett halnia, mikor olvasta, mint ájul el a rémülettől, kezei elkezdtek remegni, a szemei könnyezni, s abba kellett hagynia az olvasást. A betegség elgyengítette; oly nevetségesen érzékeny volt, hogy ez már őt magát is módfelett boszantotta. - Mikor be akarta fejezni az olvasmányt, már késő volt, a könyvárus bezárta a ládákat. Elhatározta, hogy megveszi a könyvet; keresgélt a zsebeiben: hat sou-ja volt mindössze. Nem volt éppen ritka eset, hogy ennyire kifogyott a pénzből: de ez nem igen nyugtalanította; az ebédjét bevásárolta már s a következő napon - úgy számította - hogy kap egy kis pénzt Hecht-től egy zenei átíratért. De holnapig várni, ez kemény próba volt. Minek is költötte el ebédre azt a kevéske pénzt, ami megmaradt neki? Ah! ha fizetés fejében felkinálhatta volna az ócska könyvárusnak a kenyeret s a szalámit, ami a zsebében volt.

Másnap reggel már nagyon korán elment Hecht-hez, hogy fölvegye a pénzt; de elhaladva a hid mellett, mely a csaták arkangyalának - Jeanne «menyországbeli testvéré»-nek - nevét viseli, nem tudta megállni, hogy meg ne álljon. Ott találta a becses könyvet a kereskedő ládjában; az egészet végig olvasta; két órát töltött el vele; találóját Hechtel elmulasztotta s azután, hogy találkozzék vele, majdnem az egész napot el kellett fecsérelnie. Végre sikerült megkapnia az új rendelést s fölvennie a pénzt. Rögtön sietett megvenni a könyvet, jóllehet végigolvasta már. Félt, hátha addig valaki meg találja venni. Szó sincs róla, a baj nem lett volna valami nagy: könnyű lett volna más példányt szerezni; de Christophe nem tudta, hogy a könyv ritka-e vagy nem; s különben is, ő ezt a kötetet akarta s nem egy másikat. Azok, akik szeretik a könyveket, szívesen lesznek fetis-imádók. Szentek előttük még a piszkos és foltos lapok is, melyekből az álmok forrása felfakadt.

Christophe a lakásán, az éjszaka csendjében, újra elolvasta Jeanne kinszenvedésének Evangeliumát; s most már semmiféle emberi tekintet nem kényszerítette, hogy meghatottságát elfojtsa. Véghetetlen gyengédség, részvét, fájdalom töltötték el a szegény pásztorleányka, a vastag, piros parasztruhában járó félénk, szelid hangu pásztorleányka iránt, ki elmerengett a harangok énekén - (Jeanne is úgy szerette a harangokat, mint ő) - kinek mosolya szép volt, tele finomsággal és jósággal s a szemei könnyekkel, mintha mindig hullani akarnának belőlük a szeretet, a részvét, a gyengédség könnyei: mert oly férfias és mégis minden ízében igazi nő volt, ez a tiszta és bátor leányka, ki megtudta zabolázni a zsványok hadseregének vad akaratát és nyugodtan, rettenthetetlen józan érzékével, lelke női finomságával, szelid makacs-ságával, egyedül, mindenkitől elárulva, hónapokon át ki tudta játszani az egyház és a törvény embereit, véresszemű és véreskarmu farkasoknak és rókáknak falkáját, mely álszenteskedő cselvetésekkel bekerítette s végül a halálba hajszolta.

Legjobban meghatotta lelkét Jeanne jósága, szívének gyengédsége. Hogy sirt a győzelmek után, hogy sirt ellenségeinek a holtteste fölött, azok fölött, akik gyalázták, hogy vigasztalta őket, mikor megsebesültek, segített nekik meghalni és még azok ellen se táplált keserüséget, akik kiszolgáltatták s a máglyán, mikor a lángok fölcsaptak már, még ott sem magára gondolt, hanem a szerzetesre, aki bátorította, kényszerítve őt, hogy hagyja egyedül. «Szelid volt a leg-ádázabb tusában is, jó volt a rosszak közt, békeszerető még a háboruban is. A háboruba, az ördög diadalába is belevitte Isten szellemét.»

És Christophe magába szállva, ezt gondolta:

- Én nem vittem bele eléggé az életembe Isten szellemét.

S újra elolvasta Jeanne evangelistájának szép szavait:

«Jónak lenni, megmaradni jónak, az emberek igazságtalanságai és a sors szigorúságai közepette... Megőrizni a szelidséget és a jóakaratot az éles viszályok közt, átélni a megpróbáltatásokat és nem engedni, hogy ehhez a belső kincshez hozzányuljanak...»

És elmondogatta magában.

- Vétkeztem. Én nem voltam jó. Bennem hiányzott a jóakarát. Én tulszigoru voltam. - Bocsánatért esedezem. Ne higyjétek, hogy ellenségetek vagyok, ti, akik ellen harcolok. Én jót akarok tenni, tiveletek is... De azt mégis csak meg kell akadályoznom, hogy rosszat csináljatok...

És mivel nem volt szent, elég volt rájuk gondolnia, hogy gyűlölete újra ébredjen. S volt valami, amit legkevésbé tudott nekik megbocsátani; azt, hogy mialatt elnézte őket, mialatt Franciaországot ő rajtuk át nézte, lehetetlen volt elképzelnie, hogy a tisztaságnak a hősi költészetnek ilyen virága kisarjadhatott valaha ebből a talajból. S pedig ez megtörtént. Ki mondhatta, hogy nem sarjadhat ki még egyszer? A mai Franciaország nem lehetett rosszabb, mint VII. Károly Franciaországa, mint az a lezüllött nemzet, melynek a Pucelle a gyermeke volt. A templom most üres volt, be volt mocskolva, félig romokban hevert. Sebaj! Isten megszólalt benne.

Christophe keresett egy franciát, akit szeretni akart, hogy megszeresse Franciaországot.

*

Március vége felé volt. Christophe hónapok óta nem beszélgetett senkivel, leveleket nem kapott, legfeljebb nagy ritkán pár sort öreg édes anyjától, aki nem tudta, hogy beteg s akinek nem tett említést betegségéről. Minden összeköttetése a világgal arra szorítkozott, hogy eljárt a Zenekereskedésbe s munkát vitt oda vagy hozott onnan. Olyankor ment, mikor tudta, hogy Hecht nincsen ott - el akarta kerülni, hogy beszélgetnie kelljen vele. Fölösleges elővigyázat volt: mert azon egyetlen alkalommal, mikor találkoztak, Hecht alig intézett hozzá néhány közönyös kérdést az egészsége felől.

Be volt hát zárva a csend börtönébe, mikor egyszer csak, egy reggel meghívást kapott Roussin-nétől zenei estélyre: híres vonós négyest lesz alkalma hallani. A levél nagyon nyájas volt s Roussin is irt hozzá néhány kedves szót. Roussin egy cseppet se volt büszke arra, hogy összekoccant Christophe-al. S annál kevésbé volt az, mert azóta szakított a táncosnőjével s kiméletlen ítéletet mondott róla. Roussin jó fiu volt: sohase neheztelt azokra, akikkel igazságtalanul bánt. Nevetségesnek találta volna, hogy áldozataiban nagyobb legyen az érzékenykedés, mint ő benne. S éppen ezért, ha olyan emberekről volt szó, akiket szívesen látott, nem habozott békülékenyen jobbját nyujtani nekik.

Christophe első mozdulata az volt, hogy vállat vont s esküdözött, hogy nem megy el. De elszántasága abban a mértékben gyengült, amint a hangverseny napja közeledett. Valósággal fojtogatta már, hogy nem hall emberi beszédet, s főképpen zenei hangokat. S bár sokszor erősködött, hogy ezekhez az emberekhez többet be nem teszi a lábát, mikor eljött a hangverseny estéje, mégis elment hozzájuk, bármennyire szégyelte is gyávaságát.

De nem volt benne köszönet. Alig jelent meg e politikusok és snobok körében, még hevesebb idegenkedést érzett irántuk, mint annakelőtte: mert az egyedüllét hónapjaiban elszokott ettől az állatsereglettől. Lehetetlen volt ebben a társaságban zenét hallgatni: a zene megszenstég-

telenítése volt az, amit itt műveltek. Christophe elhatározta, hogy az első darab után azonnal távozik.

Szemeit végigjártatta ezeknek az ellenszenves arcoknak és testeknek körén. A szalón tulsó végében szemei rávetődtek egy szempárra, mely nézte őt s tüstént elfordult tőle. Az a megnevezhetetlen szendeség, mely benne tükröződött, e sok fásult tekintet közepette meglepte őt. Félénk, de tisztán és nem tétován néző szemek voltak, igazi francia szemek, melyek, mihelyt egyszer reánk szegeződtek, feltétlen igazsággal néznek ránk, nem titkolnak el semmit magukból s talán belőlünk sem marad semmi rejtve előttük. Pedig nem ismerte az arcot, amelyet e szemek fénye világított meg. Akire Christophe pillantása tévedt, husz-huszonötéves fiatalember volt, kis termete kissé félrehajlott véznácska teste fölött, szakálltalan orcáin mintha szenvedés látszott volna; a haja gesztenyeszínű volt, a vonásai szabályosak és finomak, bizonyos mértékben hiányzott belőlük az összhang, ami azonban arca kifejezését nem zavarossá, hanem csak egy kissé zavarttá tette; nem volt ez éppenséggel kellemetlenség: és ellene látszott mondani a szemek nyugodtságának. Az egyik ajtó nyílásában állt és senki nem ügyelt rá. Csak Christophe nézte őt és mindannyiszor találkozott e szemekkel, melyek szeretetreméltó ügyetlenséggel elfordultak tőle és mindannyiszor «rájuk ismert»: az a benyomás volt, hogy látta őket már egy más arcban.

Christophe, szokása szerint, képtelen lévén titkolni azt, amit érzett, megindult a fiatal ember felé; de miközben közeledett hozzá, azon tünődött, vajjon mit is mondhatna neki; s késlekedett és tétován jobbra-balra pillantgatott, mintha csak véletlenül ment volna abba az irányba. A másikat ez nem tévesztette meg s tisztában volt avval, hogy Christophe feléje megy; az a gondolat, hogy meg találja szólítani, egészen megfélemlítette s már-már azon járt az esze, hogy átmegy a szomszéd szobába; de épp a félszége mintha odaszögezte volna a helyéhez. Szemtől-szembe voltak már egymással. Elmult pár pillanat, míg sikerült valahogy megkezdniök a társalgást. S amíg csak tartott ez a furcsa helyzet, mind a ketten nevetségesnek tunk fel egymás szemében. Végre Christophe belenézett a fiatalember arcába s minden kerülgetés nélkül, mosolyogva így szólt hozzá:

- Ugy-e, Ön nem párisi?

Erre a váratlan kérdésre a fiatal ember, bár zavarban volt, elmosolyodott s azt felelte, hogy nem. Gyenge, fátyolozottan zengő hangja olyan volt, mint egy törékeny hangszer.

- Sejtettem, - mondta Christophe.

És mivel látta, hogy ez a különös megjegyzés kissé zavarba hozta, ezt füzte hozzá:

- Ez nem akar szemrehányás lenni.

Ujra csend lett. A fiatal ember zavara nőttön-nőtt. Erőfeszítéseket tett, hogy beszéljen; az ajka remegett; lehetett érezni, hogy készen van már a mondat, amit mondani akar, de nem tudja rászánni magát, hogy kiejtse. Christophe kíváncsian tanulmányozta ezt a mozgékony arcot, amelyen az áttetsző bőr alatt apró átsuhanó remegéseket lehetett látni; mintha nem abból az anyagból való lett volna, mint azok a nehéz, tömött arcok, melyek ott voltak körülötte e szalónban s úgy tunket föl, mint a nyak meghosszabbítása a testnek egy darabja. Nála a lélek kibukkant a felszínre; erkölcsi élet volt teste minden porcikájában.

A beszélgetés sehogyse sikerült neki. Christophe kedélyesen, újra tovább füzte a szót:

- Mit csinál Ön itt, e lények közt?

Egészen hangosan mondta ezt, avval a különös fesztelenséggel, amivel gyűlöletessé tette magát. A fiatal ember zavartan nézett körül, vajjon nem hallották-e meg az imént elhangzott szavakat; és ez a mozdulat nem tetszett Christophe-nak. Aztán, ahelyett, hogy felelt volna neki, félszeg és kedves mosollyal ezt kérdezte:

- És Ön?

Christophe, kissé nehézkes nevetésével, fölnevetett.

- Igaz is. És én? - jegyezte meg jókedvűen.

A fiatal ember hirtelen elszánta magát.

- Mennyire szeretem az Ön zenéjét! - mondta elfuló hangon.

Aztán ismét abba hagyta a beszédet s új, hiábavaló erőfeszítéseket tett, hogy legyőzze bátortalanságát. Elpirult; érezte ezt; s pirulása csak fokozódott e miatt, ellepte halántékait és füleit. Christophe mosolyogva nézte s kedve lett volna megcsókolni. A fiatal ember csüggedt szemekkel pillantott föl rá:

- Nem, hiába, - mondta; - nem tudok... nem bírok itt beszélni... itt nem bírok...

Christophe megfogta a kezét, miközben széles, csukott szája némán nevetett. Érezte, hogy az ismeretlen ifju sovány ujjai enyhén remegve odaverődnek a tenyeréhez s akaratlan gyengédséggel megszorítják; és a fiatal ember érezte Christophe izmos kezét, mely az övét majd hogy össze nem morzsolta. A szalón zsvajja megszűnt körülöttük. Egyedül voltak egymással s megértették, hogy barátok voltak.

Egy másodpercig tartott ez s rögtön utána Roussin-né, legyezőjével könnyedén megérintve Christophe karját, így szólt hozzá:

- Látom, hogy már ismeretséget kötöttek és fölösleges, hogy bemutassam Önöket egymásnak. Ez a nagy legény ma este az Ön kedvéért jött el.

Ekkor, megzavarodva, eltávolodtak egymástól.

- Ki ez? - kérdezte Christophe Roussin-nétől.

- Hogyan? - szólt Roussin-né - hát nem ismeri? Egy kis költő, aki kedvesen ír. Egyike az Ön bámulóinak. Jó zenész, jól zongorázik. Rosszul jár, aki vitát kezd Önről az ő jelenlétében: szerelmes magába. A minap is szóba került Ön s alaposan összetűzött Ön miatt Lucien Lévy-Coeur-rel.

- Ah! a derék fiu! - mondta Christophe.

- Igen, én tudom, hogy Ön igazságtalan a szegény Lucien iránt. Pedig ő is szereti Önt.

- Ah! ne mondja ezt nekem! Gyűlölném magam.

- De igen, biztosítom önt.

- Soha! Soha! megtiltom neki.

- Ugyanezt tette az ön szerelmese is. Maga éppen olyan bolond, mint ő. Lucien el akarta éppen magyarázni nekünk az Ön egyik művét. S ez a kis nebántsvirág, akivel az imént beszélt, haragtól remegve fölkel s megtiltotta neki, hogy Önről beszéljen. No nézze csak, micsoda elbizakodottság! szerencse, hogy ott voltam. Tréfával ütöttem el a dolgot s Lucien is úgy tett, mint én; az urfi pedig zavarba jött, kifejezte sajnálkozását s elhallgatott.

- Szegény kicsike! - mondta Christophe.

Elérzékenyedett.

- Vajjon hova ment? - kérdezte aztán, nem is hallgatva Roussin-nére, aki más valamiről kezdett neki beszélni.

S elindult, hogy megkeresse. De az ismeretlen barát eltűnt. Christophe visszatért Roussin-néhoz.

- Mondja csak, hogy hívják?

- Kit? - kérdezte Roussin-né.

- Azt, akiről az imént beszélt nekem.

- Az Ön kis költőjét? Olivier Jeannin a neve.

Ennek a névnek viszhangja úgy csilingelt Christophe fülében, mint valami ismerős zene. Egy fiatal leány silhouette-je lebegett egy pillanatig szemei mélyén. De az új kép, a barátnak a képe, elmosta azonnal.

*

Christophe hazatért a lakására. Ment, ment Páris utcáin, az emberek tömegében. Nem látott, nem hallott semmit, érzékei el voltak zárva mindattól, ami körülvette. Olyan volt, mint egy tó, melyet hegyeknek körbefutó láncolata elválaszt a világ többi részétől. Semmi fuvalom, semmi nesz, semmi nyugtalanság. A béke. És ezt mondogatta magában:

- Van egy barátom.